Олександр ДОНІК

Україна:

у переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х років

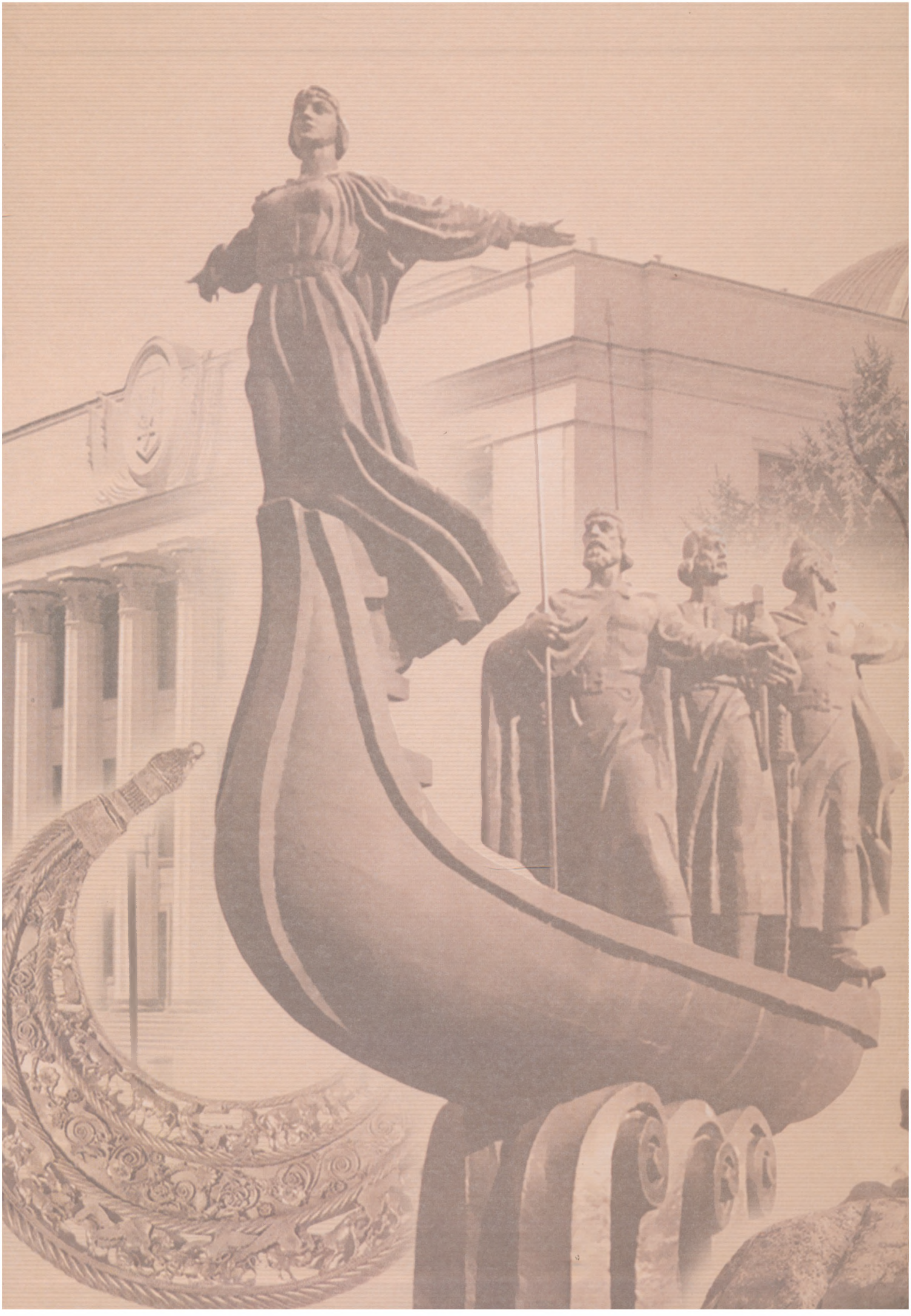

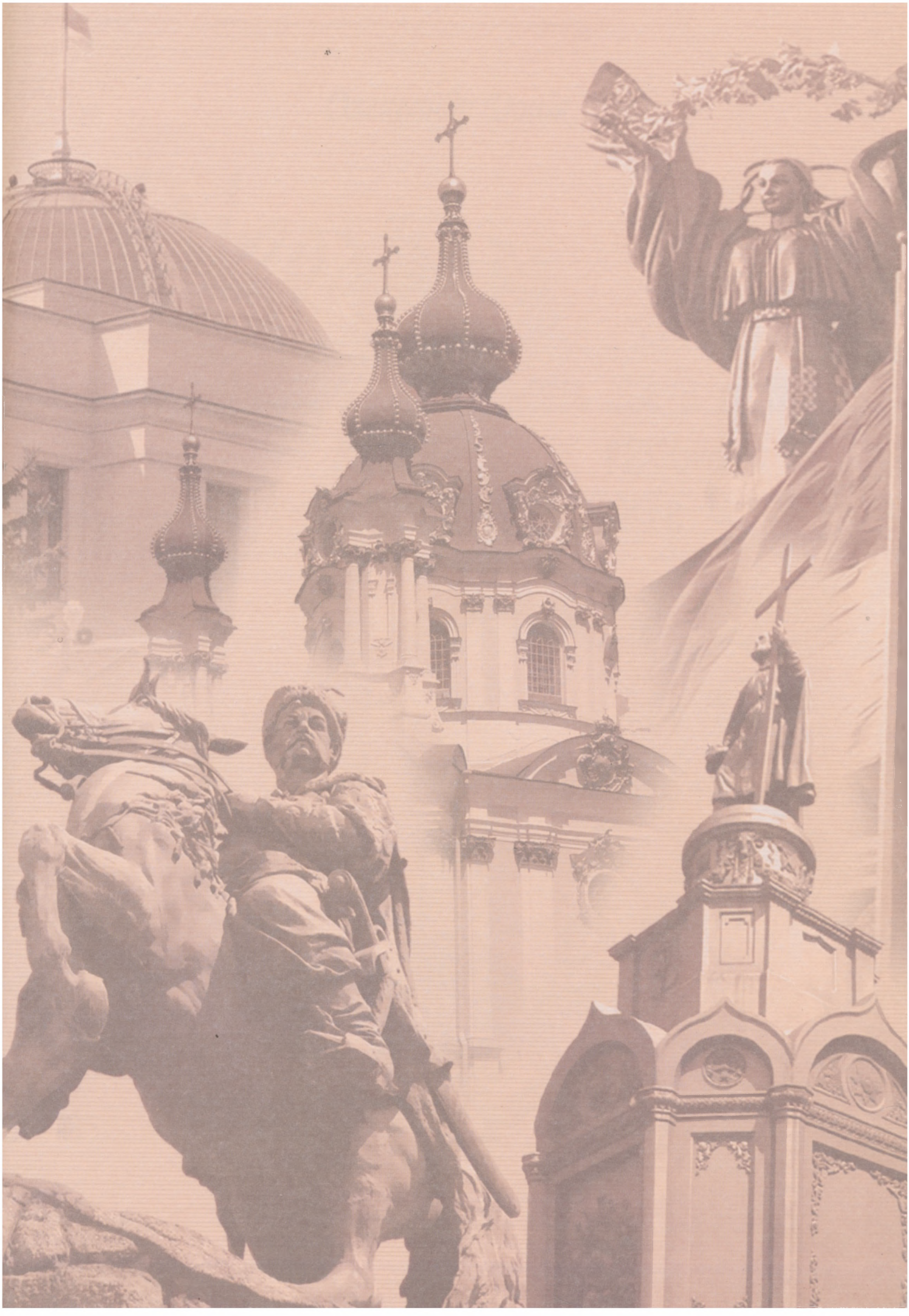

Олександр Донік

Україна: у переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х років

Київ
КРІОН
2012

УДК 94(477)"177/185"
ББК 63.3(4Укр)52
Д67

Керівники, автори проекту «Україна: історія великого народу»:
А. В. Толстоухов — доктор філософських наук, член-кореспондент АПН України, президент Інституту стратегічної політики;
В. О. Зубанов — президент Благодійного Фонду «Схід—Захід разом»

Автор
О. М. Донік — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, заступник головного наукового редактора «Українського історичного журналу»

На обкладинці:
Мировий посередник.
Художник Микола Кузнецов (1887 р.)

Донік О. М.
Д67 Україна: у переддень та в добу ліберальних реформ 1860—1870-х років / Олександр Донік. — К.: Кріон, 2012. — 240 с.: іл.
ISBN 978-966-1658-72-0

У книзі основну увагу приділено висвітленню становища підросійської України напередодні та в період проведення в Російській імперії ліберальних реформ 1860–1870-х рр. У цей час українське суспільство в умовах кризи самодержавно-кріпосницької системи, загостреної поразкою у Східній (Кримській) війні, завдяки перетворенням отримало потужні модернізаційні імпульси. Вони тісно перепліталися з українським культурницьким рухом, визвольною боротьбою поляків та намаганнями загальноросійського народництва розпалити вогонь «селянської революції».

Велика кількість ілюстрацій, органічно доповнюючи текст, унаочнює представлені у книзі історичні образи. Розрахована на широкий читацький загал, а також тих, хто професійно вивчає українську історію, книга може бути використана як джерело додаткових знань при студіюванні минулого нашої держави.

УДК 94(477)"177/185"
ББК 63.3(4Укр)52

ISBN 978-966-1658-72-0

© Зубанов В. О., Толстоухов А. В., 2012
© Донік О. М., 2012
© ТОВ «Кріон», 2012

Вступ

Із ліквідацією козацької державності наприкінці XVIII ст. почалася історична доба національного самоусвідомлення. Вона тривала ширше календарного XIX ст. – до Великої війни 1914–1918 рр. В європейській історії це століття теж було «довгим», що розтягнулося у часі від Французької революції до світових потрясінь початку XX-го, ставши добою формування націй. «Недержавні» європейські народи свої зусилля й суспільну енергію акумулювали, насамперед, на проблемі національного визволення, що й було реалізовано по закінченню Першої світової війни. Український народ теж ішов цим шляхом, але в умовах російської самодержавної і великодержавної дійсності він виявився більш тернистим і досить складним.

Під впливом європейських ідей романтизму в першій половині XIX ст. постановка національної проблеми вузьким колом інтелектуалів вилилася в «академічний» етап українського руху, який передбачав дослідження історії, етнографії та фольклору. У кабінетній «боротьбі» за спадщину Київської Русі, що стала однією з важливих сходинок до національного самоусвідомлення українців, першорядну роль відіграла поява нової національної літератури, і насамперед творчість Тараса Шевченка, що набула унікального, навіть культового значення для українського народу і стала вододілом у розвитку національної ідеї. З того часу український рух ідентифікував себе з Кобзарем як своїм символом, духовним батьком, котрий національний та соціальний протест висловив у неперевершеному за силою впливу слові, народженому від співчуття до рідного поневоленого народу.

Академічний етап українського національного руху знайшов завершення в діяльності Кирило-Мефодіївського братства, якому належить визначне місце в розвитку національної громадсько-політичної й історичної думки, становленні української ідеї, утвердженні окремої від російської української ідентичності. Після ліквідації царизмом Української козацької держави братчики вперше висунули ідею побудови національної держави у сім'ї слов'янських народів. Попри нетривалий період діяльності Кирило-Мефодіївського братства, від якого, за словами Михайла Грушевського, «веде свою історію весь новий український політичний рух», воно справило вирішальний вплив на ідеологію національно-визвольного руху другої половини XIX ст.

Після розгрому братства приховування імперським урядом факту формування української ідеї та репресивні заходи не стали на заваді зростанню національної самосвідомості українців. Із початком правління імператора Олександра II (1855 р.) кілька наступних десятиліть окреслили період розвитку культурницької фази українського руху. Утім на шляху активної роботи нечисленних інтелектуалів – українофілів, яка йшла врозріз із державоохоронною політикою російської влади, стали Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. Поставивши українську мову й культуру за межі легального існування в Російській імперії, інспірувавши асиміляційні процеси, ці акти, підкріплені репресивними діями влади, досить відчутно загальмували розвиток українського руху, утім не завадили йому не тільки вистояти, а й отримати додаткові стимули до подальшого розвитку.

Від великодержавної імперської політики страждав і польський народ, значна частина якого перебувала у складі Російської імперії, проживаючи на українських територіях. Одним із визначальних апогеїв в історії польської нації, формування громадянського суспільства, консолідації поляків усіх етнічних регіонів стало повстання 1863 р. проти російського поневолення. Українські селяни Правобережжя масово не підтримали закликів поляків-землевласників до спільних дій проти імперської влади, чому на заваді продовжували стояти не тільки соціальні, а й не менш гострі національно-релігійні суперечності, превалювання застарілих уявлень про неодмінність відродження Польщі в її «історичних кордонах» до 1772 р., де українцям, як і литовцям та білорусам, відводилася пасивна роль статистів.

У середині XIX ст. південні українські регіони, насамперед Кримський півострів, стали найбільш запеклим та кривавим тереном Східної (Кримської) війни (1853–1856 рр.) – наймасштабнішого збройного зіткнення в Європі між наполеонівськими кампаніями та Великою війною 1914–1918 рр., в якому

▲ *Адміністративно-територіальний поділ українських земель у середині XIX ст.*

широко було використано військово-економічний потенціал, людські й матеріальні ресурси краю.

Поразка у Кримській війні виразно загострила воєнне безсилля самодержавної Росії, її технічну та економічну відсталість порівняно з країнами-переможницями, завдала відчутного удару по зовнішньополітичному престижу династії Романових, поглибила кризу всієї кріпосницької системи, стимулювала поширення революційного духу, зрештою змусивши Олександра II та його оточення стати на шлях глибоких соціальних реформ і політики прискореної індустріалізації, визнавши необхідність скасування кріпосництва «згори».

Період урядових реформ 1860–1870-х рр., які сприяли загальному пом'якшенню і лібералізації самодержавного режиму в Росії, зародженню паростків місцевого самоврядування і правової системи, розвитку освіти, економічним перетворенням на капіталістичній основі та, головне, звільнили мільйони селян від кріпацтва, за характером та обсягом змін у суспільстві отримав назву «епохи великих реформ». За всієї непослідовності, незавершеності, територіальній обмеженості нововведення дали найпотужніший імпульс модернізаційним процесам як у цілому в країні, так і, зокрема, в українських регіонах, трансформуючи суспільство з традиційного аграрного в аграрно-індустріальне.

Особливістю реформ було те, що нововведення суттєво не зачепили політичних підвалин суспільства, навпаки – супроводжувалися консервативно-охоронними тенденціями в політиці самодержавства. Розчарування значної частини демократичної інтелігенції в легальних засобах суспільних перетворень вилилося у формування потужного народницького руху, який сповна втягнув у свою орбіту українські території. Утопічність програмно-тактичних настанов діячів народництва, які рушійною силою майбутньої революції вважали селянство, зрештою на межі 1870–1880-х рр. вилилася в індивідуальний терор проти представників влади, у тому числі й імператора Олександра II, у численних замахах на якого яскраво простежується «український слід».

Не зважаючи на перипетії політичного і соціального життя в Україні у XIX ст., представники вищого стану суспільства – дворянство – традиційно залишалися тією невеликою соціальною групою, яка матеріально найбільше сприяла продукуванню культурного потенціалу нації. Унікальною культурно-мистецькою спадщиною України цього періоду стали палацово-паркові ансамблі, які створювалися на основі синтезу архітектури та природи. Садово-паркове мистецтво на українських територіях, розвиваючись у загальноєвропейському контексті, стало ареною взаємодій архітектурних стилів, відбивало ідейно-художню розмаїтість, світогляд і талант своїх творців. Окремі садово-паркові ансамблі, садибні комплекси завдяки їх господарям-меценатам, особливо в Качанівці й Сокиринцях, які усвідомлювали високе призначення культури у суспільстві, були осередками активного культурницького життя, містили цінні колекції предметів мистецтва і старожитностей, набували значення справжніх музеїв.

Олександр Донік

Кирило-Мефодіївське братство: ідея слов'янської федерації

Своє завершення «академічний» етап українського руху знайшов у діяльності Кирило-Мефодіївського братства, якому належить визначне місце в розвитку національної громадсько-політичної й історичної думки, становленні української ідеї. Після ліквідації царизмом Української козацької держави братчики вперше виказали думку побудови національної держави у сім'ї слов'янських народів. Написана одним із керівників братства — Миколою Костомаровим — «Книга буття українського народу» слушно вважається першою редакцією української національної ідеї. У ній висловлено чітке розуміння самобутності України, заснованої на особистій і національній свободі, та її унікальної визвольної місії стосовно інших поневолених слов'янських народів. «Книга буття українського народу» наповнена вірою в історичне майбутнє України, її державно-національний ренесанс із демократичною політичною системою влади. Діяльність кирило-мефодіївців мала вирішальний вплив на ідеологію українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст., а ідея перебування України у складі слов'янської федерації в різних модифікаціях була присутня в українських політичних програмах аж до проголошення Центральною Радою у січні 1918 р. незалежності Української Народної Республіки.

У другій чверті XIX ст. в ряді країн Європи прокотилася хвиля революцій. У Російській імперії поширювалися визвольні ідеї, поглиблювалася криза кріпосницької системи. Імператор Микола I, який почав своє царювання з придушення повстання декабристів, усіма силами прагнув зберегти й зміцнити самодержавно-поліцейський режим. Упертий і полохливий «фельдфебель-цар», який високо цінував військову муштру, розглядав усю країну як величезну казарму, а народ — як підпорядковану йому «команду». Життя всієї імперії було поставлене під пильний контроль створеного в 1826 р. III відділення «власної його величності канцелярії» і корпусу жандармів, керівництво якими здійснював генерал Олександр Бенкендорф, що походив із прибалтійських німців. Ідеологічною підвалиною миколаївської реакції стала висунута міністром народної освіти Сергієм Уваровим (1833–1849 рр.) теорія «офіційної народності» з її формулою «православ'я, самодержавство й народність», якою виправдовувалось і освячувалось як вічне й непорушне існування самодержавно-кріпосницького ладу. Через деякий час в Україні не залишилося жодної політичної організації, але прихований опозиційний щодо самодержавства рух продовжував існувати.

Українське національне відродження 1820–1830-х рр. не становило якоїсь загрози для політичного ладу Російської імперії. Українські патріоти-літератори, збирачі фольклору, укладачі історій та

Шеф жандармів Олександр Бенкендорф в мундирі Лейб-гвардійського жандармського напівескадрону. Копія Єгора Ботмана з картини Франца Крюгера (1840-і рр.)

Граф Сергій Уваров. Художник Орест Кипренський (1815 р.)

граматик зберігали лояльність до імператора і Росії, а свою діяльність на ниві національного відродження поєднували зі службою в державних установах. Тому не дивно, що після польського повстання 1830–1831 рр. російський уряд мав намір з допомогою національно-культурного руху в Україні перебороти польські впливи на Правобережжі.

Свідоме використання українського руху в утилітарних цілях було одним із проявів нового курсу в російській політиці. До моменту повстання 1830–1831 рр. царський уряд не приділяв особливого значення національному питанню. Від початку XVIII ст. аж до 1820-х рр. імперська модель засновувалася на традиційному визначенні громадянства, коли віросповідання чи національна належність громадянина не бралися до уваги, а лише вимагалося вірнопіддане виконання своїх обов'язків та безумовна лояльність до імператора. У цей час серед російських правлячих кіл було чимало іноземців та осіб неросійського походження (балтійських німців, українських дворян, польських шляхтичів та ін.). Повстання 1830–1831 рр. на прикладі польської шляхти показало, що стара імперська модель громадянства відтепер не надійна.

Розпочавшись ще за роки правління Олександра I, тенденції до заміщення чужинців в органах управління на російських дворян посилилися у 1830-х рр., за царювання Миколи I. Головний ідеолог нового курсу — міністр народної освіти граф Сергій Уваров — запропонував оперти російську державність на згаданих вище трьох принципах: «самодержавство, православ'я, народність». В умовах, коли в державі російською мовою розмовляло менше половини населення, розв'язати проблему реалізації третього принципу — «народність» — міністр пропонував найпростішим шляхом — російщенням решти підданих імператора. Для досягнення цієї мети слід було втілити у життя відповідну освітню політику. Спочатку С. Уваров провів чистку професорського складу, до якого зарахував молодих російських викладачів, котрі перед цим пройшли стажування у західноєвропейських університетах.

Карта розповсюдження слов'янських мов

Міністр народної освіти Росії (1833–1849 рр.) граф Сергій Уваров. Художник Василь Голіке (1833 р.)

Михайло Максимович. Художник Йозеф Мукаровський (1882 р.)

Серед українських діячів були ті, хто скористався з такої політики. Зокрема, Михайло Максимович, перший ректор (1834–1835 рр.) київського Університету св. Володимира, був призначений на цю посаду у віці 30 років за прямим розпорядженням міністра народної освіти. Ще одним його протеже був харківський професор Ізмаїл Срезневський. Утім, більший вплив мало витворення іншого інтелектуального клімату, в якому могли прорости паростки нової української ідеології. На час реалізації цих реформ

Краєвид Києва з лівого берега Дніпра. Художник Михайло Сажин (1840-і рр.)

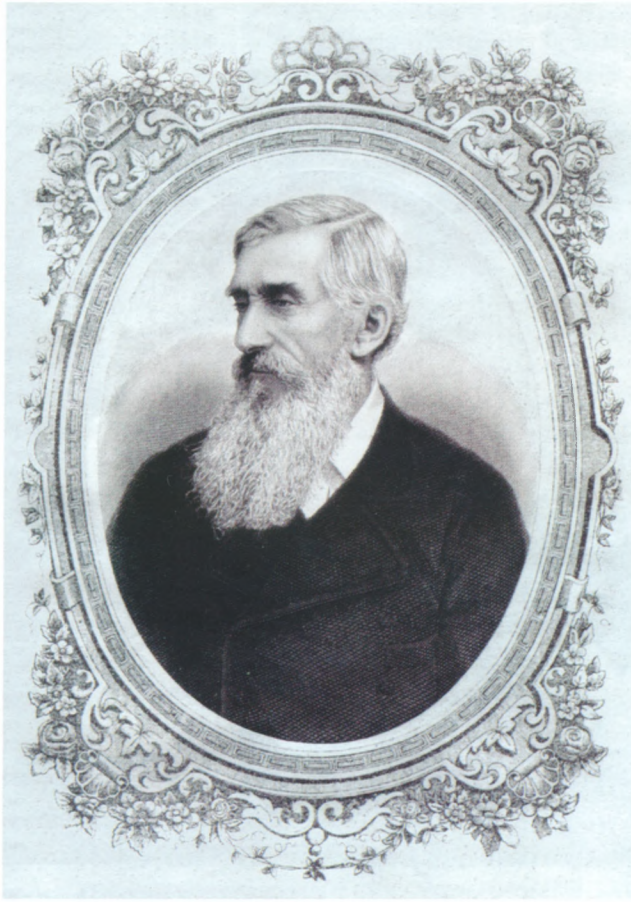

Ізмаїл Срезневський.
Гравюра (друга половина XIX ст.)

імперський уряд не мав сформованої російської національної науки і культури, з допомогою якої можна було б асимілювати неросійське населення чи освічувати самих росіян.

Російська культура на початку XIX ст. все ще перебувала у стадії формування норм літературної мови та свого культурного коду. До 1830-х рр. нова російська, як і нова українська, культура була позбавлена офіційної опіки. Російський двір тривалий час був космополітичним, надаючи перевагу західноєвропейським літературам та уподобанням. Прагнення імператора Миколи I змінити модель громадянства з імперської на національно-російську логічно вимагали розвитку нової російської «високої» культури.

Українська та російська культури в 1830-х рр. утворювали складові частини одного потоку, які непросто було розчленити. Внесок вихідців з українських етнічних територій у формування російської культури був досить суттєвим, тому багато у чому українці могли вважати цю культуру своєю. Відповідно, російські можновладці розглядали українську культуру як власну, доки вона не почала виходити за межі лояльності до імперії.

Владою було розроблено комплекс заходів, який мав спрямувати науково-історичні та слов'янознавчі дослідження на підтримку імперської політики. С. Уваров вимагав від учених, зокрема, «аби вони розмірковували якомога обережніше там, де йдеться

Вигляд київського Університету св. Володимира з Ботанічного саду (західний фасад).
Художник Михайло Сажин (1846 р.)

про народність чи мову Малоросії та інших підвладних Росії земель, не надаючи любові до батьківщини переваги над любов'ю до вітчизни, імперії, позбавляючись усього, що може шкодити любові до останніх..., щоб усі висновки вчених і авторів схилялися не до піднесення окремо Малоросії, Польщі та інших країн, а Російської імперії у сукупності народів, що її складають».

Головним підсумком 1830-х рр. стало прискорене виокремлення української культурної ідентичності із загальноросійського потоку. Уособленням цього процесу стала нова генерація українських діячів, яка виступила на громадську арену на межі 1830–1840-х рр. Провідними тут були Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко, які на відміну від своїх попередників – нащадків козацької старшини – вирізнялися «низьким» соціальним походженням і фаховим характером своєї діяльності на ниві української культури й науки.

Щит із гербами всіх слов'янських держав і народностей. Сучасний малюнок

Костомаров Микола Іванович (літ. псевд. Ієремія Галка, Іван Богучаров та ін.; 16.05.1817–19.04.1885) – громадсько-політичний діяч, дослідник історії, письменник і публіцист, археограф та архівознавець, фольклорист і етнограф. Для українського відродження та національної історичної науки XIX ст. він став однією зі знакових постатей. Народився М. Костомаров у слободі Юрасівка Острогозького повіту Воронезької губернії (нині селище Ольховатського району Воронезької області, Російська Федерація). Був позашлюбною дитиною поміщика, нащадка козаків-переселенців з Волині, та кріпачки. 1832 р., за рік до закінчення Воронезької гімназії, юний Микола позбувся кріпацької залежності. Потім навчався у Харківському університеті (до 1836 р.). Склавши у 1837 р. іспит на звання кандидата, вступив на військову службу юнкером Кінбурнського драгунського полку в Острогозьку.

1840 р. М. Костомаров розпочав підготовку дисертації, присвяченої Берестейській унії 1596 р. – «О причинах и характере унии в Западной России», яка побачила світ наступного року окремою книгою і набула широкого розголосу. Проте її захист заборонили (через протест з боку церковної влади), автору наказали знищити всі примірники (все ж кілька уціліло) і запропонували написати нову дисертацію, що була підготовлена М. Костомаровим через півтора року. Після успішного захисту у січні 1844 р. дисертаційного дослідження «Об историческом значении русской народной поэзии», яке ідеологічних нарікань не викликало,

Микола Костомаров. Літографія Петра Бореля (1859 р.)

Будинок у слободі Юрасівка Воронезької губернії, де народився Микола Костомаров. Фото (друга половина XIX ст.)

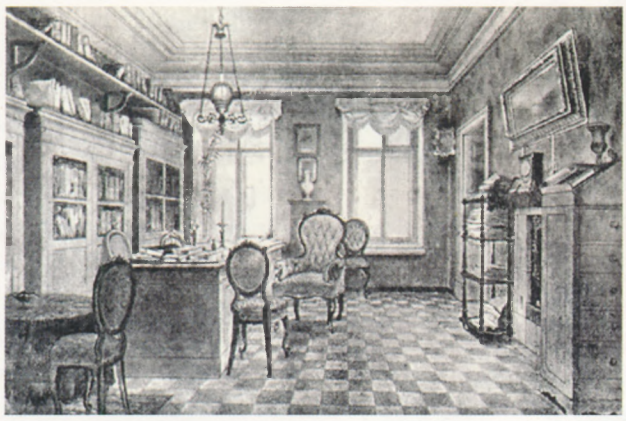

Кабінет професора М. Костомарова в санкт-петербурзькій квартирі. Малюнок (друга половина XIX ст.)

він здобув ступінь магістра історичних наук і зосередився на науковій і педагогічній праці. Збирав і вивчав фольклорні й етнографічні матеріали. Відстоював право на самостійний і вільний розвиток української мови та літератури. Був одним з яскравих представників харківської школи романтиків.

У 1846–1847 рр. Микола Костомаров – ад'юнкт-професор кафедри російської історії київського Університету св. Володимира. Водночас він – член-співробітник Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, один із засновників та ідейних провідників Кирило-Мефодіївського братства, автор його найголовніших програмних документів. У березні 1847 р. був заарештований і ув'язнений на рік у Петропавловській фортеці (м. Санкт-Петербург), потім засланий до м. Саратова із забороною займатися науковою діяльністю і друкуватися (служив там чиновником у губернському статистичному комітеті). 1855 р. амністований і за згодою уряду переїхав до Санкт-Петербурґа, де в 1859 р. його було обрано професором на кафедру російської історії місцевого університету.

Від цього часу і до кінця життя М. Костомаров займався лише науковою діяльністю. Із 1860 р. він – член Археографічної комісії, водночас співпрацював з журналами «Отечественные записки», «Современник» та ін. Був одним з організаторів та активних співробітників часописів «Основа» і «Вестник Европы», друкувався у численних періодичних виданнях, зокрема в «Киевской старине». Виступав як впливовий діяч української громади у Санкт-Петербурзі. Входив до складу багатьох російських та зарубіжних наукових установ, закладів і товариств (Історичне товариство Нестора-літописця, Південнослов'янська академія та ін.).

Постать М. Костомарова з тим величезним, як на одну людину, доробком вражає багатогранністю духовних обширів і діяльності. Його організованість, подиву гідні пам'ять та ерудиція, знання багатьох європейських і класичних мов, плідність його праці викликають неабияке захоплення. Творча спадщина М. Костомарова за хронологією та просторовими межами обіймає низку епох, насичених визначними подіями української, російської та польської історії, а також охоплює ряд суміжних наук і дисциплін, таких, як етнографія, фольклористика, археографія і джерелознавство, що відігравали важливу роль у процесі формування та становлення академічної історіографії в Україні. Багатогранність і полівимірність доробку М. Костомарова, інші чинники, пов'язані з тогочасними політичними й ідеологічними мотивами суспільного середовища, призводили до конфронтації думок в оцінці цього вченого. Недарма стосовно постаті М. Костомарова побутують амбівалентні, часом взаємозаперечні тлумачення та інтерпретації.

Його літературна спадщина складається з десятків томів поезій, повістей, оповідань, науково-публіцистичних і полемічних статей (дискусії з М. Погодіним стосовно походження Русі, С. Соловйовим – про значення козацтва тощо), серед яких такі «канонічні», за визначенням М. Грушевського, як «Две русские народности», «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Об отношении русской истории к географии и этнографии».

Перший його художній твір – «Сава Чалый, драматические сцены на южнорусском языке» – було опубліковано 1838 р. у Харкові; основні історичні дослідження присвячено вивченню минулого

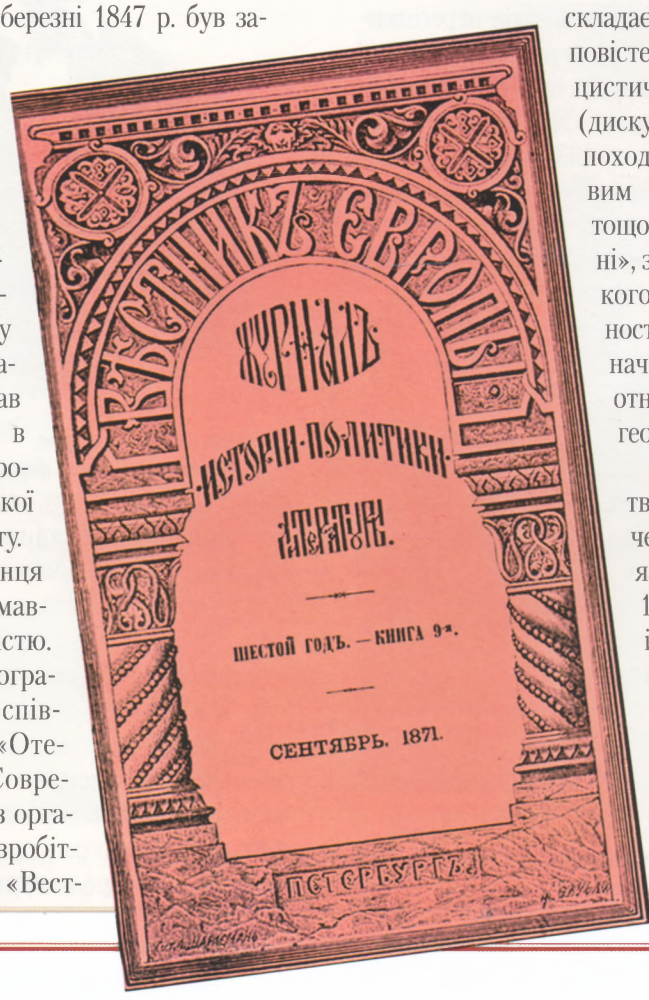

Титульна сторінка журналу «Вестник Европы», в якому з 1870 р. постійно друкувався М. Костомаров

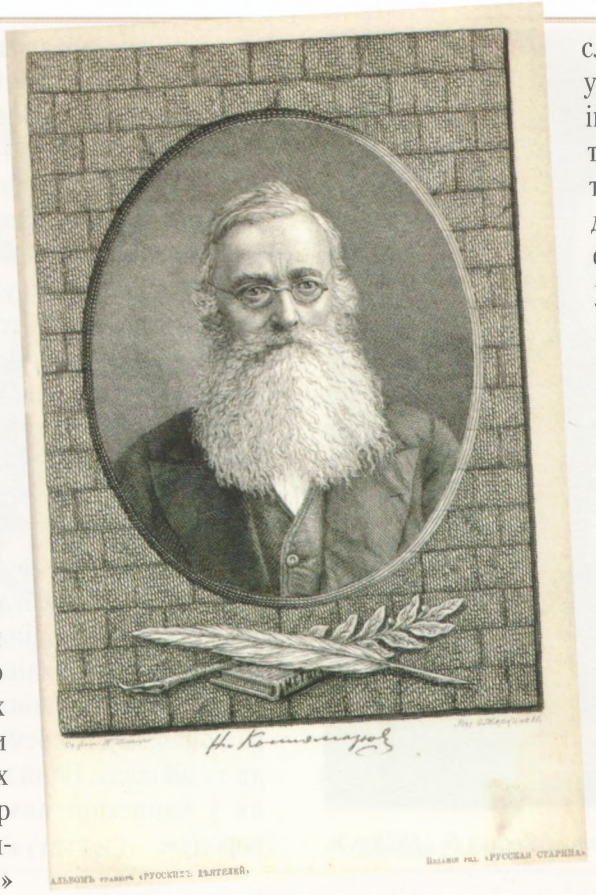

Портрет Миколи Костомарова з книги «Русские деятели в портретах, изданных редакцией исторического журнала «Русская старина». 4-е собр. (СПб., 1890)

українських земель XVI–XVIII ст., зокрема, монографії «Богдан Хмельницкий» (1859 р.), «Руина» (1879–1880 рр.), «Мазепа» (1882 р.), «Мазепинцы» (1884 р.) та розвідки «Гетманство Юрия Хмельницкого», «Павел Полуботок», «Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты» та ін. Характерною особливістю цих та багатьох інших праць було те, що вони базувалися на документальних матеріалах. Він також автор «Русской истории в жизнеописаниях ее важнейших деятелей» (т. 1–3, 1874–1876 рр.).

Серед опрацьованих М. Костомаровим найважливіших тем вирізняється історія українського козацтва («Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого» та ін.). Велику увагу у своїх працях учений приділяв процесу формування козацтва, його складу, козацьким рухам, з'ясуванню причин їх виникнення тощо. Він максимально «очистив» первісну історію козацтва від різного роду вигадок. Оригінальність поглядів М. Костомарова на козацтво та його історичну роль полягала в тому, що він не вважав останнє негативним явищем у становленні державності, підкреслював притаманні козацтву традиції народної вольниці та демократизму, які мали позитивний вплив на тогочасне суспільство. Водночас історик простежив виникнення і розвиток ядра вільного козацтва – Запорозької Січі, основу якої становив «народний елемент», докладно висвітлив історію цього феномена, увів до наукового вжитку термін «християнська козацька республіка».

М. Костомаров зробив помітний внесок і в дослідження загальнометодологічних проблем історичного процесу, проаналізувавши в науковому і суспільно-політичному плані зміст понять: слов'янське питання, слов'янофільство, панславізм, українофільство та багатьох інших. Тут він розкрився як талановитий дослідник історії та культури слов'янських народів. Спираючись на власну федералістську концепцію, учений знаходив початки федералізму в давньому слов'янському суспільстві. На його думку, вони становили одну з найкращих нереалізованих можливостей у розвитку Росії та України.

Найважливішим досягненням М. Костомарова як історика стали відтворення і реконструкція безперервності українського історичного процесу, а також обґрунтування його самостійності стосовно загальноросійської та польської історії в низці статей і монографій ученого, які згодом отримають логічне завершення у працях М. Грушевського. Зокрема, М. Костомаров уперше публічно заявив про українців та росіян як про два різних народи в магістерській дисертації 1843 р. і далі послідовно дотримувався цієї думки. 1860 р. в анонімно опублікованій ним у герценському «Колоколе» статті «Украйна» йшлося про осібність українців, які в майбутньому слов'янському союзі повинні утворити окрему «громадянську одиницю». Стаття завершувалася промовистою фразою: «Хай же ні великороси, ні поляки не називають своїми землі, заселені іншим народом».

М. Костомаров був одним із провідних теоретиків народницького руху в Україні. Він відіграв чільну роль у формуванні відповідного напряму в українській історіографії, сповна використавши здобутки національного романтизму та фольклорно-етнографічних досліджень народного життя, а також ідеї вітчизняного месіанізму, панславізму, федералізму та егалітаризму. Історик надавав пріоритет народу, народним масам як вирішальному чиннику історичного поступу та переважно приділяв увагу висвітленню громадських рухів, повстань й інших явищ народної історії, утім часто подаючи останні в ідеалізованому та романтизованому вигляді.

Він одним із перших висунув вимогу до історіографів

Поштова марка України, випущена до 175-річчя з дня народження Миколи Костомарова (1992 р.)

▲ *Микола Костомаров. Художник Микола Ге (1878 р.)*

вивчати «народну діяльність в усіх сферах життєвого процесу суспільств» і обґрунтував необхідність з'ясування взаємодії народності й державності. Запроваджені ним концепції вічового начала, демократизму та державотворення посіли чільне місце в українській історіографії й помітно вплинули не лише на розвиток вітчизняної історичної науки, а й на ідеологію національно-визвольного руху. Для його народницької концепції характерне негативне ставлення до ролі централістично-бюрократичної абсолютистської держави в історичному поступі. Проте обстоювати українські інтереси М. Костомаров змушений був саме в політичному кліматі абсолютистської Росії, будучи переконаним прихильником еволюційного поступу людського суспільства.

Знаковою була громадсько-політична діяльність М. Костомарова, як засновника та провідника Кирило-Мефодіївського братства, в якій він дотримувався ідеалів християнської історіософії в поєднанні з канонами пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема ідей справедливості, свободи та рівності. Вони знайшли яскраве відображення у написаній ним «Книзі буття українського народу».

Ознакою активізації у цей час національно-культурного життя був таємний гурток «Київська молода», який виник 1843 р. у Київському університеті. Його члени вбачали своє завдання в ліквідації кріпацтва «згори», піднесенні культурно-освітнього рівня селянства. Невдовзі гурток саморозпустився. А вже наприкінці 1845 – на початку 1846 рр. навколо його членів, інших молодих людей, які відвідували в університеті лекції Миколи Костомарова зі слов'янської міфології, виникла українська таємна політична організація, за якою закріпилася назва Кирило-Мефодіївське братство (за іменами відомих слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія). У квітні 1846 р., після знайомства Тараса Шевченка з Миколою Костомаровим, до братства долучається і автор «Кобзаря». Ядро організації складали близько десяти осіб, ще декілька десятків підтримували з ними зв'язки.

▲ *Просвітителі слов'ян святі рівноапостольні Кирило і Мефодій*

Організаторами Кирило-Мефодіївського братства були, крім Миколи Костомарова, на той час професора російської історії Київського університету, Микола Гулак – чиновник канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, Василь Білозерський – викладач Полтавського кадетського корпусу, письменник Пантелеймон Куліш та тоді ще студент Опанас Маркович. Крім них, членами товариства невдовзі стали студенти університету – Олександр Навроцький, Іван Посяда, Георгій Андрузький, Олександр Тулуб, викладач Полтавського кадетського корпусу Дмитро Пильчиков, полтавський поміщик, випускник Харківського університету Микола Савич. Як знак належності до таємної організації її члени мали каблучки з напи-

Тарас Шевченко. Автопортрет (1845 р.)

Василь Білозерський. Фото (1860-і рр.)

сом на внутрішній стороні: «Св. Кирило і Мефодій. Січень 1846 р.». У товариства була також печатка з євангельським виразом: «И уразумите истину, и истина освободит вас».

Вивчення народної творчості українців та інших слов'янських народів привело Миколу Костомарова до висновку, що між ними є чимало спільного. «Українська пісня й неписана словесність

Микола Гулак (1840-і рр.)

Олександр Навроцький (1840-і рр.)

Петровський Полтавський кадетський корпус, де викладали Василь Білозерський і Дмитро Пильчиков. Архітектор Микола Бонч-Бруєвич (побудований у 1835—1840 рр.)

народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою — видвигнути свою націю із темряви», — писав пізніше Пантелеймон Куліш, а у своїй автобіографії додавав: «Християнство та історія слов'ян були їм потрібні для великого сподвижництва».

Виникнення братства було проявом національного руху в українських землях та активізації загальнослов'янського руху (його основних національних течій — чеської й, особливо, польської демократичної) під впливом визвольних ідей Заходу та періоду назрівання загальноєвропейської «весни народів».

Особливо вагомим у діяльності братства був християнський чинник. Це відобразилося у виборі патронів товариства — св. Кирила і св. Мефодія, християнських місіонерів, творців слов'янської азбуки, у формі самої організації, що наслідувала давні українські церковні братства, та у програмному маніфесті кирило-мефодіївців — «Книзі буття українського народу» («Законі Божому»), автором якого був Микола Костомаров (вперше надруковано лише 1918 р.). У цьому творі, що ввійшов до скарбниці української історичної та суспільно-політичної думки, широко представлено палітру минувшини, проаналізовано тенденції розвитку України, її народу та державності на підвалинах етнонаціональної самобутності, але не винятковості, що свідчить про загальнолюдське розуміння історичного процесу, шанобливе ставлення до досвіду інших культур і народів.

Центральним моментом у «Книзі буття...» було наголошення на необхідності реалізації християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності. Поєднання християнської і національної ідеї не було винаходом кирило-мефодіївців, які її запозичили в польських інтелектуалів, передовсім із твору Адама Міцкевича

Пам'ятник святим рівноапостольним братам Кирилу і Мефодію в Одесі (травень 2007 р.)

▲ *Університет св. Володимира. Замальовка Тараса Шевченка (1846 р.)*

«Книги народу польського і пілігримства польського», виданого у Парижі 1832 р. Незважаючи на запозичення однієї з центральних ідей, програмний документ кирило-мефодіївців був досить оригінальним твором.

У ньому розвивалася ідея українського месіанства: український народ, найбільш пригноблений і зневажений, а заразом — і найбільш вільнолюбний та демократичний, звільнить росіян від їхнього деспотизму, а поляків — від аристократизму. Таким чином, кристалізація особливого призначення українського народу відбувалася за допомогою месіанського міфу, що протистояв аналогічним міфам поляків і росіян. Саме національний месіанізм мав стати рушійною силою визвольної

◀ *Обкладинка видання 1991 р. маніфесту кирило-мефодіївців «Закон Божий» («Книга буття українського народу»)*

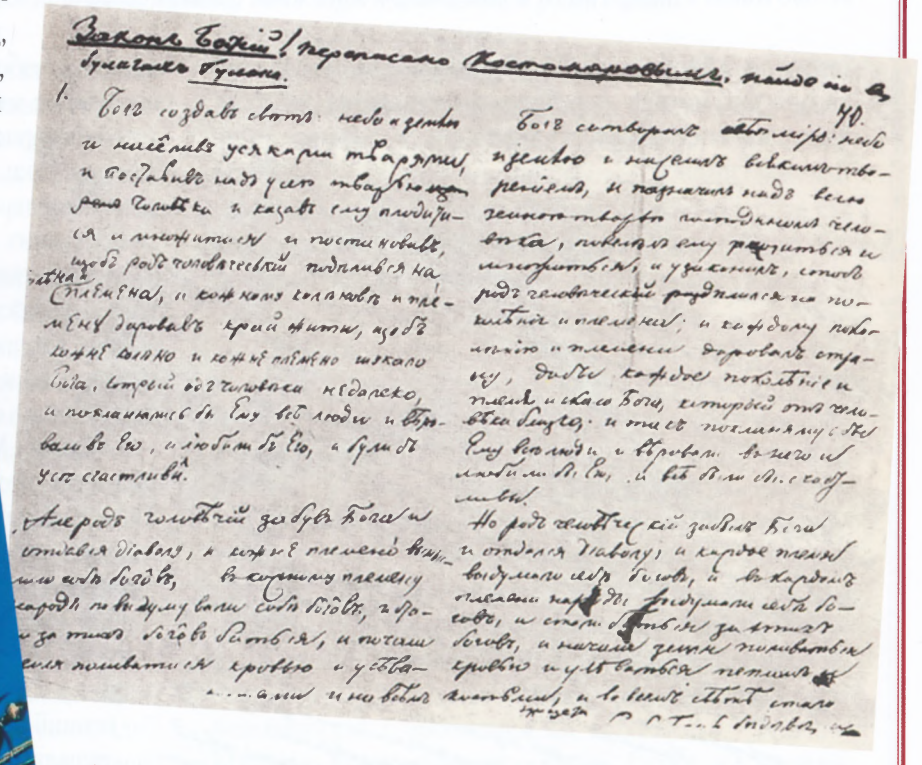

«Закон Божий» Миколи Костомарова. Перша сторінка рукописного двомовного примірника ▲

▲ *Вид Києва з Дніпра на Печерську лавру. Художник Олексій Саврасов (1852 р.)*

ідеї. Для інтерпретації М. Костомаровим месіанізму характерні мотиви перебудови суспільства на християнських засадах та уявленнях про справедливість, свободу і рівність, на відміну, приміром, від польського месіанізму XIX ст., зорієнтованого на відтворення аристократично-шляхетської Речі Посполитої. Братчики на чолі з М. Костомаровим виступали за створення панслов'янського союзу на добровільних і рівноправних засадах на зразок давньогрецьких полісів або Сполучених Штатів Америки. Цей союз мав спиратися переважно на культурну та релігійну спільність слов'ян і водночас на демократичні, правові принципи міждержавної організації, які передбачали б рівність усіх суб'єктів об'єднання.

Також Микола Костомаров за участі Василя Білозерського та Миколи Гулака підготував «Статут Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», де наголошувалося на цілковитій самостійності кожного слов'янського «племені» в умовах існування загального «слов'янського собору» майбутньої співдружності. Ці принципові положення засвідчили докорінну відмінність програми кирило-мефодіївців від позиції офіційних кіл імперської Росії, що претендувала на роль покровительки слов'ян. Центром

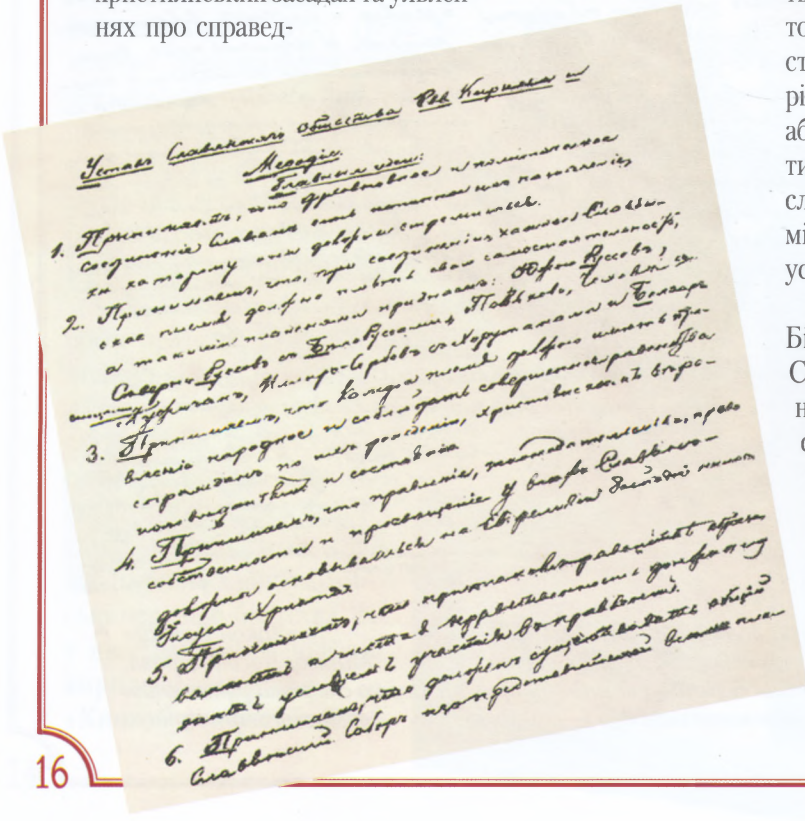

◄ *«Статут Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія». Перша сторінка*

▲ *Центральний корпус Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сучасне фото*

майбутньої слов'янської федерації («наріжним каменем») мала стати Україна. Кожна держава як член федерації становила б окремий штат; Київ став би столицею федерації, в якій раз на чотири роки збирався б найвищий спільний консультативно-регулюючий орган — собор (або сейм).

У цій демократичній слов'янській федерації кожен народ мав би широкі й рівні права. В усіх її частинах, пояснював Микола Костомаров, мали існувати однакові основні закони й права, знищувалися кріпацтво й рабство в будь-якому вигляді, встановлювалася єдина центральна влада, що мала відати б міжнародними справами, військом і флотом, ліквідовувалися митниці, запроваджувалася свобода торгівлі за цілковитої автономії кожної частини щодо внутрішніх установ та управління, судочинства й народної освіти.

Реалізація вимог скасування кріпацтва та поширення освіти серед народу була передумовою для досягнення більш широких політичних змін, які мали ґрунтуватися на засадах християнської етики, ідеї панславізму і лібералізму — особистої свободи людей незалежно від їх соціального статусу. Це були принципи, за які українська нація, як твердили братчики, боролася ось уже кілька століть.

Головну перешкоду на шляху України до свободи й незалежності автор «Книги буття...» вбачав у соціальному розшаруванні українців, знищенні козацтва — оплоту вільнолюбства й сили, здатної самовіддано відстоювати свободу. Перспективи дальшого розвитку України розглядалися невіддільно від розширення взаємин трьох слов'янських країн — України, Росії та Польщі.

Щодо шляхів здійснення програмних положень серед кирило-мефодіївців повної єдності не було. Частина з них — Микола Костомаров, Василь Білозерський, Пантелеймон Куліш та інші, не підтримуючи насильства, виступали проти революційних методів боротьби, вважали за можливе втілити у життя свої ідеї мирними методами: шляхом реформ, розповсюдженням освіти, пропагандою ідей братства в дусі християнської моралі, тобто були прибічниками поступового (еволюційного) характеру дій. «Пани повинні освободити своїх невольників і зробитися їм братами», — писав Микола Костомаров у «Книзі буття...». Василь Білозерський, характеризуючи в одному з листів народні рухи, твердив, що неосвічена людина «в пориві гніву страшніше звіра».

▲ *Пантелеймон Куліш у молоді роки. Автопортрет (друга половина XIX ст.)*

Куліш Пантелеймон Олександрович (літ. псевд. Панько Казюка, Козак Белебень, Павло Ратай, Хуторянин та ін.; 07.08.1819–14.02.1897) – громадський діяч, письменник, поет, історик, публіцист, етнограф, літературний критик та перекладач. Народився на хуторі неподалік с. Вороніж Глухівського повіту на Чернігівщині у сім'ї давнього козацько-старшинського походження. Закінчив Новгород-Сіверську гімназію. У 1839 р. П. Куліш був зарахований до київського Університету св. Володимира на правах вільного слухача, де відвідував лекції М. Максимовича. 1840 р. почав друкувати російською мовою в альманасі «Киевлянин» свої перші літературні твори у жанрі фольклорної фантастики. Через відсутність документального підтвердження дворянського походження його було відраховано з університету. З 1841 р. довелося вчителювати спочатку в Луцьку, а потім у Києві – на Печерську і Подолі. Підтримував дружні стосунки з майбутніми провідними діячами Кирило-Мефодіївського братства, з якими наприкінці 1845 р. заснував це товариство, з польським письменником Міхалом Ґрабовським. Того ж року на запрошення ректора Петербурзького університету Петра Плетньова переїхав до північної столиці, де отримав у навчальному закладі посаду викладача російської словесності.

У квітні 1847 р. його разом з іншими кирило-мефодіївцями було заарештовано й ув'язнено у Петропавловській фортеці. Після завершення слідства П. Куліш був засланий на три роки до Тули. Завдяки клопотанню друзів 1850 р. отримав дозвіл повернутися до Санкт-Петербурґа, де розпочав активну літературну та видавничу діяльність.

За отримані гонорари 1857 р. відкрив у столиці друкарню «Типография П. А. Кулиша», яка існувала до 1863 р. Тут він видав близько 40 недорогих книжок під загальною назвою «Сільська бібліотека», «Кобзар» Т. Шевченка, твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка; тут же друкувалися альманах «Хата» і журнал «Основа» (1861–1862 рр.). У цей час П. Куліш видав «Записки о Южной Руси» (тт. 1–2, 1856–1857 рр.), україномовний і російськомовний варіанти «Чорної ради» (1857 р.), склав і видрукував «Граматку»

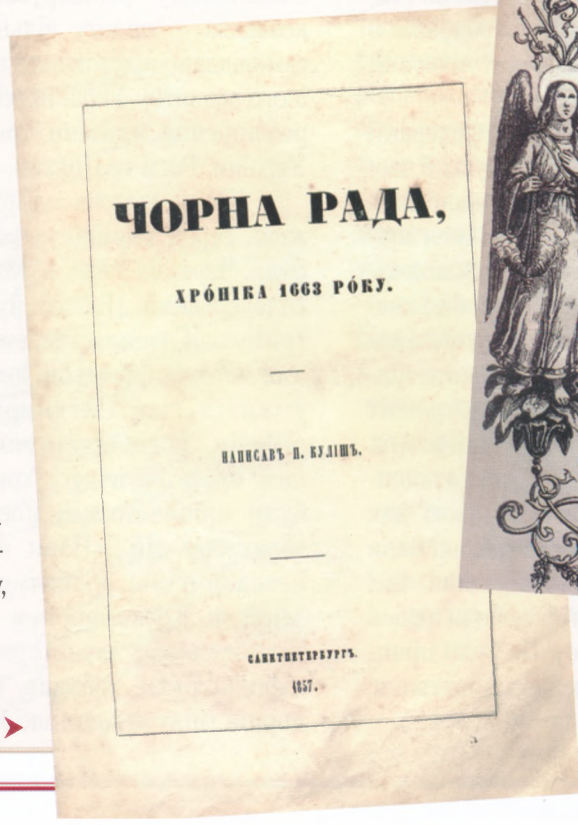

ЧОРНА РАДА,

ХРОНІКА 1663 РОКУ.

НАПИСАВЪ П. КУЛІШЪ.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

1857.

Титульна сторінка роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» (1857 р.) ➤

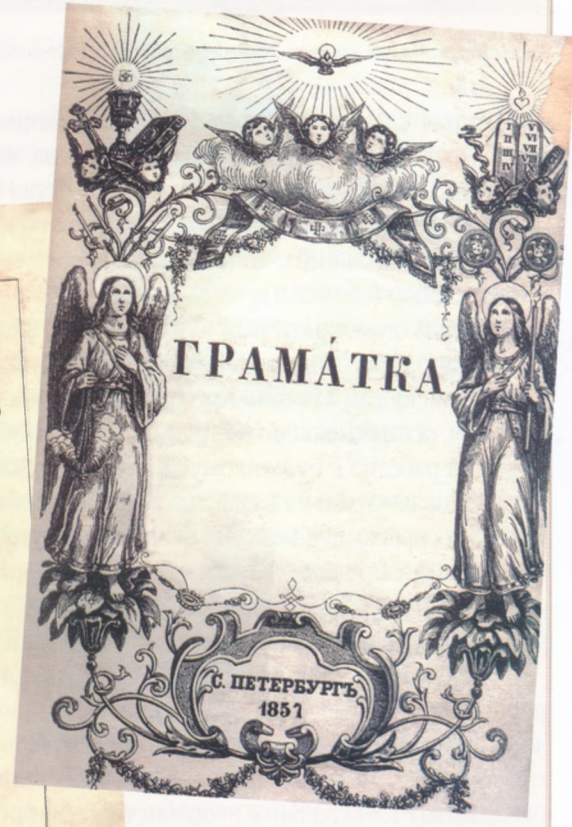

ГРАМАТКА

С. ПЕТЕРБУРГЪ
1857

Титульна сторінка «Граматки» ▲ *Пантелеймона Куліша (1857 р.)*

(перший буквар українською мовою в Російській імперії, 1857 р.) та запровадив фонетичний правопис (кулішівка). 1861 р. П. Куліш брав безпосередню участь в організації у Петербурзі українського журналу «Основа» (редактор – В. Білозерський), став його активним дописувачем, зокрема тут він оприлюднив свої «Історичні оповідання».

▲ *Меморіальна дошка на будинку у Відні, де в 1870 р. проживав П. Куліш. Сучасне фото*

П. Куліш стояв біля колиски української модерної мови. Саме йому, а також Т. Шевченкові й І. Франкові, ми найбільше завдячуємо збагаченням української лексики новими словами для позначення низки нових понять. Для відокремлення від російської мови необхідно було розшукати відмінні варіанти звучання слів у мовах польській, староукраїнській, латині, церковнослов'янській. Мовне збагачення відбувалося через переклади іншомовної класики, якими займався П. Куліш, збагативши літературну мову не існуючими у народній говірці вдалими словами. Досліджуючи народну поезію, він розвивав думку про існування ментальних відмінностей між українцями та росіянами.

У 1860-х рр. свої вірші й повісті українською мовою, у зв'язку із запровадженням Валуєвського циркуляру 1863 р., П. Куліш друкував переважно в галицьких виданнях. Із початком 1870-х рр. він звернувся до історичних досліджень, узявся за переклад українською мовою Мойсеєвого П'ятикнижжя, Псалтиря та Євангелія. З того часу відбувається різка зміна поглядів і переконань П. Куліша. 1876 р. у львівській «Правді» він опублікував розвідку «Мальована Гайдамаччина», в якій засудив гайдамацький рух та козацтво. Це стало причиною його розриву з галицьким українством. Водночас він докорінно змінив своє ставлення до власної попередньої творчості, досить нестримано відгукувався про Т. Шевченка, писав дошкульні статті на адресу М. Костомарова. Сучасники П. Куліша пояснювали ці зміни по-різному, зокрема хворобою, пихою, «фанатизмом неупередженості» тощо.

Із 1885 р. проживав разом із дружиною – письменницею Ганною Барвінок – на хуторі Шаповаленка поблизу с. Оленівка на Чернігівщині.

▲ *Ганнина пустинь. Історико-меморіальний музей-заповідник Пантелеймона Куліша у с. Оленівка Борзнянського району Чернігівської області. На передньому плані – пам'ятники Пантелеймонові Кулішу та його дружині письменниці Ганні Барвінок. Скульптор А. Гайдамака. Фото (2009 р.)*

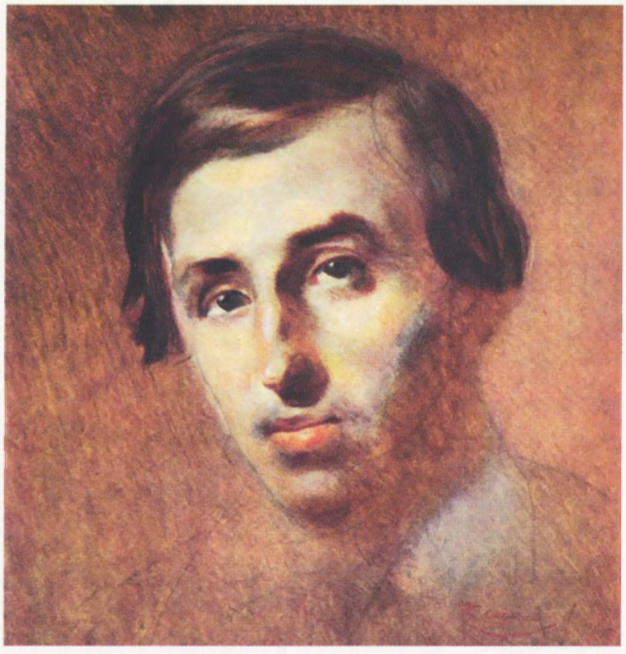

Пантелеймон Куліш. Художник Тарас Шевченко (1843—1847 рр.)

Через два роки видав збірку «Хуторна поезія». 1889 р. почав друкувати 3-томну «Историю отпадения Малороссии от Польши» (3-й том побачив світ наступного року). З 1892 р. перекладав українською мовою твори Фрідріха Шиллера, Йоганна Ґете, Гейнріха Гайне, Вільяма Шекспіра, Джорджа Байрона.

Контраверсійні погляди П. Куліша на історію українського народу й нині викликають дискусії серед учених та у суспільстві. Попри всі суперечності у працях, творча спадщина цієї неординарної особистості дає підстави оцінювати П. Куліша як постать масштабу визначних діячів італійського Відродження. Він був талановитим поетом і прозаїком, автором першого українського історичного роману, батьком українського художнього перекладу, одним із найкращих знавців рідної мови. Розроблений ним правопис став основою систематизованого сучасного українського правопису. Його 9-томний проект «Воссоединения Руси» був першою спробою створення синтетичної історії України.

Згодом, під час слідства, шеф жандармів граф Олексій Орлов доповідав Миколі I про програмні документи Кирило-Мефодіївського братства: «Товариство заздалегідь старається викорінити рабство і всіляке приниження нижчих класів, поширювати повсюдно ідеї переважно засобами літератури і виховання юнацтва; все Товариство і кожен член зобов'язані узгоджувати свої дії з євангельськими правилами любові, покірливості і терпіння, правило ж "Мета освячує засоби" слід визнати безбожним».

На більш рішучих позиціях стояв Тарас Шевченко, який наголошував на соціальній складовій, насамперед закликав народ до знищення кріпацтва. Погляди Тараса Шевченка поділяли Микола Гулак, Олександр Навроцький, Микола Савич, Іван Посяда, Георгій Андрузький. Так, Микола Гулак вважав, що лише повстання може повести до визволення слов'янські народи. Олександр Навроцький говорив, що члени товариства повинні народ «спонукати до перевороту».

Будинок у Києві, де проживав Тарас Шевченко з весни 1846 р. до свого арешту у квітні 1847 р. Нині це Літературно-меморіальний будинок-музей Тараса Шевченка. Сучасне фото

Готуючись до майбутніх подій, братчики закликали представників російської та польської громадськості боротися за власну національну державу з окремим суспільним устроєм, але об'єднуватися у всеслов'янську спільноту на засадах християнства. При цьому особливо наголошувалося на релігійній терпимості та примиренні. Усвідомлюючи важливість розвитку сільського господарства, Василь Білозерський підготував проект створення широкої мережі початкових землеробських шкіл, вихованці яких поверталися б у село освіченими, несучи нову культуру господарювання.

Кирило-Мефодіївське братство, яке проіснувало трохи більше року, було ліквідоване жандармами за доносом студента Олексія

Петрова наприкінці березня — на початку квітня 1847 р. У радянській історіографії це товариство подавалося як своєрідна точка відліку національної боротьби проти російського самодержавства, революційної боротьби проти кріпосницької системи. Відтак проглядалися наміри «містифікувати» характер та перебільшувати масштаби його діяльності.

Спочатку під час слідства у влади склалося враження, що заходи цієї організації не становили серйозної політичної загрози. Шеф жандармів Олексій Орлов у листі до Миколи I писав, що «товариство було не більше, ніж учена маячня трьох молодих людей». Його підлеглим вдалося виявити 12 членів таємної організації — представників різних станів, що свідчило про демократичний склад учасників. За свідченням самих кирило-мефодіївців, з ними мали зв'язки (листувалися, зустрічалися, спільно працювали) близько сотні осіб — професори і викладачі навчальних закладів, художники, артисти, урядовці, видавці, студенти, поміщики, офіцери та ін.

Історичне значення Кирило-Мефодіївського братства не можна оцінювати, виходячи з масштабів його діяльності. Його роль радше полягала в інтелектуальному внеску у формування нової української ідентичності. Провівши слідство, жандарми переконалися, що головна небезпека від діяльності членів товариства полягала в перетворенні слов'янофільства, що особливої тривоги у влади не викликало, в українофільство, у чому, пам'ятаючи польське повстання 1830 р., побачили ймовірного союзника поляків. У зв'язку з цим було вирішено публічно братчикам у провину українофільства не ставити, оголосивши, що провідною ідеєю їх було прагнення до об'єднання слов'ян. У доповідній записці III відділення про завершення слідства зазначалося, що корисніше буде «не подавати вигляду малоросіянам, що уряд має причини сумніватися в тому, чи не посіяні між ними шкідливі ідеї, і вжити заходів стосовно них, абсолютно протилежних тим, які застосовувалися у Царстві Польському».

До того ж влада була зацікавлена подати це товариство як вірнопідданську організацію та видати його демократичні ідеї об'єднання слов'ян як підтримку урядового панславізму — ідеї централізованої слов'янської імперії зі столицею у Петербурзі. Тому оцінок братства як прояву національного руху в Україні, яке висунуло ідею федеративної слов'янської республіки зі столицею у Києві всіляко уникали, оскільки це завдавало удар у найчутливіше місце уваровської концепції «русской» народності.

Головний начальник III відділення (1845—1856 рр.) власної його імператорської величності канцелярії і шеф жандармів Олексій Орлов. Художник Франц Крюгер (1851 р.)

Більшість із арештованих отримали порівняно м'які покарання, відповідно до свого молодого віку і «дитячості їхніх задумів» — короткі терміни ув'язнення з подальшим засланням у власне російські губернії без права повернення в Україну. Миколу Костомарова і Миколу Гулака було засуджено відповідно на 1 і 3 роки ув'язнення. Крім того, їм і Пантелеймону Кулішу було заборонено займатися літературною діяльністю.

Всеслов'янський прапор, ухвалений на Слов'янському конгресі 1848 р. у Празі

Слов'янський конгрес у Празі 12 червня 1848 р. Малюнок (середина XIX ст.)

Найсуворіше був покараний Тарас Шевченко, творчість якого, як стверджував Михайло Драгоманов, виражала «гарячі думи київсько-українського гуртка» — однак не «за злочини», що були пов'язані безпосередньо з діяльністю братства. Миколу I обурило те, що в окремих Шевченкових віршах містилися «образливі натяки» не стільки на особу імператора, як на його дружину. Тому після завершення слідства поета було відправлено рядовим до Оренбурзького окремого корпусу під найсуворіший нагляд із забороною, за особистим розпорядженням імператора, писати і малювати. Знову ж таки його було звинувачено не у формуванні української ідентичності, а у випадах проти імператриці.

У ході слідства жандарми застосовували методи психологічного впливу до Георгія Андрузького, Василя Білозерського й, особливо, Миколи Костомарова, домагаючись зміни ними своїх попередніх свідчень щодо характеру і цілей кирило-мефодіївців. Зберігалася в таємниці первинна назва, яку політична поліція дала порушеній проти братчиків слідчій справі — «Про Україно-Слов'янське товариство». Щоб приховати суть ідеології й мету діяльності організації, III відділення почало подавати її як «Кирило-Мефодіївське», тобто під назвою, що її використовував Микола Костомаров для того, «аби перед кожним урядом покришка була». Київський навчальний округ було безпосередньо підпорядковано місцевому генерал-губернаторові. Адміністрації на місцях отримали вказівку звертати увагу на всіх, хто займається українською історією та літературою, припиняти «в цій галузі наук всяке зловживання, але найбільш непомітним та обережним чином, без явних переслідувань і, наскільки можливо, не дратуючи уродженців Малоросії».

З офіційною позицією самодержавства солідаризувалися і провідні російські інтелектуали, які не мали найменшого сумніву щодо «російськості» українських земель. У таких умовах спроба Кирило-Мефодіївського братства утвердити окрему від російської українську ідентичність сприймалася певними колами імперського суспільства як національна зрада. Покарання для найбільш активних братчиків стало ніби пересторогою для всіх, хто насмілився б піти далі їхнім шляхом. Однак, за словами Ярослава Грицака, надання українській справі ореолу мучеництва і жертовності лише посилювало її притягальність для наступних поколінь українських діячів.

В солдатах. Перший автопортрет Тараса Шевченка періоду заслання (Орськ, 1847 р.)

«Мислі кирило-мефодіївських братчиків зоставили глибокий слід, вони жили далі й будили політичну і соціальну українську мисль... Від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь новий український політичний рух», — підсумовував Михайло Грушевський. Кирило-Мефодіївське товариство являло собою першу спробу українських інтелектуалів перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку. Воно привернуло увагу російського уряду до потенційної небезпеки зростаючої національної свідомості українців. Ліквідація братства стала сигналом для розгортання антиукраїнської політики й ознаменувала початок тривалої безупинної боротьби української інтелігенції з російським самодержавством.

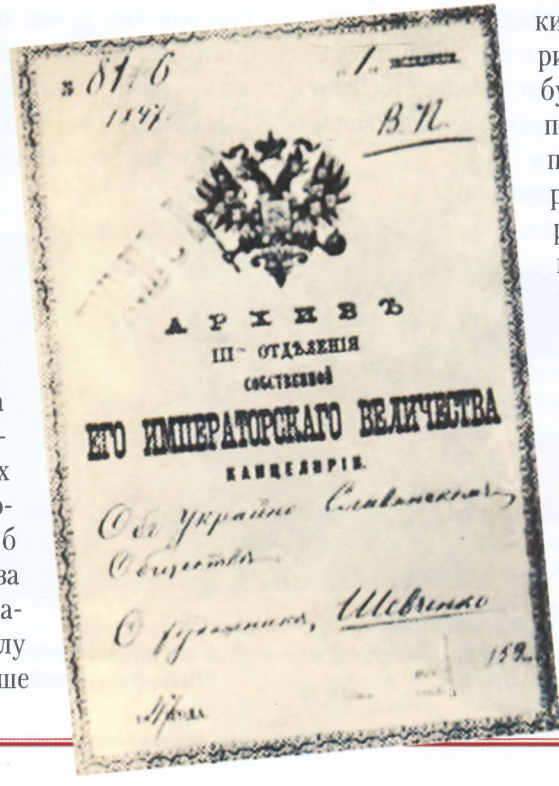

Обкладинка слідчої справи таємної поліції «Про Україно-Слов'янське товариство»

«Володар у царстві духу»: Тарас Шевченко

Тарас Шевченко — це ціле явище, незвичайне як своєю обдарованістю, так і місцем у літературі, мистецтві й культурі України. Зі своїх 47 років життя 24 поет пробув у кріпацтві, 10 — на засланні, а решту — під наглядом жандармів. Трагічно-важкий шлях Т. Шевченка до творчих висот в образній формі визначив Іван Франко: «Він був сином мужика і став володарем у царстві духу. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим. Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій. Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золото його душі в іржу, ані його любові до людей — в ненависть і погорду, а віри в Бога — у зневіру і песимізм. Доля не шкодувала його страждань, але і не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя. Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонах людських сердець все наново збуджуватимуть його твори. Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко».

Доля й творчість Т. Шевченка мають унікальне значення для українського народу. Народившись у родині кріпака, онук учасника Коліївщини, свій національний та соціальний протест він висловив у неперевершеному за силою слові, народженому від співчуття до свого народу. Шевченкова творчість становить вододіл у розвитку української ідеї. Увесь пізніший національний рух тією чи іншою мірою ідентифікував себе з Тарасом Шевченком як своїм духовним батьком. А його мученицька особиста доля лягла в основу витворення потужного національного міфу, який надихав наступні покоління українських діячів. Впливи поета на різні сторони духовно-національного життя нації відчуваються і нині.

Геніальний український поет і прозаїк, художник, одна з найяскравіших постатей в українському громадсько-політичному русі середини XIX ст., ідеолог та символ українського націєтворення Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 р. у с. Моринці (нині Звенигородського району Черкаської області) в родині селянина-кріпака (згодом батьки перебралися до сусіднього с. Кирилівка). Рано втративши матір, а згодом і батька, він із дитинства наймитував, зазнаючи поневірянь. Працював і навчався грамоти у дяка Петра

▲ *Хата Шевченкових батьків у с. Кирилівці. Малюнок Тараса Шевченка (1843 р.)*

▲ *Павло Енґельгардт. Художник Тарас Шевченко (1833 р.)*

Богорського, але в 1826 р. через жорстоке ставлення змушений був утекти від нього. 1828 р. юного Тараса взяли служити «козачком» до двору поміщика Павла Енґельгардта (ад'ютанта віленського губернатора) у містечку Вільшана (нині Городищенський район Черкаської області).

Меморіальна дошка, присвячена Тарасові Шевченку, на будівлі історичного факультету Вільнюського університету ➤

Наступного року разом зі своїм паном він потрапив до Вільна, де став свідком подій польського повстання 1830 р. Із переїздом на початку 1831 р. до Санкт-Петербурґа був відданий на чотирирічне навчання до художника Василя Ширяєва. Змальовуючи у вільний час скульптури в петербурзьких парках, Тарас Шевченко випадково зустрівся з художником, уродженцем Київщини Іваном Сошенком, який почав опікуватися талановитим земляком і познайомив його з відомими членами української громади у північній столиці — поетом Євгеном Гребінкою і професором Віктором Григоровичем, а також російськими художниками Карлом Брюлловим і Олексієм Венеціановим та поетом Василем Жуковським.

Саме ці поважні люди, які стали покровителями молодого Тараса, добилися його звільнення з кріпацької залежності. Написаний Карлом Брюлловим портрет Василя Жуковського був розіграний у лотерею і за виручені кошти (2500 руб.) у квітні 1838 р. Т. Шевченка викупили з кріпацтва.

▲ *Погруддя жінки. Художник Тарас Шевченко (1830 р.)*

▲ *Василь Жуковський. Художник Карл Брюллов (1838 р.)*

Карл Брюллов. Автопортрет (1848 р.)

Василь Жуковський. Художник Тарас Шевченко (1839–1844 рр.)

Протягом 1838–1845 рр. він навчався в Петербурзькій академії мистецтв у Карла Брюллова, яку закінчив зі званням «некласного вільного художника». За успіхи в навчанні одержав три срібні медалі, однак відсутність золотої медалі завадила йому здобути державну стипендію для продовження навчання в Італії.

Період 1840–1847 рр. був найкращим у житті Тараса Шевченка. У Петербурзі він почав писати вірші, частину з яких 1840 р. видав збіркою під назвою «Кобзар», що налічувала 8 поезій (Т. Шевченко вважав себе не лише поетом, а й кобзарем), а наступного року – історико-героїчну поему «Гайдамаки», значення яких виходило далеко за літературні межі. Перші твори молодого Т. Шевченка («Причинна» (1837 р.), «Тарасова ніч» і «Катерина» (1838 р.), «Тополя» та «Іван Підкова» (1839 р.) тощо) написані в дусі романтизму і на типові романтичні сюжети – возвеличення минулого й туга за ним на тлі безславної сучасності, страждання і загибель зневаженої молодої сільської дівчини, оспівування краси природи та ін. Однак усім цим сюжетам поет надав глибокого національного звучання. «Кобзар» та поема «Гайдамаки»здобули позитивні відгуки і принесли її авторові славу поета з непересічним талантом (єдину негативну оцінку

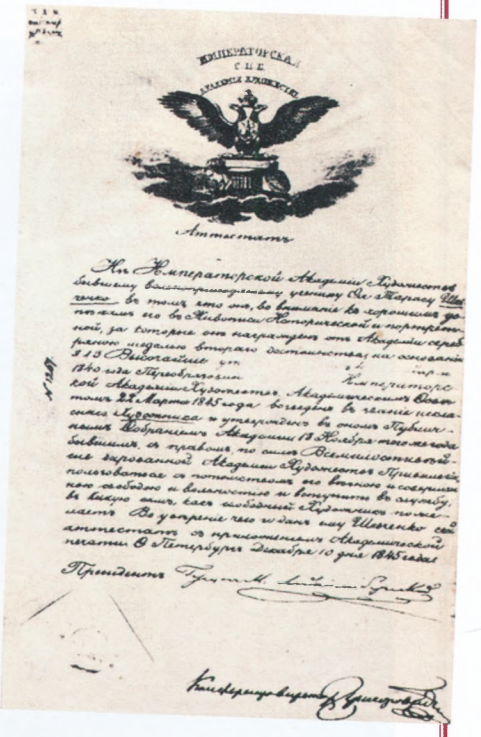

Атестат Тараса Шевченка на звання некласного вільного художника (виданий 10 грудня 1845 р.)

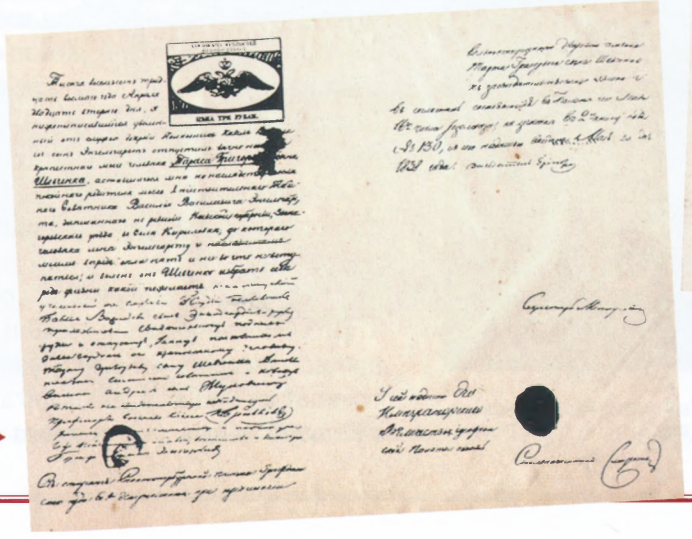

Відпускна Тараса Шевченка з кріпацької неволі

▲ *Вид на Академію мистецтв з Неви. Санкт-Петербург. Сучасне фото*

цим творам дав критик Віссаріон Бєлінський, який глузував зі спроб піднести українську «мужицьку мову» до рівня літературної).

▲ *Ілюстрація до поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки». Художник Опанас Сластіон (1886 р.)*

Великий вплив на подальший розвиток творчості поета мали його поїздки в Україну 1843, 1845 та 1846 рр. Тоді Т. Шевченко відвідав рідні місця та маєтки місцевих поміщиків (Рєпніних, Григорія Тарновського, Віктора Закревського, Тетяни Волховської, Олександра Лук'яновича), які цікавилися культурою і сприяли її розвитку. У Києві він знайомиться з провідними українськими інтелектуалами – Михайлом Максимовичем, Миколою Костомаровим, Пантелеймоном Кулішем та ін. За допомогою останнього у 1845–1846 рр. перебував на посаді члена Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Виконуючи її завдання, їздив по Україні (Київщина, Полтавщина, Поділля), збирав етнографічні матеріали, історичні документи, змальовував архітектурні та археологічні пам'ятки. Ці замальовки стали основою для художньої серії «Живописна Україна», яку почав видавати після повернення до Петербурґа в лютому 1844 р. Перші 6 офортів циклу вийшли друком у листопаді того ж року під назвою «Чигиринський Кобзар». Тоді ж побачив світ передрук першого видання «Кобзаря» з доданою до нього поемою «Гайдамаки».

Картини національного і соціального гніту, які Т. Шевченко побачив в Україні, пробудили гострий протест поета проти російського панування та кріпосництва. У 1844 р. він написав політико-сатиричну поему «Сон» («У всякого своя доля»), в якій

автор з уїдливим сарказмом показав свавілля та жорстокість російського самодержавства, закликавши до знищення цієї деспотичної системи. Поема «Сон» вважається одним із найвизначніших взірців політичної сатири. Важко захворівши, наприкінці 1845 р. Тарас Григорович написав вірш «Заповіт», в якому закликав до боротьби за визволення поневоленого народу. Твір став одним із найдосконаліших зразків поезії.

Пройняті національно-визвольними мотивами, маючи яскраво антирежимний характер нові поетичні твори Т. Шевченка не могли бути надруковані, відтак розповсюджувалися серед громадськості в рукописному вигляді. Сам поет переписав їх для себе у спеціальний зошит-альбом, якому дав назву «Три літа». До цієї збірки, крім поеми «Сон», ввійшли «Єретик» (з поетичною присвятою Павелові Шафарику), «Великий льох», «Кавказ», «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...» (усі 1845 р.), вірші «Розрита могила» (1843 р.), «Тризна» (1843 р.) та ін. Період «трьох літ» (1843–1845) виявився переломним у творчості молодого Т. Шевченка, який став загальновизнаним лідером національного відродження і у своїх поезіях піднявся до рівня соціального пророка.

Тарас Шевченко. Автопортрет, на якому художник зображений за роботою (подарований Варварі Рєпніній, 1843 р.)

Погляди Тараса Шевченка на проблеми національного життя України спричинили його зближення навесні 1846 р. з членами Кирило-Мефодіївського братства. 27 листопада того року він подав заяву на ім'я попечителя Київського навчального округу про зарахування на посаду вчителя малювання в

Чигрин із Суботівського шляху. Художник Тарас Шевченко (1845 р.)

▲ *Видубицький монастир. Художник Тарас Шевченко (1844 р.)*

▲ *Вознесенський собор у Переяславі. Художник Тарас Шевченко (1845 р.)*

▲ *В Решетилівці. Художник Тарас Шевченко (1845 р.)*

Університеті св. Володимира, на яку його затвердили 21 лютого 1847 р.

Після арешту 5 квітня 1847 р. по справі Кирило-Мефодіївського братства він був відправлений під конвоєм до Санкт-Петербурґа і ув'язнений у казематі III відділення. Під час допитів поет виявив неабияку мужність і незалежність: він не зрікся своїх поглядів і не видав нікого з братчиків. Перебуваючи майже два місяці під слідством, Т. Шевченко продовжував писати вірші, що їх згодом об'єднав у цикл «В казематі». Чекаючи вироку, поет уболівав не за себе, не за власну долю — його хвилювало майбутнє «окраденої», замученої царським пануванням України. За в'язничними мурами поет зміг написати, зокрема, таку перлину лірики, як «Садок вишневий коло хати...». Безмежну любов до України він висловив у вірші «Мені однаково...».

Т. Шевченко, в якого під час обшуку знайшли альбом поезій «Три літа», трактувався слідчими як «найнебезпечніший політичний злочинець» і з усіх членів організації був покараний найсуворіше. За «писання віршів малоросійською мовою найобурливішого змісту», що, насамперед, трактувалися як образливі на адресу імператорської родини, 30 травня 1847 р. поета було засуджено до заслання рядовим в Оренбурзький окремий корпус із резолюцією Миколи I: «Під найсуворіший нагляд із забороною писати й малювати».

▲ *Фрагмент панно із зображенням Тараса Шевченка біля центрального входу в Київський національний університет його імені*

Віссаріон Бєлінський.
Художник Кирило Горбунов (1871 р.)

Тарас Шевченко. Автопортрет
у чорному головному уборі (1849—1850 рр.)

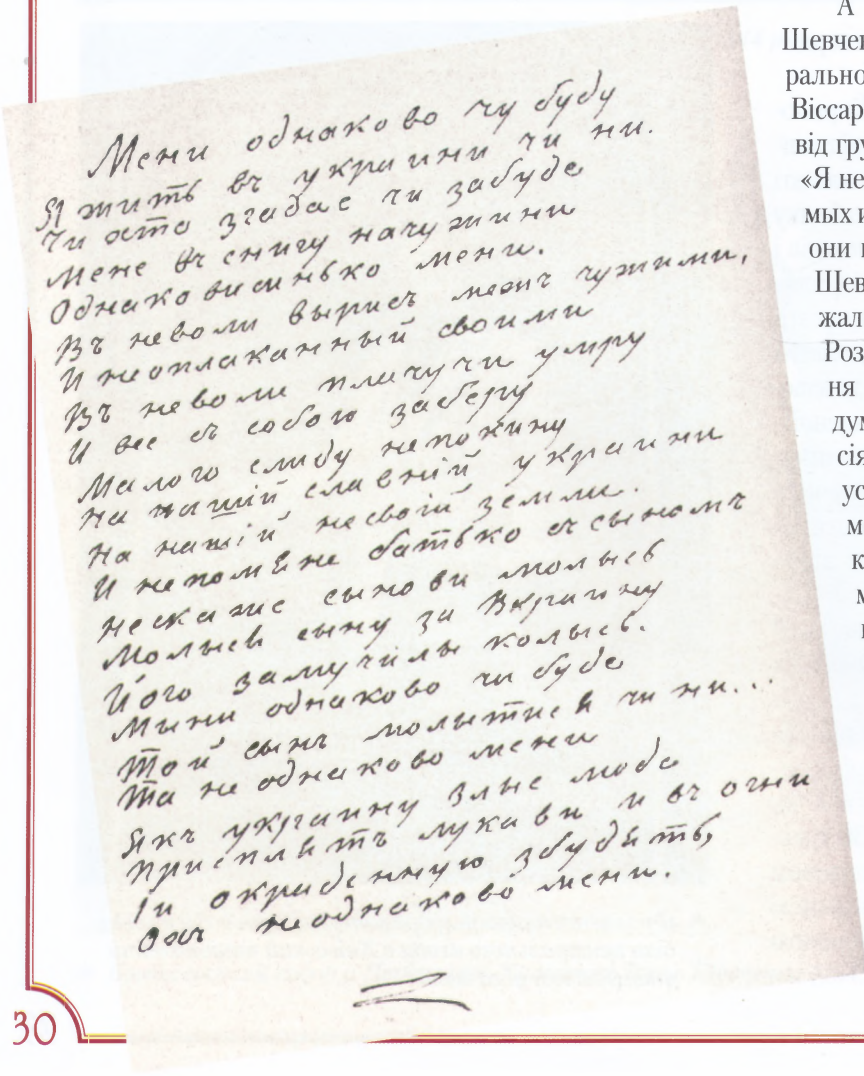

Мени однаково чи буду
Я жить в украини чи ни.
Чи осто згадає чи забуде
Мене в снигу на чужини
Однаково висмько мени.
В неволи вырис мои чужими,
И неоплаканный своими
В неволи плачучи умру
И все с собою заберу
Малого слиду непокину
На нашій славній украини
На нашій несвоїй земли.
И не помене батько с сыномъ
Не скажис сыновi мольев
Мольев сыну за украину
Його замучилы кольев.
Мыни однаково чи буде
Той сынъ молитись чи ни...
Та не однаково мени
Якъ украину злые люде
Присплютъ муками и в огни
Ги окриденную забудутъ,
Ой не однаково мени.

Фрагмент рукопису вірша
Тараса Шевченка «Мені однаково
чи буду я жить в Україні, чи ні»

А ось як відгукувався про творчість Тараса Шевченка тодішній «володар думок» російської ліберальної і прозахідно налаштованої інтелігенції Віссаріон Бєлінський. У листі до Павла Анненкова від грудня 1847 р. той про Шевченкові поеми писав: «Я не читал этих пасквилей, и никто из моих знакомых их не читал (что, между прочим, доказывает, что они нисколько не злы, а только плоски и глупы)... Шевченку послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь его судьею, я сделал бы не меньше». Роздратування В. Бєлінського викликало прагнення Кобзаря писати українською мовою. На його думку, літературною мовою «освічених малоросіян» мала бути російська. Він вважав, що серед усіх слов'янських народів лише росіяни і ще, можливо, чехи мають підстави пишатися великими поетами. Українською мовою, якою розмовляє лише «малоросійська чернь», не можуть писатися твори високого мистецького рівня. Критик В. Бєлінський передрікав цілковите зникнення цієї мови як «природний наслідок» перебування України у складі Російської імперії.

Протягом довгих десяти років (з 1847 до 1857 рр.) Т. Шевченко перебував на засланні —

Тарас Шевченко.
Автопортрет (Оренбург, грудень 1849 р.)

Тарас Шевченко.
Автопортрет (Оренбург, 1849–1850 рр.)

в Оренбурзі (червень 1847 р., вересень 1849 – травень 1850 рр.), Орській (червень 1847 – травень 1848 рр.) та Новопетровській (травень 1850 – літо 1857 рр.) фортецях. Був учасником Аральської (травень 1848 – вересень 1849 рр.) та Каратауської (травень 1851 р.) експедицій. Періоди жорстокого режиму під час заслання чергувалися з певними пом'якшеннями завдяки підтримці окремих місцевих офіцерів. Вражені

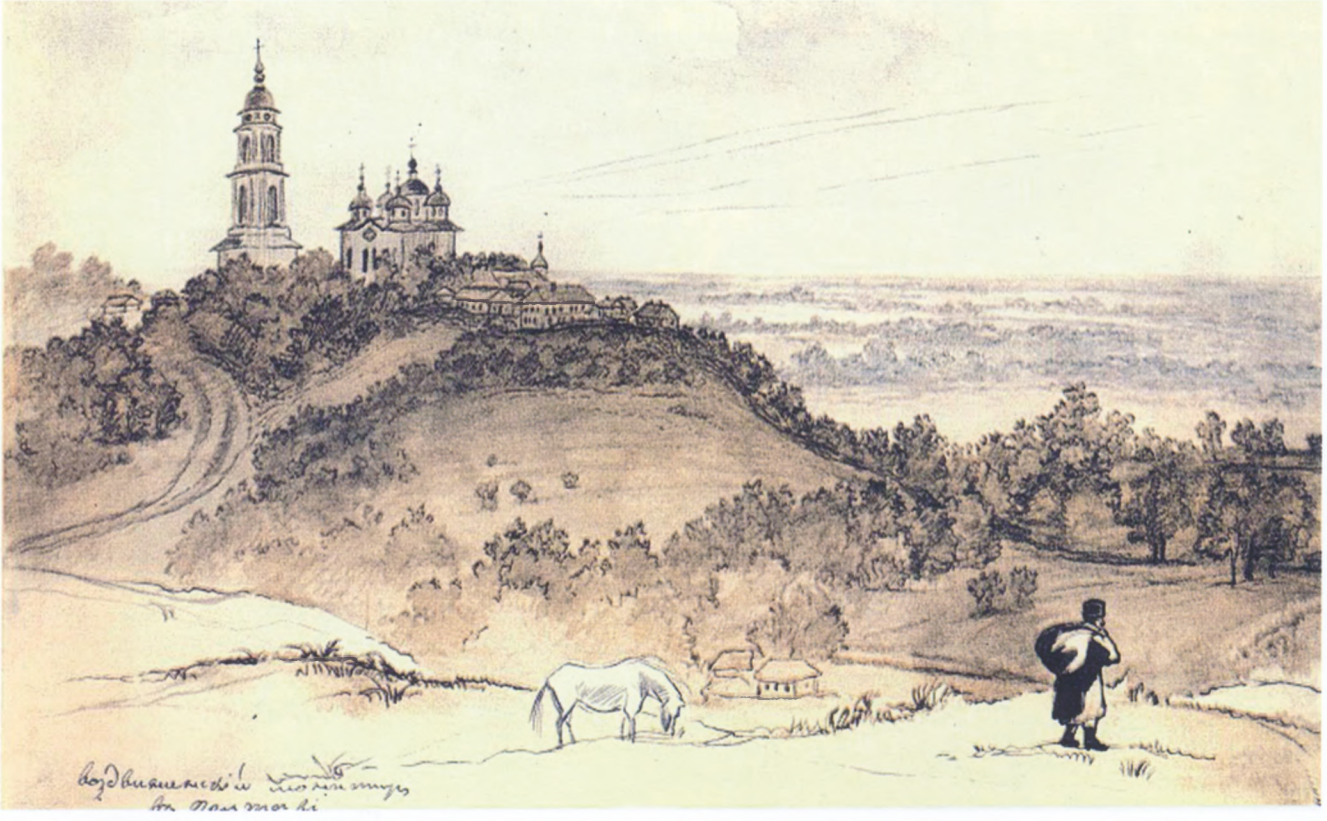

Воздвиженський монастир у Полтаві. Художник Тарас Шевченко (1845 р.)

▲ *Костел у Києві (Собор Св. Олександра). Художник Тарас Шевченко (1846 р.)*

▲ *Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі. Художник Тарас Шевченко (1846 р.)*

Тарас Шевченко. Автопортрет зі свічкою (зберігся тільки варіант, написаний у 1860 р.)

Зигмунт Сераковський. Фото Абдона Корзона (до 1863 р.)

мистецьким талантом Тараса Григоровича, вони дозволяли йому покидати казарму та проживати разом з ними за навчання їхніх дітей та малювання портретів членів родин. У роки заслання поет познайомився і зблизився з іншими політичними в'язнями, у т.ч. учасниками польського повстання Броніславом Залеським і Зигмунтом Сераковським. Тарас Шевченко цікавився життям місцевих казахів,

Тарас Шевченко малює товариша (1848 р.)

Шхуни біля форту Кос-Арал. Художник Тарас Шевченко (1848–1849 рр.)

які кочували в околицях, вивчав їхні пісні й легенди та малював сценки з побуту. Незважаючи на клопотання у 1848–1849 рр. його друзів в Україні та у Санкт-Петербурзі перед владою, заборону «писати й малювати» знято так і не було.

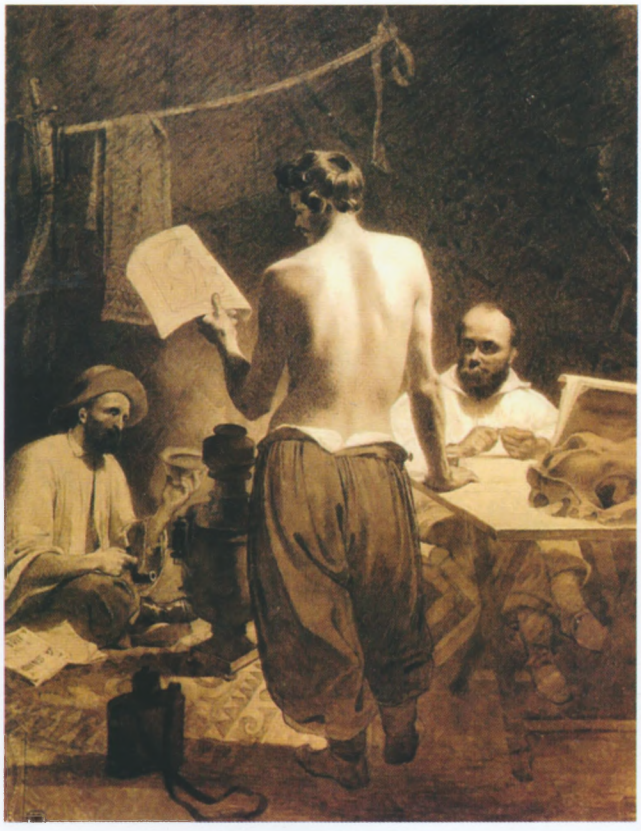

Серед товаришів. Художник Тарас Шевченко (1851 р.)

Попри складні умови, Т. Шевченко продовжував таємно писати вірші, переховуючи написане за халявою чобота (звідси назва – «захалявні книжечки»; збереглося чотири, написані у 1847–1850 рр.), та малювати. Перебування на о. Кос-Арал під час Аральської експедиції було досить продуктивним для його творчості. Крім численних малюнків, сепій та акварелей митець написав поеми «Титарівна», «Марина», «Царі», «Сотник» та понад 70 поезій, в яких відбито важкі переживання, спричинені неволею і самотністю.

У момент найбільш жорсткого режимного нагляду (1850 р.) за доносом одного з офіцерів Т. Шевченка було вдруге заарештовано і, після піврічного ув'язнення, переведено під суворий режим у Новопетровський береговий форт на півострів Манґишлак (тепер – Форт-Шевченко, Манґістауська область, Казахстан). Семирічне перебування поета в Новопетровській фортеці – це найважчі часи в його житті. Та незважаючи на найсуворіший нагляд, моральні страждання і фізичне виснаження, Тарас Григорович таємно продовжував живописну й літературну діяльність. Лише під час Каратауської експедиції 1851 р. він зробив близько 100 малюнків аквареллю й олівцем. Знайшовши неподалік форту якісну глину й алебастр, Т. Шевченко почав ліпити скульптури. Серед виконаних ним творів були й два барельєфи на біблійні теми: «Христос у терновому вінку» та «Іоанн Хреститель». Тоді поет почав писати

російською мовою повісті з української тематики, насичені автобіографічним матеріалом (із 20 повістей збереглося лише 9) – «Наймичка», «Княгиня», «Варнак», «Музыкант», «Капитанша», «Близнецы», «Художник» та ін. У 1856 р. створив серію малюнків під назвою «Притча про блудного сина», де в алегоричній формі викрив жорстокість і нелюдськість російського політичного режиму.

Лише через два роки після смерті Миколи I (березень 1855 р.) на хвилі обмеженої лібералізації група українських і російських інтелігентів за посередництва сестри Олександра II княжни Марії Миколаївни добилася дозволу на звільнення Т. Шевченка з військової служби (травень 1857 р.). Довідавшись про це, він цілком наново переробив написану ще 1847 р. поему «Москалева криниця», а також почав вести з 12 червня 1857 р. (до 13 липня 1858 рр.) російською мовою «Щоденник» («Журнал») – цінне джерело до біографії Т. Шевченка.

Повертаючись із заслання Тарас Григорович проживав в Астрахані (серпень 1857 р.), а звідти пароплавом прибув до Нижнього Новгорода. Тут поетові довелося затриматися з вересня 1857 до березня 1858 рр., адже в'їзд до Санкт-Петербурґа й Москви поки-що був йому заборонений. Перебуваючи під пильним наглядом поліції, він не лише брав участь у культурному житті міста, а й написав поеми «Неофіти», «Юродивий», триптих «Доля», «Муза», «Слава», закінчив повість «Прогулка с удовольствием и не без морали», намалював понад 20 портретів і зробив чимало архітектурних малюнків.

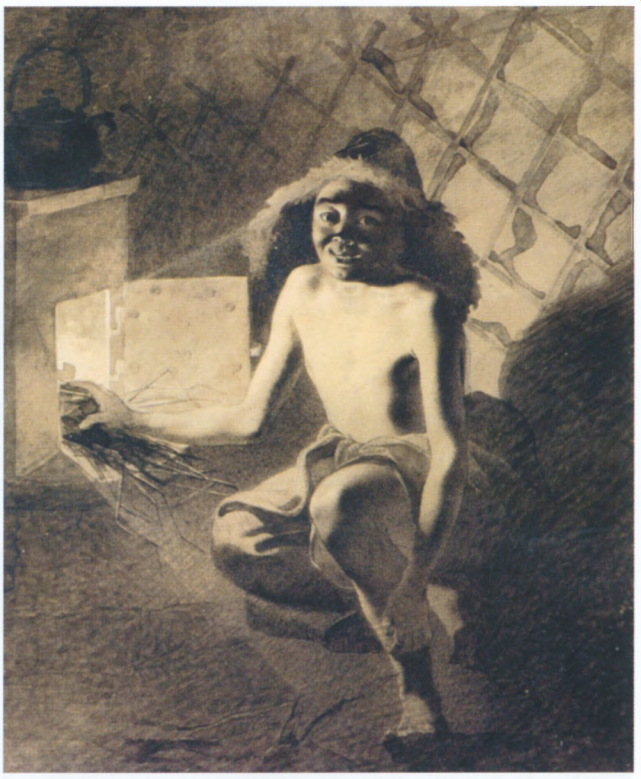

Казахський хлопчик розпалює грубку. Художник Тарас Шевченко (Кос-Арал, 1848–1849 рр.)

Навесні 1858 р. Т. Шевченко прибув до Санкт-Петербурґа, де його тепло зустріли друзі-земляки та

Казашка Катя. Художник Тарас Шевченко (1856 р.)

Актор Михайло Щепкін. Художник Тарас Шевченко (1858 р.)

▲ *Тарас Шевченко серед друзів. Фото (1859 р.)*

численні прихильники. М. Костомаров, довідавшись, що до столиці повернувся Т. Шевченко, поспішив відвідати товариша. В «Автобіографії» Микола Іванович зворушливо описав сцену зустрічі: «Майстерня Шевченка знаходилася поряд з академічною церквою. Це була простора і світла кімната, що виходила вікнами у сад. "Здрастуй, Тарасе", – сказав я йому, побачивши його за роботою в білому фартуху, з олівцем у руці. Шевченко витріщив на мене очі, але не міг упізнати. Даремно я, усе ще не називаючи свого імені, нагадав йому обставини, що ... повинні були навести його на думку про те, хто перед ним. "От же говорив ти, що побачимося й будемо ще жити в Петербурзі, – так і сталося!". Це були його слова, вимовлені в III відділенні ще тоді, як після чергових ставок ... ми поверталися до своїх камер. Але Шевченко і по тому не міг догадатися, роздумуючи і розводячи пальцями... Мабуть, я сильно змінився за одинадцять років розлуки з ним. Я нарешті

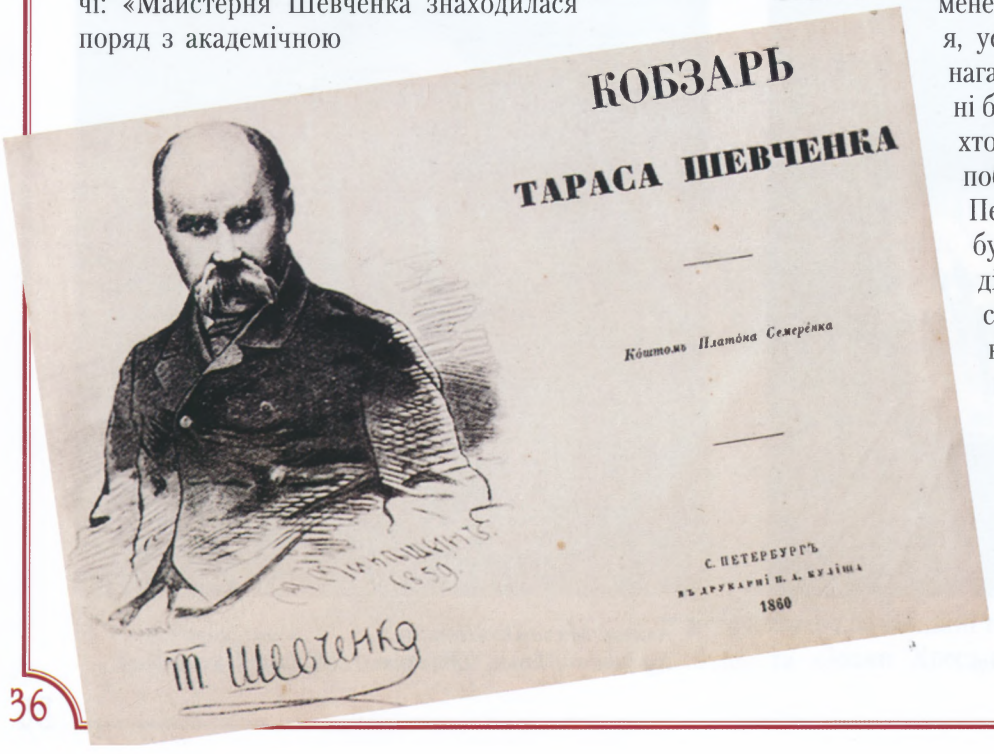

КОБЗАРЬ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Коштомъ Платона Семеренка

С. ПЕТЕРБУРГЪ
ВЪ ДРУКАРНІ П. А. КУЛІША
1860

◄ *Титульна сторінка «Кобзаря» Тараса Шевченка, виданого коштом Платона Симиренка (СПб., 1860 р.)*

Пам'ятник на могилі Тараса Шевченка. Тарасова (Чернеча) гора, м. Канів, Черкаська область. Скульптор Матвій Манізер, архітектор Євген Левінсон (1939 р.). Сучасне фото

назвав себе. Шевченко сильно розхвилювався, заплакав і почав обіймати мене й цілувати».

Після приїзду до столиці Тарас Григорович одразу поринув у місцеве громадське й культурне життя (проживав весь час при Академії мистецтв). У грудні 1858 р. добився дозволу на зняття офіційної заборони щодо друку своїх творів. Шість раніше написаних і заборонених у Росії поезій Т. Шевченка 1859 р. було видано у Лейпцизі (Німеччина). Наступного року за підтримки мецената Платона Симиренка у друкарні Пантелеймона Куліша побачило світ нове видання «Кобзаря», яке, однак, охоплювало лише незначну частину поезій Т. Шевченка, а в 1861 р. було надруковано його «Букварь южнорусский» (коштом автора, наклад 10 тис. примірників) – посібник для навчання в українських недільних школах. Будучи вже хворим, Тарас Григорович узяв участь у підготовці першого числа журналу «Основа».

В останній період (1857–1861 рр.) для творчості Т. Шевченка характерне звернення до філософських мотивів та використання біблійних сюжетів, що відобразилося в поезіях «Марія», «Ісаія. Глава 35», «Осія. Глава 14», «Подражаніє Ієзекіїлю. Глава 19», «Подражаніє 2 псалму» (всі написано в 1859 р.) та ін. Окремі з цих сюжетів (образ Марії в однойменній поемі) у Шевченковій інтерпретації набули неортодоксального характеру. Поема «Марія» становить вершину творчості поета після заслання.

Отримавши з чималими труднощами дозвіл, Т. Шевченко влітку 1859 р. повернувся в Україну, якої не бачив 12 років. Тут він мав намір одружитися, купити землю над Дніпром і збудувати хату. Але його мрії не збулися. У липні його знову заарештували і після допитів зобов'язали негайно повернутися до Санкт-Петербурґа. Тяжке багаторічне заслання, душевні переживання за долю України та хвороба призвели до передчасної смерті поета 10 березня 1861 р. На кошти друзів 13 березня його поховали на Смоленському православному кладовищі в Санкт-Петербурзі. Через п'ятдесят вісім днів прах Тараса Шевченка, згідно із заповітом та за клопотанням Михайла Лазаревського, після отримання ним дозволу, у квітні того ж року, було перевезено в Україну та перепоховано на Чернечій горі біля Канева.

Ці події стали приводом для маніфестування національної свідомості українців. Журнал «Современник» із приводу смерті поета визнавав: «Шевченко зробився народним поетом, і Малоросія, його мила країна, з гордістю та любов'ю повторює його ім'я». Перенесення праху Тараса Григоровича з Санкт-Петербурґа до Канева через Київ пароплавом по Дніпру весною 1861 р. набуло глибоко символічного значення. На похорони зійшлися не лише жителі Канева, а й навколишніх сіл, з'їхалась українська інтелігенція. Як відзначав Олександр Кониський, у той день зібралося стільки народу, скільки Канів не бачив за всю свою історію. Над могилою пролунало чимало пристрастних промов. Інформуючи вище начальство, київський поліцмейстер у своєму рапорті писав: «Шевченка називали батьком України, слава якого не померкне надовго, адже його твори містять зародок майбутньої величі оспіваної ним країни».

Отже, творчість Тараса Шевченка – багатогранна, як його талант. Він був і глибоким ліриком, і творцем епічних поем, і визначним драматургом та різнобічно обдарованим митцем. Літературна спадщина Т. Шевченка обіймає чималу кількість поетичних

Канівські гори над Дніпром. Черкаська область. Сучасне фото

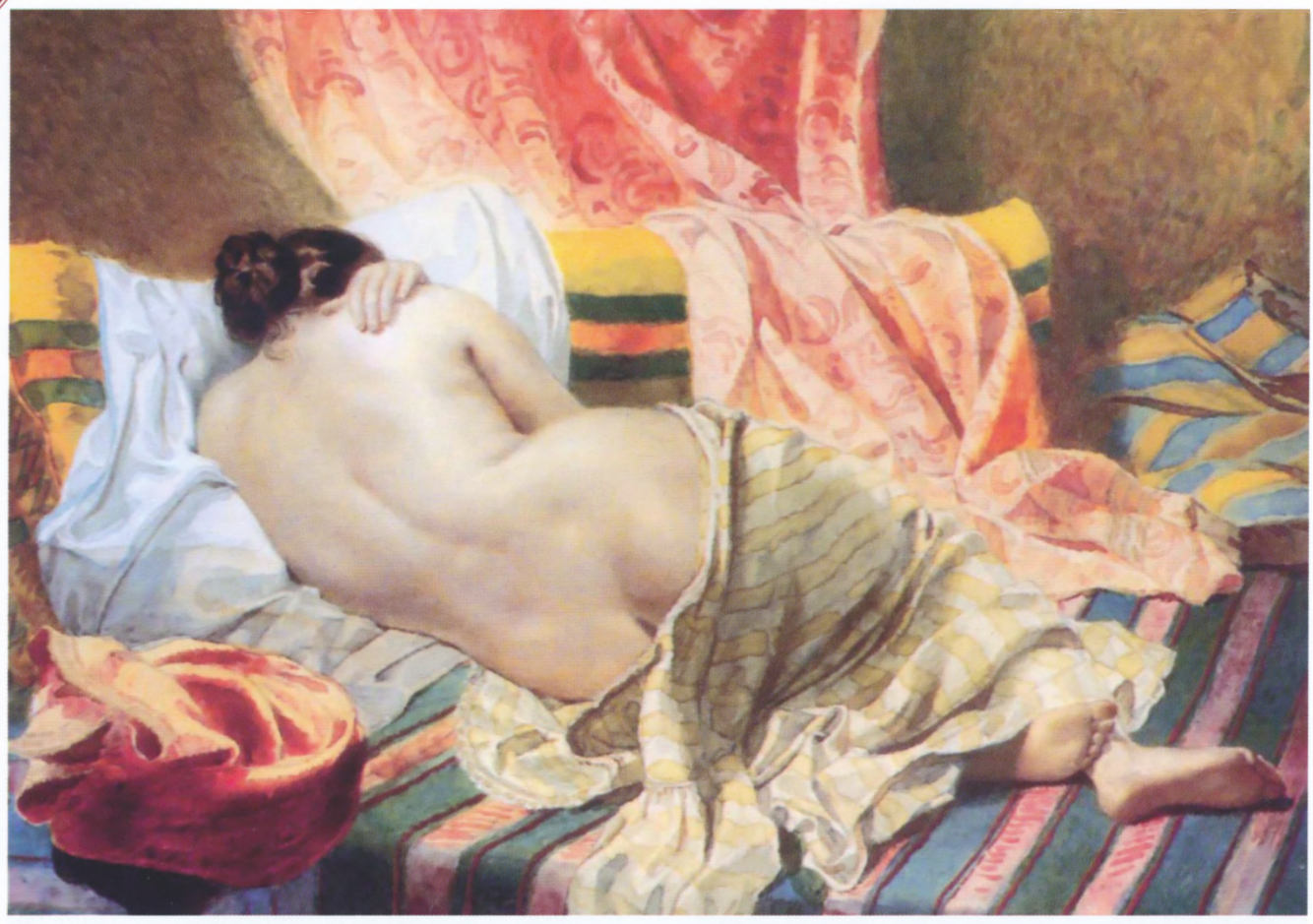

▲ *Натурниця. Художник Тарас Шевченко (1840 р.)*

творів (у тому числі «Кобзар»), драму «Назар Стодоля», 9 повістей, щоденник та автобіографію, написані російською мовою, записки історико-археологічного характеру («Археологічні нотатки»), 4 статті та понад 250 листів. Із мистецької спадщини Тараса Шевченка збереглося 835 творів живопису і графіки, що дійшли до нас в оригіналах і частково у гравюрах та копіях. Її доповнюють дані про понад 270 втрачених і досі не віднайдених мистецьких творів.

Окрім високого естетичного рівня, Шевченкові поезії відрізнялися ще й своєю мовою. Вони були не просто відтворенням народної мови — поет творив її на основі трьох українських діалектів, елементів церковнослов'янської мови, а також мовного матеріалу раніших українських літературних творів та утворених самим поетом нових слів. Здобуток вирізнявся природністю і простотою звучання, що вказувало на геніальність Т. Шевченка, який, надавши українській мові статусу літературної, тим самим заклав міцні підвалини під модерну вітчизняну літературу, а у ширшому значенні — і під українську національну ідентичність. Піднявши живу народну мову на небувалу висоту, він стверджував, що українська пісня «без золота, без каменю, без хитрої мови, а голосна та правдива, як Господа слово».

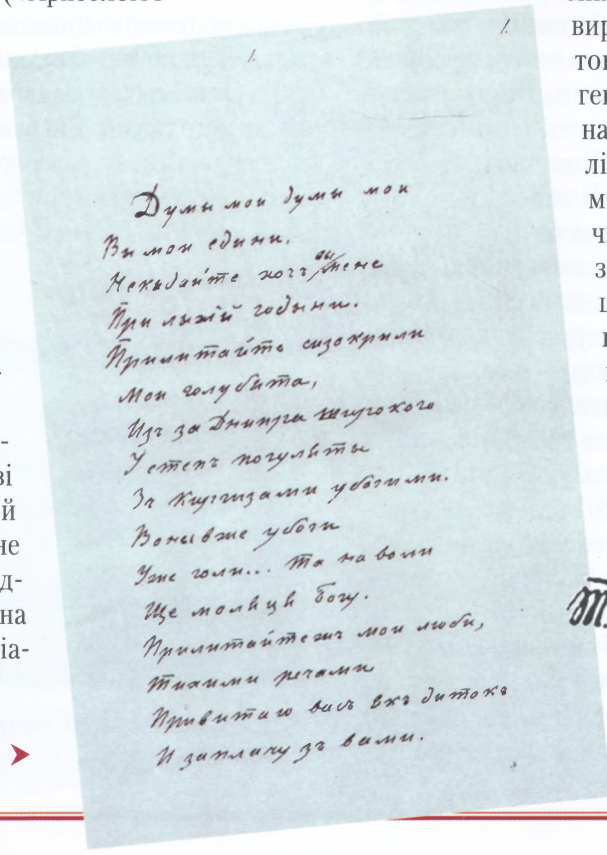

Думы мои думы мои
Вы мои едины.
Не кидайте хоч и мене
При лыхій годыни.
Принитайте сидокрылы
Мои голубята,
Из за Днипра широкого
У степы погулыты
За кущиками убогими.
Вони вже убоги
Уже голы... Та на вони
Ще молыцы богу.
Принитайтеся мои люби,
Тихими речами
Привитаю вас вкы дитока
И заплачу за вами.

Автограф поеми Тараса Шевченка «Думи мої» ➤

▲ *Автограф Тараса Шевченка*

Ще більшого значення набув політичний аспект його творчості. Свій хист художника, своє слово митець перетворив на зброю. Пристрасна поезія не обмежувалася, як в інших українських романтиків, сумом за героїчним минулим, а будила національні почуття і давала бачення майбутнього: якщо Україна в минулому користувалася правами самостійної держави, то це мало служити достатніми підставами для здобуття політичної незалежності у майбутньому.

Основну провину за поневолення України Т. Шевченко перекладав на Росію та її правителів. Для поета російські імператори — це тирани, які позбавили Україну свободи. Ще ніколи українські інтелектуали не піднімали так сильно свої голоси протесту проти російського поневолення. Тим самим поезія Т. Шевченка різко відкидала конформістську модель «малоросійства», що ґрунтувалася на ідеї нероздільності «Малої і Великої Русі» та лояльності до імператора, і наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. знайшла багатьох прихильників серед нащадків козацької старшини (втіленням цієї ідеї стала, зокрема, творчість Миколи Гоголя).

Великою заслугою Т. Шевченка було те, що у своїй творчості він поєднував два окремих напрями козацької традиції — простолюдницький і старшинський. Шукаючи наснаги в героїчних сторінках минулого, поет віддавав шану видатним історичним постатям — Петрові Дорошенку, Павлові Полуботку, Костеві Гордієнку, Богданові Хмельницькому та ін.

Марія (ілюстрація до поеми Олександра Пушкіна «Полтава»). Художник Тарас Шевченко (1840 р.)

Портрет Катерини Абази. Художник Тарас Шевченко (1837 р.)

Водночас він не ідеалізував історичне минуле, не схвалював Переяславську угоду з Москвою, що разом із Полтавською битвою та ліквідацією Запорозької Січі призвели до занепаду України, втрати незалежності (містерія «Великий льох»). Як полум'яний публіцист, Т. Шевченко виступав із критикою самодержавно-кріпосницьких порядків і закликав до їх повалення («І мервим, і живим...», «Кавказ», «Сон»).

Незважаючи на складні взаємини між окремими слов'янськими народами в минулому, Тарас Шевченко вірив у силу всеслов'янського єднання («Єретик», «Гайдамаки»). Він підтримував дружні стосунки з польським поетом Адамом Міцкевичем, чеським громадським діячем і поетом Павлом Шафариком, представниками польської і російської демократичної інтелігенції.

Серед картин, написаних художником у молоді роки, є серія композицій, виконаних тушшю та аквареллю на історичні теми («Смерть Олега, князя древлянського», «Смерть Сократа», «Смерть Богдана Хмельницького»). Написані Т. Шевченком портрети Павла Енґельгардта, Катерини Абази, Євгена Гребінки засвідчили, що він досяг майстерності й в акварельній техніці.

Подальша творчість Т. Шевченка стала свідченням того, як поступово міцнів його талант живописця. Визнання серед викладачів Академії мистецтв та друзів здобули його картини «Циганка-ворожка», «Катерина», «Хлопець-жебрак дає хліб собаці». Одночасно з майстерним виконанням кожен із цих

Циганка-ворожка.
Художник Тарас Шевченко (1841 р.)

Катерина.
Художник Тарас Шевченко (1842 р.)

творів мав соціальну спрямованість, розкривав неприховану правду народного життя. Невдовзі з'явилися також «Портрет невідомого», «Портрет дівчини з собакою», «Портрет невідомої в намисті» та ін. Усього протягом життя Т. Шевченко написав понад 130 портретів.

Найпомітнішим із-поміж них уважають автопортрет художника, створений 1841 р. У цьому творі

Портрет дівчини з собакою.
Художник Тарас Шевченко (1838 р.)

Портрет невідомої в намисті.
Художник Тарас Шевченко (1840 р.)

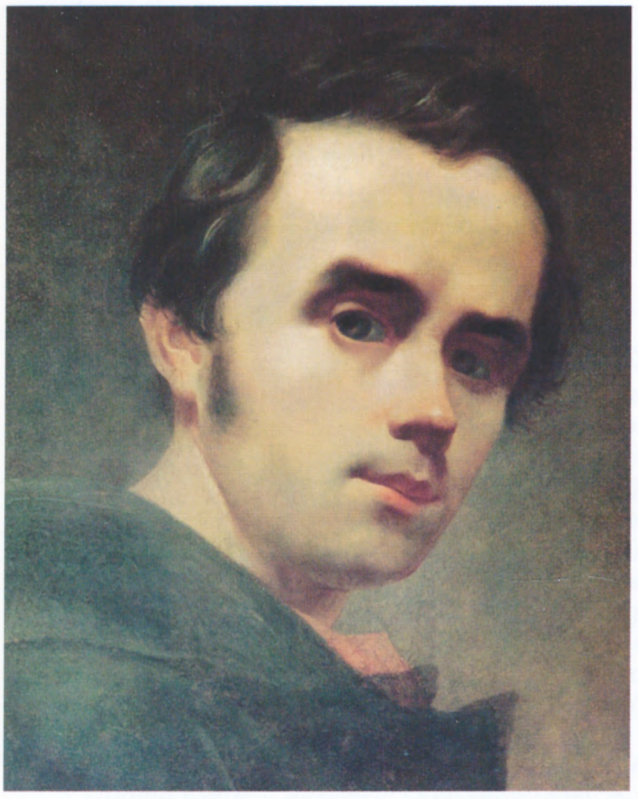

▲ *Тарас Шевченко. Автопортрет (1841 р.)*

повною мірою виявився талант молодого Т. Шевченка як майстра реалістичного портрета з певним романтичним забарвленням. Він довів також майстерне володіння олійною технікою живопису.

Період 1843–1845 рр., коли Тарас Шевченко після тринадцятирічної перерви повернувся в Україну, став для нього плідним як у поезії, так і в живописі. Саме у ці роки з'явилися його картини «Селянська родина», «На пасіці», серія офортів «Живописна Україна», реалістичні портрети, ряд замальовок рідної природи та пам'яток старовини.

Розгром Кирило-Мефодіївського братства зламав долю Т. Шевченка і як поета, і як художника. Та написані на засланні акварельні пейзажі стали свідченням, що талант і душу митця не знищено. Правдиве, емоційно-піднесене зображення суворої природи Північного Казахстану, його мешканців засвідчило зрілу майстерність Т. Шевченка-митця. Він віртуозно володів мистецтвом малюнка, прийомами світлотіні, умів як розкривати неповторність краєвидів, так і заглиблюватися у внутрішній світ своїх персонажів.

Останній, короткий за часом, але надзвичайно насичений творчістю період свого життя Тарас Григорович присвятив переважно малюванню олівцем і пером та виконанню офортів (гравюр на металі, коли способом його травлення кислотою створюється форма для подальшого друку). Митець виготовляв офорти за картинами Мурильйо і Рембрандта, створював багато власних композицій («Українські дівчата», «Старець на кладовищі», «Верба», «Мангишлацький сад»). За три роки наполегливої праці він зажив слави найкращого офортиста. Визнанням

▲ *Тарас Шевченко з кобзою над Дніпром. Художник Костянтин Трутовський (1875 р.)*

заслуг Т. Шевченка стало рішення Академії мистецтв присвоїти йому звання академіка гравюри. Його художня спадщина справила значний вплив на творчість як сучасників, так і наступних поколінь українських митців.

Ненависть Кобзаря до соціальної несправедливості та вболівання за волю і гідність простої людини зумовлювалася з його селянським походженням, але своїм інтелектуальним зростанням він завдячував впливам українського дворянства. Кожна з верств суспільства знаходила в його поезії відображення своїх інтересів. Шевченків заклик до національного і соціального визволення та поєднання ідеї нації з найвищими гуманістичними ідеалами стали ідеологічним наріжним каменем модерного українського визвольного руху.

Пам'ятник Тарасові Шевченку у Харкові, який вважається одним із найкращих монументів Кобзареві у світі. Скульптор Матвій Манізер, архітектор Йосип Лангбард (відкритий 24 березня 1935 р.). Сучасне фото

Тарас Шевченко. Художник Іван Крамськой (1871 р.)

Геніальна творчість Тараса Шевченка та його мученицьке життя зробили поета одним із найпотужніших і найпривабливіших символів українського національного руху. Перевезення домовини з прахом Т. Шевченка зі Смоленського цвинтаря у Санкт-Петербурзі в Україну та перепоховання на Чернечій горі біля Канева у травні 1861 р. перетворилося на одну з перших масових національних маніфестацій. Елементом пошанування Т. Шевченка стали щорічні відзначення днів його смерті та перепоховання, які проводилися навіть в умовах найжорстокіших антиукраїнських репресій із боку російської влади. Заборона їх у 1914 р. призвела до масових демонстрацій у Києві та інших містах України. Іменем Тараса Шевченка було названо багато українських громадських та політичних організацій. Незважаючи на те, що творчість Кобзаря зазнавала гострої критики з боку провідних представників українського руху різних орієнтацій, які звинувачували його у популізмі (В'ячеслав Липинський, Осип Назарук), примітивності естетичних ідеалів (Пантелеймон Куліш, Микола Хвильовий), низькій освіченості (Михайло Драгоманов), прищеплюванні українському рухові шкідливих гуманістичних («жіночих») рис (Дмитро Донцов), усі українські політичні групи виводили свій ідеологічний родовід саме від нього, трактуючи його як «свій» символ. У цьому також відображається загальнонаціональне значення творчості Тараса Григоровича Шевченка.

Східна (Кримська) війна й Україна

Східна (Кримська) війна 1853—1856 рр. ввійшла в історію як найбільш масштабний і кривавий воєнний конфлікт в Європі у період між наполеонівськими кампаніями та Великою війною 1914—1918 рр. Це було збройне зіткнення, яке небезпідставно називають «справжньою першою світовою» війною за домінування в Європі, на Кавказі, у Передній і Малій Азії й на Близькому Сході, яку вели, з одного боку, коаліція у складі Великої Британії, Франції, Туреччини і Сардинії, а з іншого — Російська імперія.

До недавнього часу Кримська війна та її найбільш запеклий театр бойових дій у Криму, насамперед у Севастополі, вважалися частиною не української, а російської та всесвітньої історії. Утім, прискіпливе звернення до цього воєнного конфлікту вказує на те, що він мав величезний вплив на долю не тільки мешканців Кримського півострова, а й прилеглих територій, що входять до складу сучасної України. Вони стали ареною кривавих бойових дій, найближчим тилом із широким використанням їхнього військово-економічного потенціалу, людських і матеріальних ресурсів. Внесок українського народу в цю воєнну кампанію був величезним, особливо слід наголосити на героїзмі воїнів-українців при обороні Севастополя, Одеси, в боях у Криму та на Чорному морі. Війна 1853—1856 рр. — яскрава й водночас трагічна сторінка в історії нашого народу.

Сьогодні Крим — велетенський музей просто неба з багатьма воєнно-історичними пам'ятками — місцями битв, некрополями й меморіалами часів Кримської війни.

Російський імператор Микола I. Художник Франц Крюгер (1836 р.)

Східна (Кримська) війна середини XIX ст. була не тільки воєнним конфліктом Російської імперії та коаліції держав у складі Великої Британії, Франції, Османської імперії та Сардинського королівства за панування на Балканах і Близькому Сході, а й цивілізаційним зіткненням. Після Французької революції кінця XVIII ст. і наполеонівських завоювань більшість європейських країн, ламаючи середньовічні перепони, стали на шлях прискореного технічного та економічного прогресу. Революції 1848—1849 рр. в Європі довершили справу, давши додатковий імпульс розвиткові європейської цивілізації.

Російська імперія, хоча й брала в європейських революціях і спричинених ними війнах активну участь, проте винятково як консервативна сила, що охороняла застарілий соціальний лад, отримавши визначення «жандарм Європи». Могутність Росії базувалася на значних сировинних та людських ресурсах, а також на самодержавстві, яке спиралося на кріпосництво і забезпечувало високий ступінь централізації управління та проводило половинчасту політику модернізації, започатковану Петром I.

У технічному та економічному аспектах Російська імперія дедалі більше відставала від країн, які подолали середньовічні пережитки революційним шляхом. Водночас політика царської Росії породжувала в них потребу консолідувати свої зусилля, щоб протистояти небезпекам з її боку.

▲ *Французький імператор Наполеон III. Художник Франц Вінтергальтер (1855 р.)*

Усвідомлення російських загроз допомогло навіть політичному зближенню давніх суперників – Франції та Великої Британії. Їх союз, що виник на початку 1850-х рр. саме з метою протистояння агресивній політиці Росії, виявився для Петербурґа цілковито несподіваним.

Альянс Великої Британії з Францією Наполеона III став можливим на тлі т.зв. «східного питання» про поділ Османської імперії: у випадку, якби Росія поглинула більшу її частину, вона перетворилася б на ще потужнішу державу, здатну загальмувати поступальний розвиток європейської цивілізації. Відтак великі держави не погодилися, як у випадку з Річчю Посполитою XVIII ст., на поділ Туреччини й підтримували останню в її постійних зіткненнях із Росією.

Черговий російсько-турецький конфлікт почав визрівати в 1852 р. Під прикриттям вимог повернення прав православному духівництву в Палестині, що перебувала під владою Порти (точилися суперечки між православним і католицьким кліром за володіння тут церквами та святими місцями) Росія висунула завдання встановити контроль над протоками Босфор і Дарданелли та країнами Балканського півострова. Після того, як у травні 1853 р. турецький уряд, заручившись підтримкою Франції і Британії, відкинув вимогу Миколи I захищати православних підданих султана, Росія розірвала дипломатичні відносини з Туреччиною, а потім

▲ *Росія, Велика Британія та Австрія «розв'язують» «східне питання». Малюнок (1878 р.)*

Російська ескадра на Севастопольському рейді. Художник Іван Айвазовський (1846 р.)

окупувала залежні від Стамбула Дунайські князівства (Молдавію і Валахію). 9 жовтня Туреччина в ультимативній формі зажадала виведення російських військ із князівств, після чого 16 жовтня 1853 р. оголосила Росії війну.

Микола I не розпочав воєнних дій одразу (через чотири дні він лише підписав маніфест «Про війну з Оттоманською Портою»), будучи переконаним, що навіть за таких умов Порта вже навесні принижено проситиме миру. Натомість російський імператор

Маневри Чорноморського флоту в 1850 р. Художник Іван Айвазовський (1886 р.)

▲ *Чорноморський флот у Феодосії. Художник Іван Айвазовський (1890 р.)*

повідомив Європу, що хоча й приймає війну, оскільки її проголошено, проте, щоб довести прозорість своїх намірів і поміркованість політики, хоче обмежитися суто оборонними заходами. Однак воєнні дії все ж розпочалися: турецькі війська атакували росіян у гирлі Дунаю і на Кавказі. Проте дії 150-тисячної армії Омер-паші у Придунав'ї виявилися невдалими. Спроба прорватися в Тифліс через Боржомську ущелину теж зазнала невдачі — турки відступили, після чого зима перервала воєнні дії в горах.

Украй розгніваний Микола I наказав флоту атакувати Чорноморське узбережжя Туреччини. 30 (18 за ст. ст.) листопада 1853 р. російська ескадра під командуванням віце-адмірала Павла Нахімова у Синопській бухті (на північному узбережжі Порти) вщент розгромила увесь турецький флот. Втративши 13 із 14 кораблів, у полон потрапив командувач ескадри — віце-адмірал Осман-паша. Турки з 4,5 тис. моряків втратили вбитими і пораненими понад 3 тис. чол.; у росіян уціліли всі кораблі (38 моряків загинуло і 235 — поранено). Царські війська на Дунаї зосередилися в Північній Добруджі, щоб завдати вирішального удару. Події розвивалися за звичним для російсько-турецьких

▲ *Синопський бій 18 листопада 1853 р. Ніч після бою. Художник Іван Айвазовський (1853 р.)*

війн сценарієм, і не було сумнівів у тому, що наступного року все завершиться поразкою султанських військ.

Щоб запобігти такому розвитку подій у російсько-турецькому протистоянні, Велика Британія і Франція заявили, що їхній об'єднаний флот увійде у Чорне море для захисту турецьких комунікацій (акція відбулась 4 січня 1854 р.). Росія у відповідь розірвала дипломатичні відносини з цими країнами і 21 лютого оголосила їм війну. Зі свого боку, ського й австрійського монархів, яких він урятував під час революції 1848—1849 рр. Однак ці розрахунки виявилися марними: імператор дізнався, що почалися переговори про створення широкої антиросійської коаліції між Великою Британією, Францією, Австрією, Пруссією та Швецією. Так, завдяки «блискучій дипломатії» Петербурґа Росія мала воювати проти кількох могутніх держав у повній ізоляції. Багато істориків вважають, що Микола I програв цю війну ще раніше, ніж її оголосив.

▲ *Повернення у Севастополь ескадри Чорноморського флоту після Синопського бою. Художник Микола Красовський (1863 р.)*

28 березня 1854 р. Велика Британія та Франція офіційно вступили у війну проти Російської імперії. Союзники невдовзі висадили десант у Варні (Болгарія) в кількості 70 тис. вояків і заблокували російський флот у Севастополі. Натомість Дунайська армія на чолі з генералом-фельдмаршалом князем Іваном Паскевичем у квітні того року зайняла фортеці Ісакча, Мачин і Тулча, а на початку травня взяла в облогу головну турецьку твердиню на Дунаї — Силістру. У цьому їм допомагало Дунайське козацтво.

Вступаючи у війну з Великою Британією і Францією, Микола I сподівався на допомогу прус-

Дізнавшись, що Австрія зосередила в тилу Дунайської армії значні військові сили, Іван Паскевич віддав наказ про відхід армії за Дунай, але оскільки російські війська у цілому були сконцентровані на лінії протистояння з австрійцями, то проти Омер-паші були виставлені лише заслони. На початку липня 1854 р. три французькі дивізії почали просуватися з Варни, щоб знищити російські заслони, але епідемія холери змусила їх повернутися назад. У вересні 1854 р. царські війська відійшли за р. Прут, а Молдавія та Валахія були окуповані австрійцями. За таких умов для Росії війна втратила наступальний характер і перетворилася на оборонну.

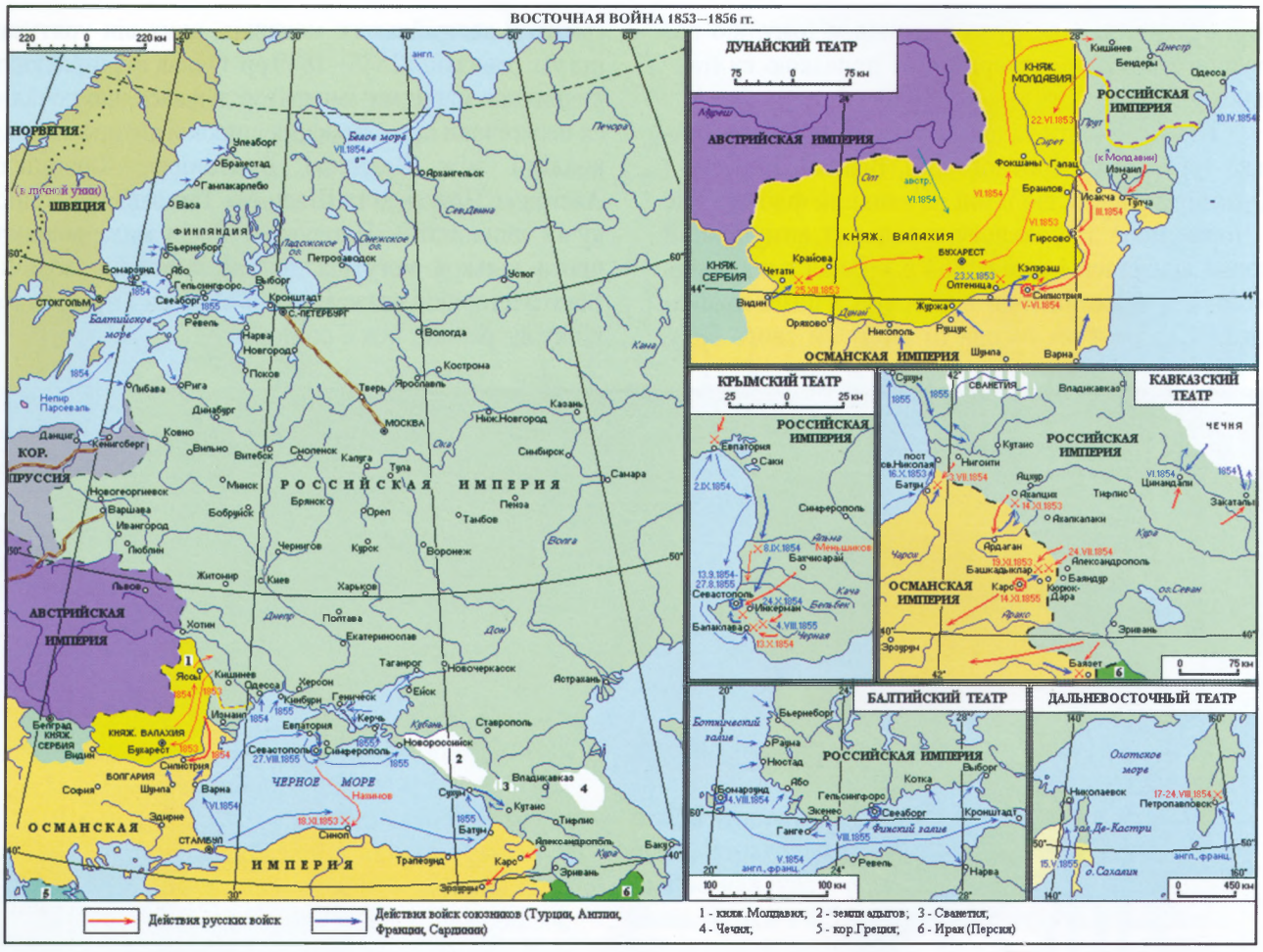

Карти воєнних дій під час Східної війни 1853—1856 рр.

Через загрозу розширення коаліції російські війська змушені були залишатися в місцях попередньої дислокації вздовж західного кордону — у Фінляндії, Прибалтиці, Польщі та Україні. Англо-французьке командування вирішило дати основний бій у Криму. За відсутності залізниць росіяни не могли своєчасно перекинути туди належне число військ, щоб створити перевагу у силах. Ураховуючи досвід колоніальних війн другої чверті XIX ст., союзники планували задовольнитися однією масштабною сухопутною операцією на півострові, яка мала підтримуватися діями флоту. Застарілі російські вітрильники не становили для них жодної загрози.

Перший удар припав на Одесу: 22 квітня 1854 р. англо-французька ескадра у складі 19 лінійних кораблів і 10 фрегатів з 350 гарматами на борту почала артилерійський обстріл передмість, торгових суден, зрештою і всього міста. Одеса, яка була найбільшим торговим портом на Чорноморському узбережжі, не мала берегових оборонних споруд та достатніх військових сил. Гарнізон міста налічував 16 резервних

Бомбардування Одеси англо-французькою ескадрою 22 квітня 1854 р. Британська гравюра 1874 р.

Прапорщик Олександр Щоголев. Літографія (1858–1861 рр.)

Солдати Олексій Москаленко і Денис Юников, які відзначилися під час бомбардирування Одеси англо-французькою ескадрою 22 квітня 1854 р. Літографія Василя Тімма (1854 р.)

батальйонів при 50 легких гарматах. На березі моря було облаштовано лише шість батарей з 40 фортечними гарматами. У відповідь на обстріл міста англо-французькою ескадрою батарея прапорщика Олександра Щоголева відкрила вогонь і вела його протягом шести годин. Разом з іншими батареями артилеристи О. Щоголева пошкодили багато ворожих кораблів і не допустили висадки десанту у місті. Солдатам російської армії надавали допомогу одесити, зокрема й студенти Рішельєвського ліцею. Під час обстрілу було вбито й поранено 12 людей, пошкоджено 67 домівок. 10 травня і 12 липня 1854 р. англо-французькі кораблі знову обстрілювали Одесу з гармат, але змушені були відступити. Останнього разу захисники міста підірвали англійський фрегат «Тигр», який перед цим сів на мілину.

У серпні 1854 р. союзники вирішили розпочати експедицію у Крим та захопити головну військово-морську базу – Севастополь. 14 вересня їхній флот (89 кораблів і 300 транспортних суден) почав висадку експедиційних військ у районі Євпаторії. 19 вересня союзники рушили на Севастополь. Наступного дня 62-тисячна армія зі 134 гарматами під командуванням маршала Армана Жака де Сент-Арно і фельдмаршала Фіцроя Джеймса Раґлана зустрілася з 33-тисячною армією головнокомандуючого російськими військами князя Олександра Меншикова на р. Альма і завдала їй поразки. Перевагу британської нарізної зброї над російськи-

Трофейна гармата з фрегата «Тигр» на Приморському бульварі в Одесі (встановлено в 1904 р.)

▲ *Загальний вигляд Севастополя. Літографія Карла Боссолі (до початку 1850-х рр.)*

▲ *Панорама сучасної Балаклави*

ми гладкоствольними рушницями історики називають однією з причин перемоги союзників в Альмінській битві. Інша – майже потрійна перевага союзників в артилерії. Крім того, російське командування явно недооцінило супротивника – панували «шапкозакидальні» настрої. Перед боєм навіть запросили місцеву знать – подивитися на розгром англійців і французів.

О. Меншиков відступив на схід до Бахчисарая і залишив напризволяще головну базу російського Чорноморського флоту – Севастополь, який із суходолу був майже беззахисним: залога складалася з 8 батальйонів піхоти та незначного числа моряків. Північний бік прикривався лише фортом з 50 гарматами, на 7-кілометровій смузі оборони південного боку було 134 гармати. Здавалося, швидке падіння Севастополя неминуче. Утім, союзники припустилися помилки, атакуючи місто з північного боку, без сприяння флоту (зручні бухти були лише на півдні). Вони зайняли Балаклаву (поблизу Севастополя), Стрілецьку і Камишеву бухти з метою створення тут морських баз для постачання своїх військ.

25 вересня 1854 р. розпочалася севастопольська оборона, що тривала 349 днів (до 8 вересня 1855 р.). Контр-адмірал Володимир Істомін, віце-адмірали Володимир Корнілов, Павло Нахімов і військовий інженер Едуард Тотлебен організували захист місцевими силами, переважно особовим складом

Князь Олександр Меншиков у мундирі Гвардійського екіпажу. Художник Франц Крюгер (1851 р.)

▲ *Україна у Східній (Кримській) війні 1853—1856 рр.*

Перспектива міста, гавані та укріплень Севастополя. Літографія. Невідомий художник (Берлін, 1850-і рр.)

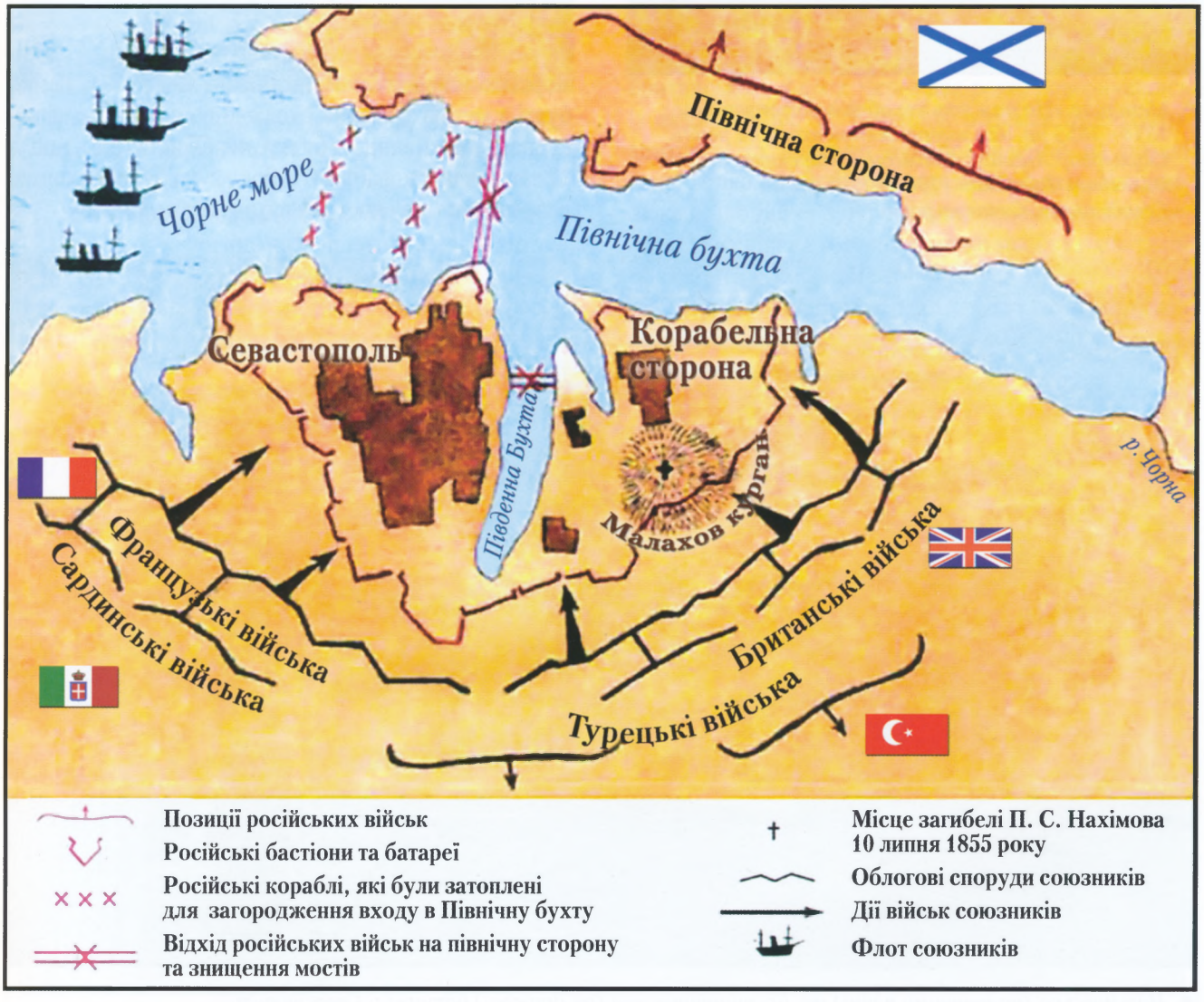

Схема оборони Севастополя

Меморіал «На пам'ять кораблям, затопленим у 1854–1855 рр. для загородження входу на рейд». Скульптор Амандус Адамсон, архітектор Валентин Фельдман (1904–1905 рр.). Севастополь. Сучасне фото

Англійський табір біля Балаклави. Фото (1855 р.)

Чорноморського флоту, який із кораблів зійшов на берег. За наказом командування кораблі Чорноморської ескадри були затоплені у Севастопольській бухті з метою завадити входженню в неї військовим суднам противника (бухту перекрили дві лінії з 12 затоплених кораблів). Із боку суші було збудовано добре продуману систему сухопутних укріплень.

Нахімовська (на першому плані) та Костянтинівська (на другому) батареї у Севастополі. Малюнок Миколи Берга (1858 р.)

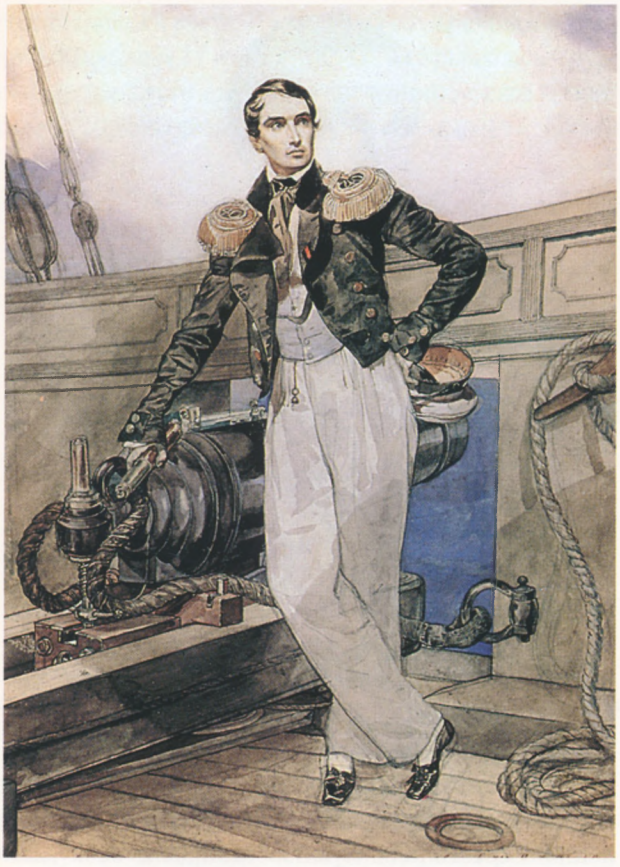

▲ *Володимир Корнілов на борту брига «Фемістокл». Художник Карл Брюллов (1835 р.)*

Корнілов Володимир Олексійович (13.02.1806 – 17.10.1854) – російський флотоводець, адмірал, один з організаторів оборони Севастополя у Кримській війні. Народився в родовому маєтку Івановському Тверської губернії (батько – морський офіцер; на той час був іркутським губернатором). У 1821 р. В. Корнілов вступив до Морського кадетського корпусу, який закінчив через два роки, отримавши звання мічмана.

У 1827 р. за клопотанням батька Корнілова-молодшого було призначено на корабель «Азов», який увійшов до складу об'єднаної російсько-англо-французької ескадри у Середземному морі, що прийшла на допомогу повсталій проти Туреччини Греції. В. Корнілов був очевидцем та учасником відомої Наваринської битви 20 жовтня 1827 р. За виявлену мужність та героїзм екіпаж корабля «Азов» першим у російському флоті отримав кормовий Георгіївський прапор.

Згодом В. Корнілов був призначений командиром брига «Фемістокл». Під командуванням Володимира Олексійовича, за свідченнями сучасників, він став одним із кращих військових кораблів Росії. У 1838 р. командуючий Чорноморським флотом М. Лазарєв довірив В. Корнілову посаду начальника його штабу.

У 1846 р. його було відряджено до Британії з завданням стежити за будівництвом морських кораблів і збирати інформацію про нові досягнення британського флоту. Через два роки, повернувшись із відрядження, В. Корнілов отримав чин контр-адмірала, та невдовзі був поновлений на посаді начальника штабу Чорноморського флоту. Усвідомлюючи, що війна з Туреччиною неминуча, Володимир Олексійович готував флот до майбутніх баталій та зміцнював берегові укріплення.

З початком бойових дій у 1854 р. В. Корнілов став організатором оборони Севастополя. За на-

▲ *Корніловський бастіон на Малаховому кургані. Севастополь. Сучасне фото*

казом головнокомандувача російської армії у Криму О. Меншикова 22–23 вересня того року, щоб запобігти ворожому нападу між Олександрівською та Костянтинівською батареями, затопив на фарватері 5 старих лінкорів і обік них – два дерев'яних фрегати, посиливши звільненими екіпажами берегові позиції. Очолив оборону північної частини Севастополя, а надалі – штаб усього гарнізона міста.

В. Корнілов проектував укріплення Севастополя (разом із талановитим військовим інженером Е. Тотлебеном) та безпосередньо брав участь у боях. Першим утілив у життя такі методи як мінна війна, безперервні вилазки оборонців міста, взаємодія морської та берегової артилерії.

Загинув Володимир Олексійович Корнілов коли об'їжджав оборонну лінію – його було смертельно поранено під час англо-французького бомбардування Малахова кургану. Останніми словами адмірала були: «Отстаивайте же Севастополь».

Віце-адмірал Володимир Корнілов. Літографія (1840-і рр.)

17 (5 за ст. ст.) жовтня 1854 р. союзники здійснили рішучий штурм міста, розпочавши його бомбардуванням із 12 важких гармат. Через запеклий опір захисників довелося його відкласти на невизначений час і перейти до нової тактики – тривалої облоги міста. Незважаючи на переважаючі сили англо-французької армії, досконаліше озброєння, гарнізон і населення Севастополя мужньо захищали своє місто. Найтяжчі бої розгорнулися навколо ключової позиції – Малахова кургану. Безсмертною славою покрили

Відбиття бомбардування англо-французького флоту з боку Олександрівської батареї 5 жовтня 1854 р. Художник Франц Рубо (1905 р.)

себе захисники міста. Після загибелі керівника оборони В. Корнілова 17 жовтня 1854 р. на Малаховому кургані від ворожого ядра його наступником став командувач Чорноморської ескадри віце-адмірал Павло Нахімов. 10 липня 1855 р. він буде смертельно поранений на тому ж Малаховому кургані, оборону якого очолив його найближчий помічник, — контр-адмірал В. Істомін (загинув 19 березня 1855 р.).

Нахімов Павло Степанович (05.07.1802–12.07.1855) — російський адмірал, герой Кримської війни. Походив з українського роду Нахимовських, засновник якого належав до найближчого оточення гетьмана І. Мазепи.

У 1815 р. був зарахований до Морського кадетського корпусу. Через три роки почав службу мічманом на Балтійському флоті. У 1822–1825 рр. здійснив навколосвітнє плавання на фрегаті «Крейсер». Бойове хрещення отримав у 1827 р., командуючи батареєю на кораблі «Азов» у Наваринському бою. За хоробрість був нагороджений Георгіївським хрестом і отримав чин капітан-лейтенанта. З 1836 р. командував лінійним кораблем «Сілістрія» (Чорноморський флот). 1845 р. йому присвоєне звання контр-адмірала та призначено командиром бригади кораблів (з 1852 р. — віце-адмірал).

Із початком Кримської війни П. Нахімов, командуючи ескадрою, 30 листопада 1853 р. знищив турецький флот у Синопській бухті. У грудні його призначили командуючим ескадрою, що захищала севастопольський рейд. Керував формуванням батальйонів з берегових і корабельних команд. У лютому 1855 р. П. Нахімов став командиром Севастопольського порту й тимчасовим військовим губернатором міста (з березня — адмірал). В умовах, коли флот було затоплено, П. Нахімов захищав за наказом головнокомандуючого південну частину міста. Користувався величезним авторитетом серед солдатів і матросів, які називали його «отцем-благодетелем». За оборону Севастополя був нагороджений орденом Білого орла.

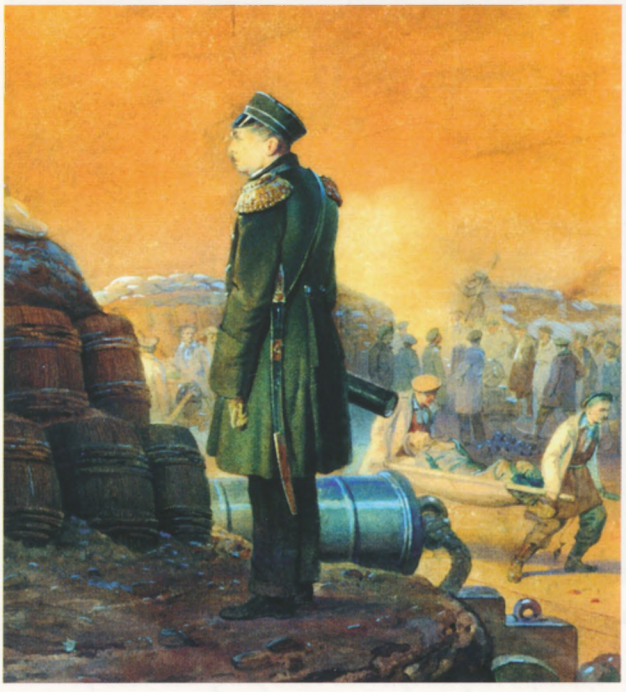

Адмірал Павло Нахімов на бастіоні. Художник Василь Тімм

Пам'ятник адміралові Павлу Нахімову. Художник Олександр Більдерлінґ, скульптор Іван Шредер. Севастополь (1898 р.)

У роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. були засновані орден та медаль Нахімова, якими нагороджували морських офіцерів і матросів, а також — три Нахімовських воєнно-морських училища для виховання і навчання синів воїнів, котрі загинули у цій війні.

Радянський орден Нахімова 1-го ступеня (заснований у 1944 р.)

Лорд Раґлан, Омер-паша і маршал Пелісьє під Севастополем. Гравюра Георгія Грачова 1882 р. з фото 1855 р.

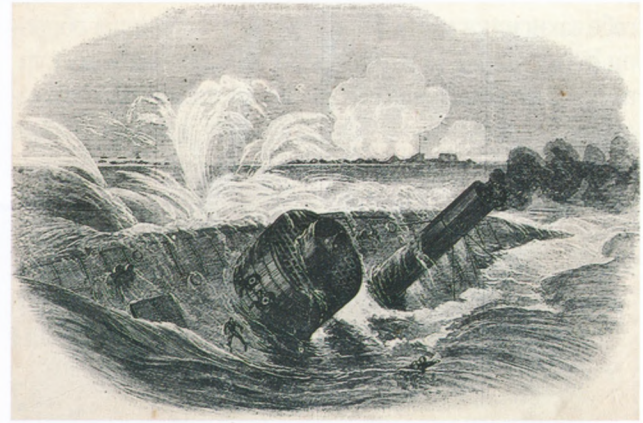

Загибель гордості британського флоту — гвинтового пароплава «Чорний принц» 14 листопада 1854 р. З гравюри середини XIX ст.

Оборона Севастополя дозволила О. Меншикову двічі атакувати союзників із тилу, утім кожна спроба російських військ у Криму полегшити долю обложених зазнавала невдачі. 25 жовтня 1854 р. під Балаклавою російській піхоті вдалося дещо потіснити союзників, але вже 5 листопада під Інкерманом вона зазнала поразки. О. Меншиков так і не зміг змусити противника зняти облогу Севастополя. Англо-французи також зазнали чимало втрат: 14 листопада під час сильного шторму

В обложеному Севастополі. Художник Костянтин Філіппов (1862 р.)

Михайло Горчаков у Севастополі. Гравюра Георгія Грачова 1882 р. з фото 1855 р.

Генерал-лейтенант Степан Хрульов. Художник Василь Тімм (1855 р.)

постраждав флот, до цього додалися труднощі з постачанням зброї та боєприпасів, поповненням армії чистої води, брак якої викликав епідемії холери, тифу і дизентерії. Усе це підривало моральний дух військ.

На початку лютого 1855 р., забезпечивши значну перевагу в силах, союзники вдалися до активних дій. Зі свого боку, у середині цього місяця російське командування знову спробувало допомогти захисникам Севастополя. Проте 19-тисячний загін генерал-лейтенанта Степана Хрульова, який атакував Євпаторію, де стояв турецький корпус Омер-паші, було відбито. Тоді ж головнокомандувачем російських військ у Криму був призначений князь Михайло Горчаков. Незабаром після одержання звістки про невдачу наступу на Євпаторію Микола I помер. У країні й за кордоном поширилися чутки про його самогубство, спричинене поразкою у війні. Російським імператором став його син Олександр II.

Попри надзвичайно складне становище захисники Севастополя відбивали атаки супротивника,

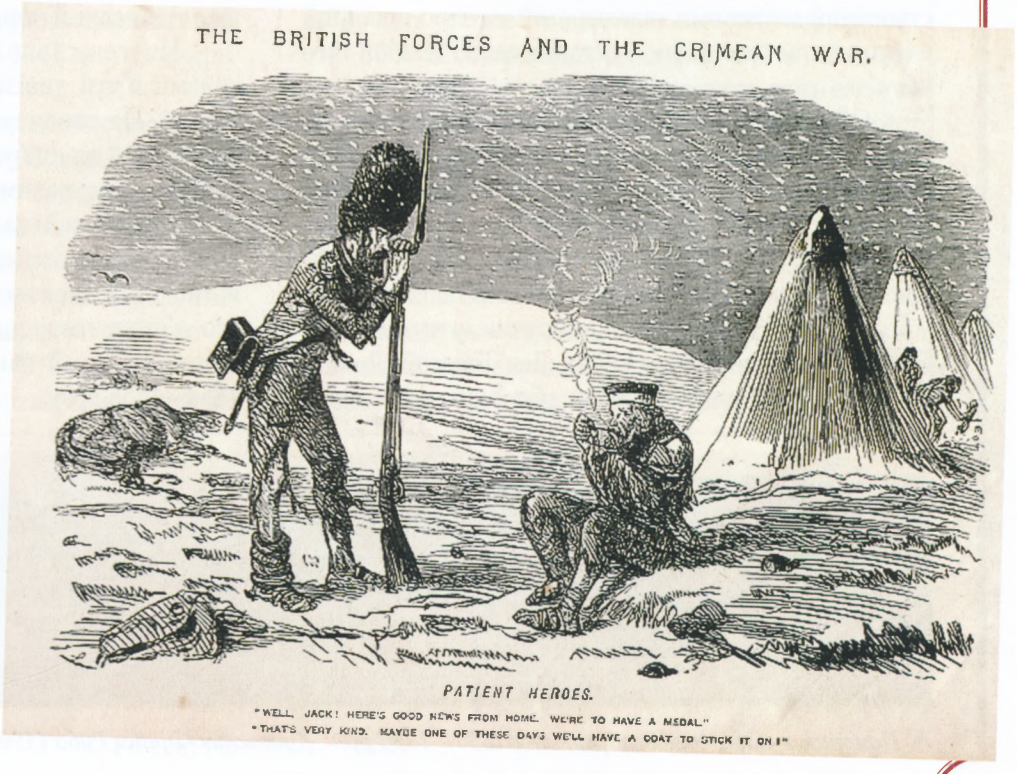

Британські війська і Кримська війна. Терплячі герої. Карикатура з лондонського журналу «Панч» (1856 р.)

Поручик артилерії Лев Толстой. Фото (1856 р.)

постійно вдосконалювали систему оборони, створили глибоку (до 2 км) смугу укріплень, мережу ходів, систему сигналізації (семафорний телеграф, сигнальні прапорці, світлові сигнали вночі), вели підземну мінну війну та ін. У Севастополі вперше почав діяти створений місцевими інженерами «воєнно-похідний електричний телеграф» – останнє слово техніки того часу.

Обложені проводили безперервні контратаки, вилазки, нічні рейди, мінну та контрмінну війну. Зокрема, спеціально створені підрозділи, від 10 до 30 солдатів, здійснили понад 150 вилазок. Серед головних їх завдань було захоплення нарізних гвинтівок і штуцерів. В одній із найбільших таких вилазок у березні 1855 р. брав участь і поручик артилерії, майбутній російський письменник Лев Толстой. Досить успішною була тактика, коли оборонці діяли врозсипну, перебіжками від укриття до укриття, удари завдавалися по найслабкіших місцях – на стиках і флангах частин.

Навесні 1855 р. союзне командування знову вирішило штурмувати Севастополь. Бомбардування з 500 важких гармат розпочалося 9 квітня і тривало 10 днів. Росіяни через брак боєприпасів відповідали одним пострілом на два ворожі. Утім, противнику не вдалося знищити вогневі точки обложених. Штурм Севастополя знову було відкладено.

Посилюючи облогу міста, союзники вдалися до Азовської експедиції, щоб заволодіти входом в Азовське море і порушити зв'язок Криму з портами, які там знаходилися, відрізати сухопутні комунікації від районів за Арабатською стрілкою. З цією метою 24 травня 1855 р. британці і французи після бомбардування захопили Керч, базу каботажного торгового флоту, що годувала всю Кримську армію та війська північної частини Кавказького узбережжя. Далі війна перейшла на Азовське узбережжя. У середині травня англо-французька ескадра обстріляла Маріуполь, Арабат, Петровську станицю Азовського козацького війська, незахищені Генічеськ, Криву Косу, Бердянськ. Зокрема, останній дуже постраждав 21 липня, коли його бомбардували 8 кораблів (в місті згоріло 216 будинків, 3 вітряні млини, великі запаси харчів). Після відхилення ультиматуму союзників про капітуляцію останні вдалися до висадки десанту із сотні човнів. Азовці скинули його в море і змусили ескадру повернути в напрямку на Таганрог і Єйськ, які успішно захищали донські й чорноморські козаки.

На севастопольському напрямку союзники силами п'яти дивізій у червні 1855 р. перейшли в наступ. Не дивлячись на інтенсивну артилерійську підготовку, атаки були відбиті по всій лінії оборони. Найбільш яскравим епізодом севастопольської епопеї став бій на Малаховому кургані 18 червня. Тоді 75-тисячна російська армія успішно зупинила натиск 173-тисячного англо-французького війська (до п'ятдесятиріччя цієї події у Севастополі було створено музей-панораму «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.»).

Панорама «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.». Художник Франц Рубо (1901–1904 рр.)

▲ *Бій на Малаховому кургані у Севастополі 1855 р. Художник Григорій Шукаєв (1856 р.)*

Панорама «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.». Гордістю і візиткою Севастополя є всесвітньо відома панорама «Оборона Севастополя», яка розповідає про один з епізодів 349-денної оборони міста – відбиття його захисниками штурму англо-французької армії 18 (6 за ст. ст.) червня 1855 р.

Автор панорами – основоположник російського панорамного мистецтва Франц Олексійович Рубо (1856–1928 рр.), професор класу батального живопису Петербурзької академії мистецтв, дійсний її член. Працював він над панорамою протягом майже чотирьох років. У Мюнхені, де жив художник, у спеціальному павільйоні було написане полотно та виготовлено предметний план. У Севастополі, на Історичному бульварі, для панорами спорудили будівлю за проектом військового інженера Ф. Енберґа та архітектора В. Фельдмана.

Відкрита до 50-річчя події, перших відвідувачів прийняла у травні 1905 р. Діаметр і висота оригінальної круглої у плані будівлі з куполом, увінчаної ротондою, 36 м. Класичний двоколонний портал, облицьований інкерманським каменем, прикрашають елементи воєнного декору: солдатський Георгіївський хрест обвитий Георгіївською стрічкою, у центрі – число «349», яке вказує на тривалість оборони. Усередині будівлі розташоване живописне полотно (довжина – 115 м, висота – 14 м, площа – 1610 м^2) і предметний план площею 900 м^2 на спеціальному підмостку.

За задумом художника, глядач, піднявшись на оглядовий майданчик, ніби опиняється на вершині Малахового кургану в день штурму укріплень

Історичний бульвар і будівля панорами «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.». Севастополь. Фото (1910-і рр.)

Будівля панорами в наш час

Корабельної сторони 18 червня 1855 р. Саме тут відбувалися вирішальні події того дня, які визначили результат як «першу серйозну поразку англо-французької армії».

Під час Великої Вітчизняної війни 25 червня 1942 р. німецькі бомби понівечили будівлю панорами, в якій спалахнула пожежа. Частину живописного полотна вдалося врятувати з охопленого вогнем приміщення. Після війни панораму було відновлено радянськими художниками. Вивчивши події, про які вона розповідала, а також уцілілі фрагменти, фотографії, старі буклети художники заново написали картину, відтворили предметний план. Напружена праця колективу митців була завершена до 100-річчя оборони Севастополя під час Кримської війни.

У 1974 р. у зовнішніх нішах будівлі було встановлено мармурові скульптурні портрети адміралів В. Корнілова, П. Нахімова, В. Істоміна, О. Панфілова, Ф. Новосильського, капітана 1 рангу Г. Бутакова, генерала С. Хрульова, штабс-капітана Л. Мельникова, матросів П. Кішки і Г. Шевченка, сестри милосердя Даші Севастопольської, лікаря М. Пирогова, письменника Л. Толстого.

Фрагменти панорами «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.». Художник Франц Рубо

Головнокомандуючий М. Горчаков зробив останню спробу допомогти фортеці, відволікти сили противника від Севастополя. Проте 16 серпні 1855 р. в битві на Чорній річці союзні війська завдали поразки царській армії. Якщо на початку облоги вони мали під Севастополем 18 мортир, то до серпня того року їх стало вже 260, з яких майже безперервно вівся навісний вогонь по місту. Натомість у захисників міста було лише кілька сучасних мортир (промисловість Росії щойно почала освоювати технологію їх виготовлення), бракувало пороху та боєприпасів. На п'ятдесят пострілів обложені відповідали п'ятьма. Ставало зрозуміло, не дивлячись на героїзм захисників, що Севастополь приречений. Ще можна було відбивати атаки, проте витримати вирішальну перевагу артилерійського вогню було неможливо.

17—20 серпня 1855 р. союзники знову посилено бомбардували Севастополь. Південна частина

▲ *Битва на Чорній річці 16 серпня 1855 р. Художник Уїльям Сімпсон (1856 р.)*

міста палала, перетворившись на суцільну руїну. Командування одержало від молодого імператора Олександра II дозвіл на відступ у північну частину Севастополя. 27 серпня було завершено спорудження наплавного мосту через рейд, по якому потяглися обози. Залога також готувалася до евакуації. З 5 вересня знову різко посилився обстріл міста. За три дні союзники атакували укріплення, прорвали першу лінію оборони і 7 вересня оволоділи Малаховим курганом, що височів над Севастополем. У ніч на 9 вересня захисники міста відступили по наплавному мосту, підірвавши свої позиції, вивівши з ладу гармати та затопивши залишки чорноморської ескадри. Так завершилася Севастопольська епопея, яка стала кульмінацією всієї Східної війни.

▲ *Взяття Малахова кургану французькими військами 7 вересня 1855 р. Художник Уїльям Сімпсон (жовтень 1855 р.)*

▲ *Воєнна дорога між Севастополем і Сімферополем під час Кримської війни. Художник Костянтин Філіппов (1858 р.)*

Союзники вступили у порожнє зруйноване місто тільки 30 вересня 1855 р. Російські війська закріпилися на завчасно підготовлених позиціях у Північній частині. І хоча воєнні дії триватимуть ще 74 доби, вони вже не мали значних масштабів. Зокрема, на Чорному морі 17 жовтня після бомбардування не встояла Кінбурзька фортеця з незначною залогою. Виникла реальна загроза і для добре захищеного Миколаєва, до якого англо-французи робили декілька спроб прорватися.

Окремі операції союзників на інших театрах війни не матимуть вагомих наслідків. Ще в липні 1855 р. в Балтійське море повторно ввійшла англо-французька ескадра, яка обмежилася малорезультатним обстрілом кількох прибережних міст і бомбардуванням 9–11 серпня фортеці Свеаборґ. У листопаді кораблі залишили Балтику. Не мала якихось позитивних наслідків і друга експедиція союзників на Тихоокеанському узбережжі Росії. На Кавказі турки зазнавали суцільних невдач і поразок. Зокрема,

▲ *Бомбардування фортеці Свеаборґ 9 серпня 1855 року. Художник Джон Уїлсон Кармайкл (1855 р.)*

Облогова гармата, захоплена росіянами під час Кримської війни. Севастополь. Сучасне фото

Музей історії Чорноморського флоту Російської Федерації (Музей оборони Севастополя; побудований у 1895 р.). Сучасне фото

у листопаді 1855 р. російські війська взяли штурмом потужну фортецю Карс.

Воєнні дії фактично припинилися наприкінці того року. Правлячі кола Росії розуміли, що війну програно. За підрахунками російського історика О. Зайончковського, загальні людські втрати у ній перевищили 500 тис. осіб, лише севастопольців загинуло понад 120 тис. осіб (союзників – наполовину менше). Економіка країни не витримувала величезного тягаря. Промисловість не справлялася з виробництвом необхідної кількості сучасного, якісного озброєння. Через колосальні витрати (майже півмільярда рублів) державні фінанси опинилися у глибокій кризі. Нездатність уряду здобути перемогу у війні вела до наростання опозиційних настроїв у суспільстві.

Відтак російський уряд прийняв умови союзників. Спочатку було укладене перемир'я, а 25 лютого 1856 р. у Парижі розпочався конгрес, на якому представники Франції, Великої Британії, Австрії, Туреччини, Сардинського королівства та Росії опрацьовували умови миру. 30 березня 1856 р. було підписано Паризький мирний трактат, а французи оголосили про свій «успішний реванш», адже саме у цей день у 1814 р. російські війська після розгрому армії Наполеона I вступили в Париж.

За договором, Росія повертала Туреччині фортецю Карс, а союзники виводили війська з Севастополя та інших узятих кримських міст. Дельта Дунаю і Південна Бессарабія переходила до Молдавського князівства. Проголошувалася «свобода плавання» Дунаєм. Валахія, Молдавія і Сербія підпадали під колективний протекторат великих держав, але залишалися в номінальній залежності від турецького султана. Росія відмовлялася від претензій на одноосібне право «захисту» православного населення Османської імперії.

Учасники Паризького конгресу 1856 р. Гравюра О. Бланшара з оригіналу Е. Дюбуфе (1902 р.)

Британські гвардійські гренадери у Балаклаві 1854 р. Малюнок Джона Сміта

Принципове значення мав пункт договору про демілітаризацію Чорного моря, який забороняв Росії і Туреччині тримати в його акваторії військово-морські бази та флоти. Ця умова дошкульно вдарила по рештках престижу імперії Романових, знижувала безпеку її південних кордонів, адже Туреччина зберігала право тримати військово-морські сили у Мармуровому морі та протоках. Босфор і Дарданелли оголошувалися закритими для воєнних кораблів. Від часу невдалого Прутського походу Петра I росіяни ще не підписували жодного акту про поразку. Попри все, царській дипломатії все ж таки вдалося відхилити вимогу союзників про демілітаризацію Азовського моря і відторгнення від Росії всієї Бессарабії.

Українські губернії стали найближчим і найбільшим тилом Кримської армії, коли був використаний увесь їх військово-економічний потенціал. Для матросів Чорноморського флоту, який у роки війни на 70% складався з українців, захист Севастополя став обороною не просто головної бази, а й рідної землі. Рекрутів для флоту набирали переважно з Таврійської, Херсонської й Катеринославської губерній, де більшість населення було українцями. Одними з перших на Кримський театр воєнних дій прибули полки з українських губерній – Київський, Волинський, Подільський, Полтавський. До них додалися Бородинський єгерський полк із Москви, Мінський, Владимирський піхотні й Казанський єгерський полки та ін. Це була остання війна «джентльменів», під час якої не мордували полонених та не знищували мирне населення. У ході Кримської кампанії британці стали законодавцями військової моди: нові фасони одностроїв (добре відомі й нині) було названо на честь воєначальників лордів Раґлана і Кардиґана.

Із 155 загиблих при обороні Севастополя офіцерів не менше третини були вихідцями з українських

Ескіз картини «Пластуни під Севастополем». Художник Василь Перов (1874 р.)

Обер-офіцер одного з козацьких полків часів Кримської війни. Літографія (середина XIX ст.)

Колишній храм Св. архістратига Михаїла у Севастополі (гарнізонна церква), головний фасад якого прикрашено меморіальними дошками зі списками частин місцевого гарнізону в 1854–1855 рр. Нині це один із залів Музею історії Чорноморського флоту Російської Федерації. Сучасне фото

теренів. Зі 111 кавалерів ордену Святого Георгія за оборону Севастополя в 1854–1855 рр. 25 були уродженцями українських губерній.

У боях на Кримському півострові й безпосередньо в обороні Севастополя брали участь, крім раніше згаданих, Житомирський, Кременчуцький, Одеський, Український, Чернігівський та інші полки, що формувалися переважно з місцевого населення тих регіонів України. Найменування цих військових частин викарбувані на мармурових плитах, встановлених на стіні храму Св. архістратига Михаїла, що був гарнізонною церквою в дні оборони.

Київський гусарський полк брав активну участь у війні, особливо відзначившись у битві під Балаклавою. Цей полк, а також ще декілька кавалерійських і козацьких частин, неодноразово схрещували свої шаблі з британською і французькою кавалерією. Багато мешканців українських губерній у 1855 р. вступали в народне ополчення. Скажімо, тільки з Полтавщини таких було 9,5 тис. осіб. Намагаючись убезпечитись від наступу союзників углиб Росії, імператор Микола I у серпні 1854 р. підписав указ про формування спеціальних загонів для ведення можливої партизанської війни в Київській, Волинській і Подільській губерніях. У вересні того року з добровольців на кошти, зібрані караїмами, було сформовано 1-й татарський полк. Тисячі українських селян залучалися до нагляду за прикордонними територіями як «лісова охорона». Навіть діти матросів брали участь у бойових діях, зокрема, Микола Пищенко (10 років), Максим Рибальченко (12 років) та інші були нагороджені медалями за хоробрість.

Форма Київського гусарського полку часів Кримської війни. Сучасна реконструкція

Севастопольські герої (троє праворуч — українці Петро Кішка, Іван Димченко та Федір Заїка). Художник Василь Тімм (1854 р.)

Високі зразки мужності й безстрашності в боях виявили солдати-українці Ф. Заїка, І. Димченко, Д. Горленко, М. Шульга, С. Буденко, А. Гіденко, І. Даниленко, Г. Шевченко, О. Москаленко, Д. Юников та багато ін. Небаченою хоробрістю і умінням відзначився уродженець Подільської губернії Петро Кішка, який вісімнадцять разів пробирався в розташування супротивника, привівши близько десяти «язиків».

Бюст матроса Петра Кішки. Музей історії Чорноморського флоту Російської Федерації. Севастополь. Сучасне фото

Кішка (Кошка) Петро Маркович (справжнє прізвище за іншими даними — Маркович; 1828–25.02.1882) — легендарний матрос, герой Севастопольської оборони 1854–1855 рр. Народився в с. Ометинці (нині Немирівський район Вінницької області) у сім'ї кріпака. У травні 1849 р. місцевий поміщик, запідозривши молодого П. Кішку у зв'язках з учасниками селянських заворушень на Поділлі, віддав його в рекрути. У вересні того ж року прибув до Севастополя і був зарахований матросом 2-ї статті у 30-й флотський екіпаж Чорноморського флоту. Служив на різних кораблях, а коли почалася облога Севастополя був призначений на батарею, що розташовувалася між 3-м і 4-м бастіонами, захищаючи підступи до Південної бухти та центру міста. Брав участь у нічних вилазках у тил англо-французьких військ, виводячи з ладу облогові гармати, здобуваючи нарізну зброю, якої у захисників Севастополя було обмаль, беручи в полон солдатів супротивника.

Про зухвалу хоробрість П. Кішки складали легенди; писали, зокрема, що він один захопив

трьох французів і привів їх у розташування свого підрозділу. Тоді у Севастополі казали, що це «той Кішка, який ночами ловив французьких та англійських мишей». Дізнавшись про це імператриця Олександра Федорівна надіслала хороброму матросові «хрест благословення». В останніх боях за Севастополь був легко поранений, лікувався у М. Пирогова. Після здачі міста був підвищений у чині до квартирмейстера і відправлений у жовтні 1855 р. у безстрокову відпустку. Повернувшись до рідного села, матері П. Кішка у живих уже не застав. Землі родина не мала і Петро почав чумакувати. Кілька разів їздив до Одеси, Миколаєва, Херсона, працював у лісництві.

1863 р. П. Кішка повернувся на військову службу – проходив її на Балтійському флоті. Після звільнення в 1867 р. йому було призначено пенсію, він перебрався жити в рідне село, де одружився. Був нагороджений золотим Георгіївським

Пам'ятник матросові Петру Кішці. Скульптори Й. і В. Кейдуки, архітектор В. Петропавловський. Севастополь (1956 р.). Сучасне фото

Пам'ятник віце-адміралові Володимиру Корнілову. Поряд скульптура матроса Петра Кішки, який збирається кинути бомбу. Севастополь (1898 р., відновлений у 1983 р.). Сучасне фото

хрестом (у 1863 р.), солдатським Георгіївським хрестом, двома медалями – срібною «За захист Севастополя 1854–1855 рр.» і бронзовою – «У пам'ять війни 1853–1856 рр.».

У Севастополі йому встановлено пам'ятник (відкритий у травні 1956 р.) і погруддя (в одній із ніш на будівлі панорами «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.»), ім'ям П. Кішки названо вулицю біля підніжжя Малахова кургану. На батьківщині – в Ометинцях – йому споруджено такий само пам'ятник, як і у Севастополі. На полотні панорами «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.» він зображений у момент повернення з чергової вилазки разом із полоненим ним французьким солдатом.

Образ матроса П. Кішки виведений практично у всіх художніх творах, які оповідають про Кримську війну. За легендою, коли під ноги адмірала В. Корнілова впала бомба, П. Кішка схопив її і кинув у котел із кашею, внаслідок чого вдалося уникнути вибуху. Адмірал подякував кмітливому матросові, а той нібито відповів фразою: «Добре слово і Кішці приємне».

Бюст матросові Гнату Шевченку біля Будівельного коледжу в Миколаєві. Сучасне фото

Перший в історії Російської імперії пам'ятник рядовому військовослужбовцеві було встановлено в Миколаєві у 1874 р. – бронзовий бюст на гранітному п'єдесталі увічнив матроса Гната Шевченка (призваний на флот із Бердянського повіту Таврійської губернії), який в одному з нічних боїв ціною власного життя урятував командира.

На Братському кладовищі захисників Севастополя збереглися могили українців – генерал-лейтенантів Віталія Мольського і Петра Постольського (уродженці Поділля) та Костянтина Сильвестровича (з Полтавщини), генерал-майора Миколи Тимофєєва (з Херсонщини), капітана 1-го рангу Миколи Юрковського (з Полтавщини) та ін.

Майже всі кораблі, на яких служили матроси й офіцери-чорноморці, були збудовані в Миколаєві та Херсоні. На той час Миколаїв був не тільки центром військового суднобудівництва, а й головною базою флоту. Тут дислокувалися його штаб та канцелярія, військові губернатори Миколаєва і Севастополя, інші служби. У місті знаходилися кілька військово-морських навчальних закладів: 2-й Морський навчальний екіпаж готував унтер-офіцерів, Чорноморське артилерійське училище і Чорноморська штурманська рота випускали офіцерів корпусу флотських штурманів і корпусу морської артилерії, школа флотських юнкерів з

Пам'ятник героям вилазок на 3-му бастіоні. Перед ним – бюст матросові Г. Шевченку. Архітектор О. Вейзен, інженер О. Енберг. Севастополь (1905 р., відновлений у 1978 рр.). Сучасне фото

Ополченський хрест часів Кримської війни

Матроси-ветерани з Нікопольщини, які обороняли Севастополь під час Кримської війни. Фото (кінець XIX ст.)

1851 р. готувала стройових офіцерів.

Навколо Миколаєва, на суходолі, було зведено артилерійські редути, встановлено більше 160 гармат. Морське адміралтейство було обнесене багатокілометровим, висотою в кілька метрів, кам'яним муроми. Після падіння Севастополя оборонними роботами в Миколаєві керував військовий інженер генерал Е. Тотлебен. Крім залоги у місті було сконцентровано до 40 тис. ополченців. Подібні заходи здійснювалися в Одесі, Херсоні та інших південних містах на випадок просування англо-франко-турецьких військ углиб території. Зокрема, другим найбільш укріпленим містом на Півдні України після Миколаєва, одним із центрів зосередження резервної армії, став Херсон. Через нього та Миколаїв проходила лінія телеграфного зв'язку, що зв'язала Санкт-Петербург із Кримом.

Війна відчутно відбилася на економіці Півдня, що був прифронтовою зоною і на який припав основний тягар постачання імперської армії всім необхідним. Узагалі російська експансія на Чорному морі завжди відбувалася здебільшого коштом українського народу, його людськими й економічними ресурсами. З українських губерній на війну було мобілізовано багато рекрутів і ополченців, погоничів для перевезення військових вантажів, залучено велику кількість коней і волів. Для армії направлявся провіант, у містах і містечках розміщувалися в лазаретах та госпіталях поранені й хворі солдати та матроси. Війська, транспорти зі зброєю та боєприпасами, а також пораненими вояками безперервно просувалися через Херсонську, Катеринославську й Таврійську губернії.

Увесь тягар вантажних перевезень лягав на плечі селянства Південної України. Десятки тисяч підвод з візниками транспортували різноманітні вантажі, необхідні для Кримської армії. Катастрофічно бракувало фуражу. Навесні 1855 р. з Полтавської до Таврійської губернії прибули 3000 косарів, аби заготувати сіно для «живого транспорту».

Пам'ятник керівникові інженерної оборони Севастополя інженер-генералові Едуарду Тотлебену. Художник Олександр Більдерлінґ, скульптор Іван Шредер. Севастополь (1909 р.). Сучасне фото

Населення було обкладене різними повинностями. Так таврійський губернатор повідомляв, що тільки в 1856 р. із підвідомчої йому території для військових потреб було виставлено 147 560 підвод. Війна нищила як поміщицькі, так і селянські господарства, які втрачали робочі руки. Влада збільшила податні зобов'язання й населення мусило утримувати військо на постоях, доставляти худобу для армії.

Особливо велику роль у забезпеченні боєприпасами російської армії відігравали Шосткінський пороховий і Луганський ливарний заводи, Київський арсенал. Підприємство у Шостці, яке постачало порох до Південного артилерійського округу та Чорноморського флоту, збільшило обсяги виробництва за роки війни вшестеро й у 1855 р. забезпечувало армію порохом на 43%, посівши перше місце в імперії з його виготовлення. Ядра для Чорноморського флоту традиційно відливали на Луганському казенному ливарному заводі, що був найближчим до театру бойових дій. Із жовтня 1854 р., коли почалася облога Севастополя, підприємство перейшло на цілодобовий режим роботи і за два роки виготовило майже 360 тис. пудів боєприпасів, збільшивши виробництво у 8 разів. Третина гармат для польової артилерії до початку Кримської війни була виготовлена на Київському арсеналі.

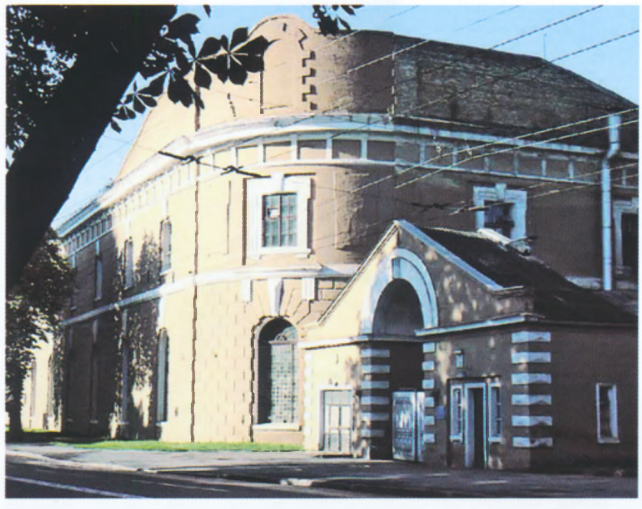

▲ *Київський арсенал. Сучасне фото*

Пов'язані з війною захворювання та, особливо, епідемії спричинили масу немічних. Госпіталів для них катастрофічно не вистачало, тож їх вивозили з Криму та інших регіонів, де велися бойові дії. Уже в жовтні 1854 р. майже півтори тисячі військових евакуювали в Мелітопольський повіт. Невдовзі вся Південна Україна стала велетенським шпиталем. Тільки з травня по серпень 1855 р. з Криму було вивезено 44 тис. солдатів і матросів. Того ж року вінницький купець-підрядник Берен-

▲ *Сестра милосердя. Художник Микола Ярошенко (1886 р.)*

штейн транспортував із Криму хворих та поранених, використовуючи 1400 однокінних возів, найнятих на Поділлі.

Шпиталі Кримської армії (окрім власне півострова) розташовувалися в Генічеську, Великій та Малій Знам'янці, Мелітополі, Олександрівську, Бериславі, Олешках, Харкові, Чугуєві, Слов'янську, Золотоноші, Павлограді, Переяславі, Прилуках, Ромнах, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі, Нікополі, Кременчуці та ін. У цих містах усі придатні приміщення, навіть приватні будинки, відводилися для поранених і хворих. Самовіддано працювали військові медики, яких очолював засновник військово-польової хірургії Микола Пирогов. У шпиталях працювали й цивільні лікарі та фельдшери з Катеринославської, Чернігівської, Полтавської й Харківської губерній. Німецькі та болгарські колоністи, ногайці Півдня України брали на лікування тисячі поранених, забезпечували їх

Жетон Хрестовоздвиженської громади сестер милосердя Російського товариства Червоного Хреста (друга половина XIX ст.) ➤

Сестри милосердя Хрестовоздвиженської громади. Літографія А. Мінстера з фотографії С. Левицького 1856 р.

дахом і їжею. Аби допомогти недужим, у листопаді 1854 р. до Криму виїхали 13 киянок, які були прийняті до Хрестовоздвиженської громади сестер милосердя, заснованої у Санкт-Петербурзі на початку війни за ініціативою великої княгині Олени Павлівни. Її діяльністю у Севастополі керував лікар-хірург Микола Пирогов. Сестри милосердя користувалися великою повагою у військах, особливо Дар'я Михайлова, відома як Даша Севастопольська.

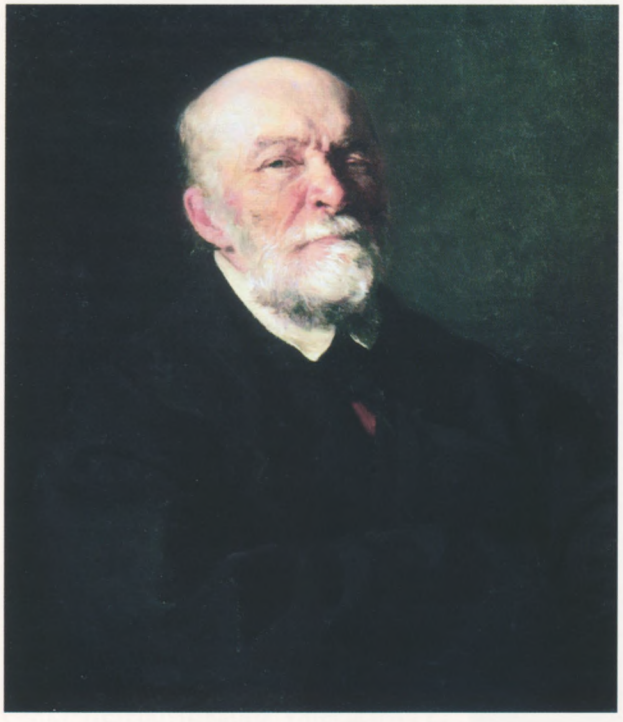

Лікар-хірург Микола Пирогов. Художник Ілля Рєпін (1881 р.)

Пирогов Микола Іванович (25.11.1810, Москва – 05.12.1881, Вінниця) – видатний хірург, анатом і педагог, член-кореспондент Петербурзької академії наук. Засновник військово-польової хірургії. 16-річним хлопцем вступив на медичний факультет Московського університету. Отримавши диплом, ще декілька років учився за кордоном.

До професорської діяльності М. Пирогов готувався в Дерптському університеті, де у хірургічній клініці пропрацював 5 років, блискуче захистивши докторську дисертацію. У віці 26 років був обраний професором цього університету. Через кілька років М. Пирогова запросили до Санкт-Петербурґа, де він очолив кафедру хірургії в Медико-хірургічній академії. Одночасно він керував організованою ним клінікою госпітальної хірургії. Оскільки в обов'язки М. Пирогова входило навчання військових хірургів, він зайнявся вивченням поширених у ті часи хірургічних методів. Крім того, М. Пирогов розробив ряд цілком нових прийомів, завдяки чому йому вдавалося частіше, ніж іншим хірургам, уникати ампутації поранених кінцівок. Один із таких прийомів досі називається «операцією Пирогова».

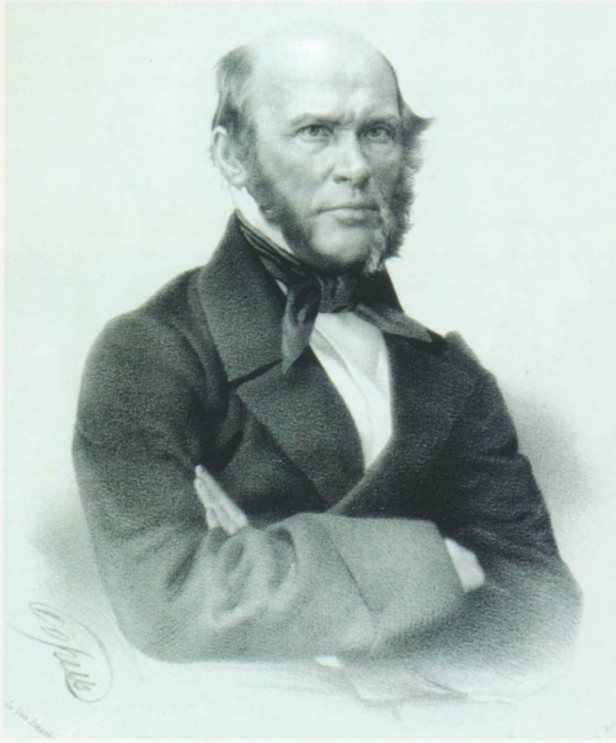

Микола Пирогов. Літографія Петра Бореля (середина XIX ст.)

М. Пирогов видав перший анатомічний атлас під назвою «Топографічна анатомія, ілюстрована розтинами, проведеними через заморожене тіло людини в трьох напрямах», який став незамінним керівництвом для лікарів. Із цього часу хірурги отримали можливість оперувати, завдаючи мінімальних травм хворому. Цей атлас і запропонована М. Пироговим методика стали основою подальшого розвитку оперативної хірургії.

1847 р. виїхав на Кавказ у розташування російської армії, де хотів перевірити в польових умовах розроблені ним операційні методи. Тут він уперше застосував перев'язку бинтами, просоченими крохмалем. В аулі Салти вперше в історії медицини почав оперувати поранених з ефірним знеболенням. Загалом провів близько 10 тис. операцій під наркозом.

У 1855 р., під час Кримської війни, був головним хірургом Севастополя. Оперуючи поранених, М. Пирогов уперше в історії світової медицини застосував гіпсову пов'язку, що дозволило прискорити процес загоєння переломів та уникнути викривлення кінцівок. Під час облоги Севастополя для догляду за пораненими М. Пирогов скористався допомогою сестер милосердя, частина яких приїхала на фронт із Санкт-Петербурґа, що теж було новим для того часу.

Найважливішою заслугою М. Пирогова стало запровадження цілком нового методу догляду за пораненими, яких ретельно відбирали вже на першому перев'язувальному пункті – залежно від

М. Пирогов і матрос П. Кішка. Художник Леонтій Коштелянчук (XX ст.)

Пам'ятник Миколі Пирогову на території Севастопольської міської лікарні №1, яка носить його ім'я (побудована в 1868 р.). Сучасне фото

Ескіз до картини «Приїзд Миколи Івановича Пирогова в Москву на 50-літній ювілей його наукової діяльності». Художник Ілля Рєпін (початок 1880-х рр.)

складності поранень одні з них підлягали негайному оперуванню в польових умовах, інші, з менш значними ушкодженнями, евакуювалися в глиб країни для лікування у стаціонарних військових госпіталях. М. Пирогов справедливо вважається засновником спеціального напряму в медицині, відомого як військова хірургія.

Повернувшись до Санкт-Петербурґа, М. Пирогов на прийомі в Олександра II доповів йому про негаразди в армії. Після цього М. Пирогов упав у немилість. Він обійняв посаду спочатку попечителя Одеського, а потім Київського навчальних округів. Як новатор, спробував реформувати методику шкільної освіти, але його дії призвели до конфлікту з владою, і вченому довелося подати у відставку в 1862 р. Невдовзі М. Пирогова взагалі звільнили з державної служби навіть без права на пенсію.

У розквіті творчих сил М. Пирогов усамітнився у своєму невеликому маєтку Вишня неподалік Вінниці, де організував безкоштовну лікарню. Він виїжджав звідти тільки за кордон, а також на запрошення Санкт-Петербурзького університету для читання лекцій (на цей час М. Пирогов уже був членом кількох іноземних академій). У 1870 р. під час франко-німецької війни його було запрошено на фронт від імені Міжнародного Червоного Хреста, а в 1877–1878 рр. – вже в досить літньому віці – він кілька місяців перебував на театрі бойових дій чергової російсько-турецької війни.

Своєю самовідданою і здебільшого безкорисливою працею М. Пирогов перетворив хірургію на науку, озброївши лікарів науково обґрунтованою методикою оперативного втручання.

Національний музей-садиба М. Пирогова у Вінниці. Сучасне фото

Даша Севастопольська на фрагменті панорами «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.». Художник Франц Рубо (1904 р.)

Даша Севастопольська (справжнє ім'я Дар'я Лаврентіївна Михайлова, у заміжжі – Хворостова; 11.1836 – близько 1910) – одна з перших у Росії військових сестер милосердя, героїня оборони Севастополя 1854–1855 рр. Народилася у селі Ключищі біля Казані в сім'ї матроса, який у 1853 р. загинув у Синопській битві.

За період облоги Севастополя жила в напівзруйнованому невеличкому будиночку на північній стороні міста, у Сухій Балці, поблизу артилерійської батареї. Не маючи медичної освіти, у числі перших серед «севастопольських патріоток» надавала допомогу пораненим і хворим захисникам міста. На свої мізерні кошти вона обладнала перший похідний перев'язувальний пункт. Поряд з її житлом, у колишніх морських казармах, містився шпиталь. До приїзду сестер милосердя Хрестовоздвиженської громади працювала в бараках і лазаретах госпіталя, асистувала під час операцій, носила воду, прала білизну. Стала першою в Росії народною сестрою милосердя, отримавши друге ім'я – Даша Севастопольська.

Ставши фронтовою сестрою милосердя, дала обітницю цнотливості, докоряла начальству за «соромливість перед ворогом». За своє подвижництво під час війни була нагороджена імператором Миколою I золотою медаллю з написом «За усердие» на Володимирській стрічці для носіння на шиї.

Даша Севастопольська (в білій хустці) серед ветеранів оборони Севастополя 1854–1855 рр. Фото (1901 р.)

Скульптурне зображення Даші Севастопольської на будівлі панорами «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.». Сучасне фото

Узагалі, таку відзнаку отримували лише ті, хто мав три срібні медалі. Наказ про нагородження було оголошено по всьому Чорноморському флоту. Її також було відзначено 500 руб. сріблом та обіцяно, що «в разі заміжжя [государь] жертвує ще 1000 руб. сріблом на сімейні потреби».

Після війни Дар'я придбала корчму в селищі Бельбек. Незабаром, продавши майно, оселилася з чоловіком Максимом Хворостовим, за якого вийшла заміж у 1855 р., в Миколаєві поблизу моря. Невдовзі вони розлучилися і Дар'я повернулася у Севастополь. На Корабельній стороні вона прожила до кінця своїх днів. За спогадами старожилів, Дар'я Лаврентіївна Хворостова померла близько 1910 р.

Реконструкція флеші з гарматою на 4-му бастіоні. Севастополь. Сучасне фото

Пластуни Чорноморського козацького війська, які відзначилися під час оборони Севастополя 1854—1855 рр. Фото (1860-і рр.)

Україна забезпечувала кримський фронт не тільки харчами, фуражем, порохом і ядрами, а й значними благодійними сумами. Діяли т.зв. губернські «Комітети державного рухомого ополчення» (фонди допомоги «захисникам вітчизни»). Зокрема, до лютого 1855 р. тільки Подільським комітетом було зібрано 70 тис. руб., а Волинським — понад 113 тис. руб. До цього повітові предводителі дворянства восени 1854 р. зібрали 40 тис. руб. Величезні внески надійшли з Одеси, Херсона, Чернігівщини й Полтавщини, інших українських регіонів, від багатьох приватних осіб. Так, з виставки картин Івана Айвазовського у Харкові на військові потреби було переказано 3650 руб., граф Олексій Бобринський передав на користь захисників Криму понад 200 пудів цукру та 142 пуди меду. Мешканців Півдня України було зобов'язано утримувати російські війська. Селян систематично залучали до побудови мостів, доріг, гребель. Відповідно, населенню бракувало часу і можливостей займатися польовими роботами, отож внаслідок цього багато господарств розорилися.

Війна стимулювала масовий селянський рух, спрямований проти соціальної політики російського уряду в Україні, зокрема 1855 р. у Київській губернії спалахнули антиурядові селянські виступи, спричинені затягуванням владою вирішення питання про скасування кріпацтва. Безпосереднім поштовхом стало те, що в очікуванні змін селяни по-своєму тлумачили укази імператора про формування ополчень. Так, коли у квітні 1854 р. було опубліковано указ Миколи I про формування морського ополчення, у переліку губерній, з мешканців яких воно мало складатися, не значилися українські терени, а це означало, що місцевим кріпакам дозволялося записуватися в ополчення тільки з дозволу поміщиків. Таким чином, їм не гарантувалося, що після служби вони будуть звільнені від кріпосної залежності. Проте селяни не брали цих нюансів до уваги.

На початку 1855 р. з'явився імператорський маніфест про створення рухомого державного ополчення. У ньому також не було запевнень для українських селян про звільнення їх від кріпацтва, якщо вони стануть ополченцями. Однак і цей документ українські кріпаки розуміли по-своєму. Серед селян Київщини почали ширитися чутки про те, що, записавшись в ополчення (в «козаки»), вони будуть звільнені від кріпосної залежності й одержать поміщицькі землі та майно. Той, хто не запишеться в козаки до весни 1855 р.,

Медалі «У пам'ять війни 1853—1856 рр.» (заснована у серпні 1856 р.) та «За захист Севастополя, 1854—1855 рр» (заснована в листопаді 1856 р.). Росія

Кримська медаль. (заснована у грудні 1854 р.). Велика Британія

Карта Таврійської губернії (друга половина XIX ст.)

назавжди втратить право на волю. Тому в лютому того року в Київській губернії розгорнувся селянський рух «за волю», коли десятки тисяч селян-кріпаків відмовлялися працювати на поміщиків, складали списки «вільних козаків», створювали власні виборні органи самоврядування («сільські громади»).

Ця відома в історії «київська козаччина» розпочалася у Васильківському повіті та невдовзі охопила майже 500 сіл у 9 повітах з 12-ти. На її придушення російський уряд кинув регулярні війська. У ряді сіл сталися криваві сутички селян з військами, найбільші з них – у містечках Корсуні й Таганчі (Канівський повіт). Виникнувши на соціальному ґрунті, «київська козаччина» поступово набула рис національно-визвольного руху, що вилився у бажання відновити козацтво як суспільний стан і військове формування.

Важливим етапом масового селянського руху в Наддніпрянській Україні, спровокованого подіями Кримської війни, став т.зв. «похід у Таврію за волею» 1856 р. Розорення Криму, знекровлення господарства та населення внаслідок війни породжували численні чутки та міфи (під впливом ще незабутої «київської козаччини»), що той із селян, хто оселиться у Таврії, отримає волю і землю. Про міфотворчість народної уяви, яка акумулювала вільнолюбні очікування селянства та їх монархістські вподобання, свідчили чутки, що ширилися серед селян Катеринославської та Херсонської губерній: начебто на Перекопі «в золотому наметі сидить цар і всім, хто прийшов, роздає волю, а ті, хто не з'явиться або запізниться, залишаються, як і раніше, в панській неволі». «Таврійська лихоманка» охопила великі маси селян. Лише з Катеринославської губернії «за волею» рушило майже 9 тис., а з Херсонської – 3 тис. осіб.

«У Таврію за волею» йшли тисячі селян із більш віддалених Воронезької, Орловської, Курської, Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній та ін. За спогадами сучасника, селяни вирушали сім'ями з усім майном, ішли в гарячу пору – «косовицю перед самими жнивами», «покидавши все, чого не могли взяти з собою; рушили пішки, на конях і волах у Крим». Південні степи на підступах до півострова «рясніли юрбами селян», було видно,

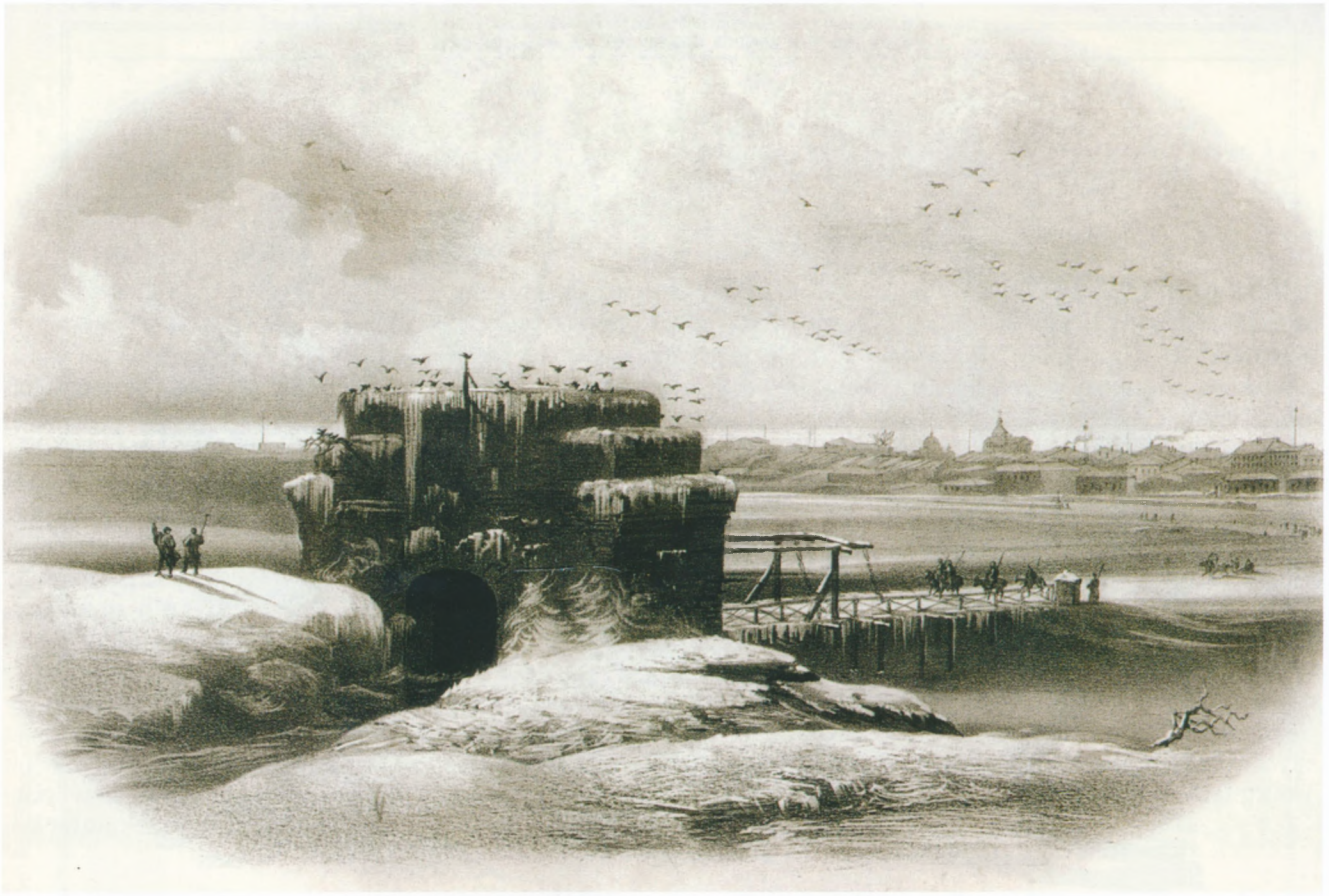

▲ *Перекоп. Літографія Карла Боссолі (початок 1840-х рр.)*

«що це не поодинокий відхід селян одного якого-небудь поміщицького села..., а загальний рух населення».

За вказівкою влади в районі Перекопу розташовувалися війська. Місцеві власті силоміць повертали назад селянські валки, непокірних били батогами.

▲ *Степ між Перекопом і Сімферополем. Літографія Карла Боссолі (початок 1840-х рр.)*

Двоголова ворона в Криму. Карикатура з лондонського журналу «Панч» (29 вересня 1855 р.)

Коли перші групи селян, що йшли в Таврію, зустрілися на Перекопі з військами, то «відбувалися справжні бої». Озброєні ланцюгами, сокирами, косами вони чинили опір. Багато селян загинуло в тих сутичках. Зрештою, на Перекопському перешийку юрби кріпаків, котрі шукали волю, були зупинені військами. Після жорстоких екзекуцій чимало селян було відправлено у військові госпіталі на лікування. Таким чином, спробу самочинного переселення у Крим було зупинено тільки залученням значних військових сил.

Унаслідок поразки Росії у Східній війні першість в Європі, за словами Карла Маркса, перейшла з Петербурґа до Парижа, а в Росії «настало небувале протверезіння». Війна, наочно показавши гнилість і безсилля анахронічної імперії Романових й завдавши великого удару по зовнішньополітичному престижу царизму, ще більше загострила кризу всієї кріпосницької системи, прискорила поширення революційного духу і змусила правлячу верхівку невдовзі стати на шлях глибоких соціальних реформ та політики прискореної індустріалізації, визнати необхідність скасування кріпосництва «згори».

«Епоха великих реформ»

У другій половині 1850-х рр. у Російській імперії в умовах загальної кризи самодержавно-кріпосницької системи, поглибленої поразкою у Східній (Кримській) війні, та загрози революційного вибуху розпочався період урядових реформ, які сприяли загальному пом'якшенню й лібералізації політичного режиму, зміцненню паростків місцевого самоврядування і правової системи, розвитку освіти, економічним перетворенням на капіталістичній основі та, головне, звільнено мільйони селян від кріпацтва. За характером та обсягом змін період 1860—1870-х рр. отримав назву «епохи великих реформ», яка дала найпотужніший імпульс модернізаційним процесам як у цілому по країні, так і, зокрема, в Україні. Реформи мали незворотні наслідки для соціально-економічного розвитку імперії Романових, що стала на шлях капіталістичного розвитку. Як не дивно, ініціатором змін у різних сферах життя суспільства виступив цар-реформатор Олександр II із наближеним колом прибічників-однодумців.

Особливістю «епохи великих реформ» було те, що нововведення, не зачепивши політичних основ суспільства, досить органічно вписалися у звичний напрямок історичного шляху Росії, не здійснюючи грубого насилля над її тисячолітнім досвідом і традиціями. При цьому межа, проведена перетвореннями між дореформеною і пореформеною епохами, стала незворотною. За всієї непослідовності, половинчатості, незавершеності, територіальній обмеженості реформи 1860—1870-х рр. відіграли позитивну роль, трансформуючи українське суспільство з традиційного аграрного в аграрно-індустріальне.

Майбутній імператор-реформатор Олександр II, який народився в 1818 р., був старшим сином Миколи I. Один із його вчителів — відомий поет Василь Жуковський — багато доклав зусиль для того, щоб прищепити юному вихованцеві кращі риси майбутнього монарха: гуманізм і співчуття до бідних, неприйняття насилля, опікування підданими. На противагу Миколі I, який віддавав перевагу при вихованні військовій справі, В. Жуковський переконував Олександра, що «істинна могутність монарха не в числі його воїнів, а у благополуччі народу». З 1839 р. юнак починає відвідувати засідання вищих органів влади: Державної ради і Комітету міністрів, швидко просувається по військовій кар'єрній драбині (у 1844 р. йому було пожалувано генеральський чин, а 1852 р. він став головнокомандуючим гвардійських і гренадерських корпусів).

Біографи Олександра II, історики, які вивчали його правління, одностайно роблять висновок, що ставши імператором він не був готовий до реформ через свій світогляд, повністю поділяв політику батька і не виявляв ознак лібералізму. Олександр палко вітав реакційний курс Миколи I після революцій 1848 р. в Європі. Беручи участь у державних справах за правління свого батька, він не мріяв ні про які реформи. У селянському питання навіть був ще більшим прихильником кріпацтва, ніж Микола I.

Опинившись на троні величезної держави під час поразки її у Східній (Кримській) війні, яка яскра-

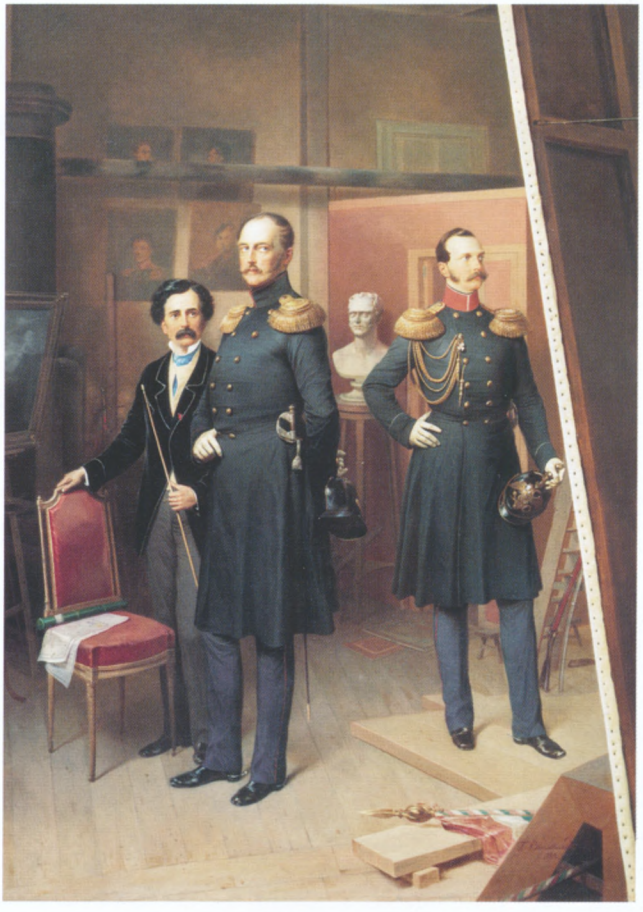

Микола I з цесаревичем Олександром Миколайовичем у майстерні художника в 1854 р. Художник Богдан Віллевальде (1884 р.)

▲ *Імператор Олександр II Визволитель. Художник Микола Лавров (1868 р.)*

во показала загальну відсталість російської економіки, низьке технічне оснащення армії, відсутність зручних шляхів, Олександр II змушений був переглянути свої попередні переконання. За словами російського історика О. Корнілова, «виразки Росії, виявлені під час Кримської кампанії, стали для всіх такими очевидними, що початок реформ був неминучим». Підсумки війни змусили молодого імператора, який сам побував у Севастополі на театрі воєнних дій, задуматися. Самодержець почав усвідомлювати, що жорстка централізаторська політика імперського уряду завела Росію у глухий кут, вийти з якого можна було лише з допомогою реформ.

Ставши імператором, Олександр II у повному обсязі почав отримувати інформацію про становище у країні, що явно вказувало на користь проведення реформ, насамперед селянської. Економічні та військові інтереси держави після воєнного фіаско потребували масштабної перебудови армії та флоту, їх переозброєння, а отже, розбудови промисловості, транспортної інфраструктури й запровадження загальної військової повинності, що було немислимо без виведення селян-кріпаків з поміщицької залежності. До того ж у багатьох регіонах країни тривали організовані антикріпосницькі виступи, масові втечі кріпаків від панів. Так, лише в Україні впродовж другої половини 1850-х рр. відбулося 276 виступів, які охопили 352 села зі 160 тис. населення. За цей час на Правобережжі було затримано понад 3 тис. кріпаків-утікачів. Щоб приборкати непокірних селян, уряд застосовував військову силу.

Тому не тільки серед різних верств суспільства визрівало усвідомлення необхідності змін, а й серед

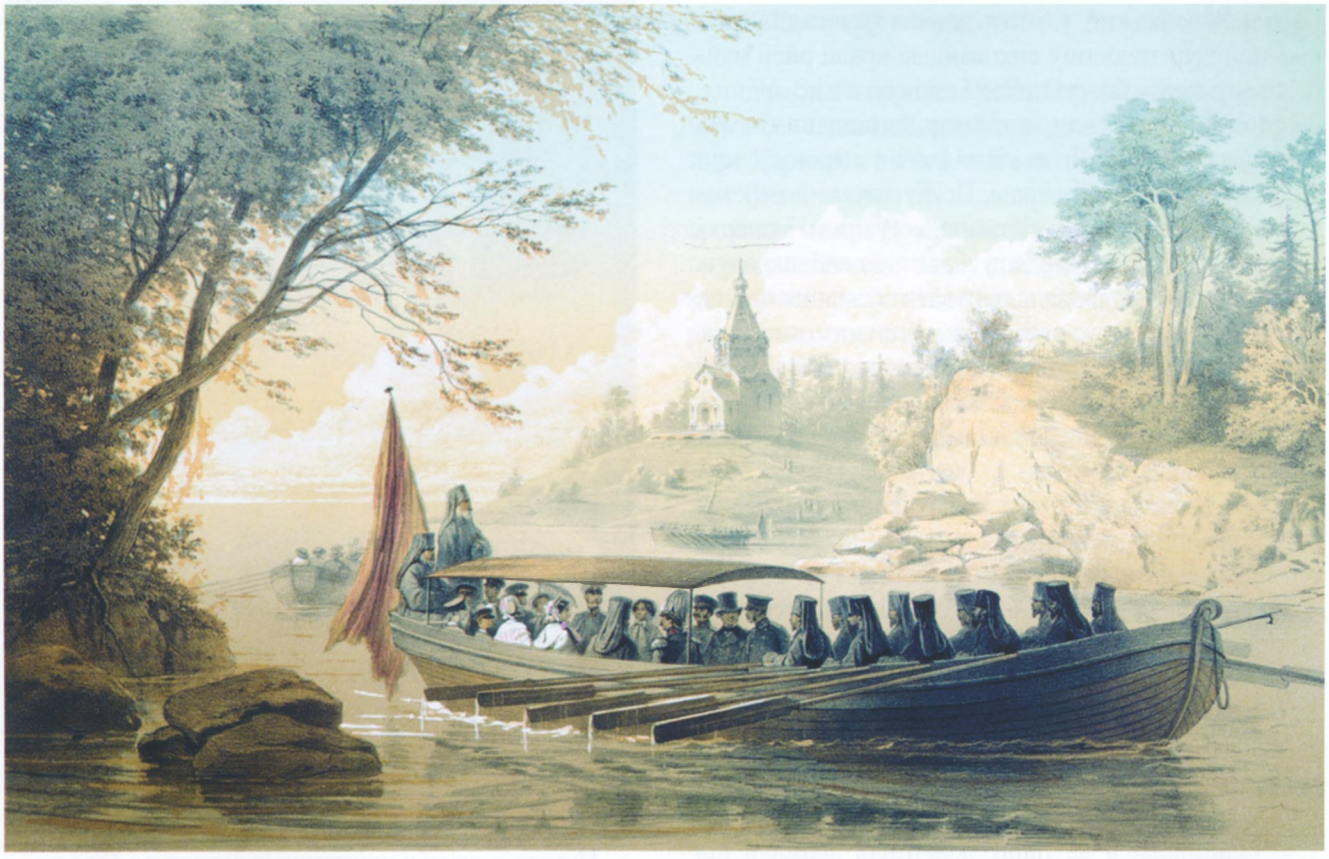

▲ *Поїздка Олександра II з августійшим сімейством. Художник Василь Тімм*

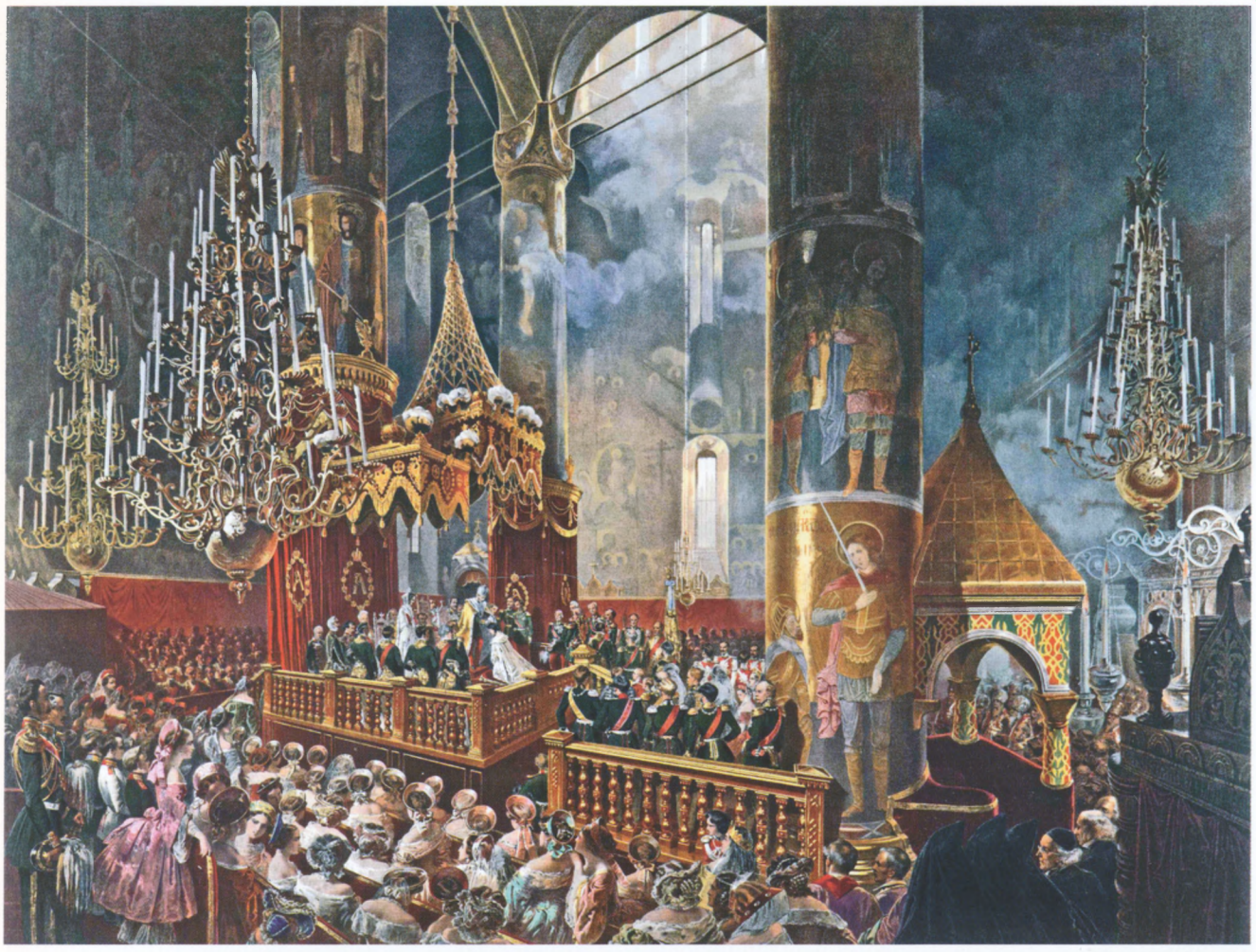

Олександр II коронує Марію Олександрівну. Художник Михайло Зічі (1856 р.)

можновладців. Навколо імператора зформувалася група ліберальних діячів, очолюваних його братом — великим князем Костянтином Миколайовичем, які відчутно впливали на Олександра II. Узагалі, владні повноваження отримували діячі другого ешелону вищої бюрократії, які поділяли ідею реформ. Вони вивчали за кордоном банківську справу, будівництво залізниць, цензурну політику тощо. Гласність (терміни «відлига» і «гласність» уперше було вжито саме у цей час) стала тим важелем, за допомогою якого громадськість готували до реформ, і вона нехай і поволі, але сама ставала не об'єктом, а суб'єктом політичних змін. У ході підготовки реформ Олександр II взорувався на західні ідеї й інституціональні моделі, тому європейський досвід вивчався й обговорювався у вузькому колі фахівців, а також виносився за допомогою «товстих» журналів на обговорення освіченої громадськості.

Першими кроками Олександра II стали скасування обмежень, запроваджених в університетах під впливом революцій 1848 р., дозвіл вільної видачі закордонних паспортів, ліквідація реакційного Бутурлінського цензурного комітету, створення в 1857 р. Ради міністрів. Основним визначальним

Великий князь Костянтин Миколайович (другий син Миколи I). Фото (кінець 1870-х рр.)

Олександр II закликає московських дворян розпочати звільнення селян (30 березня 1857 р.). Гравюра (початок 1880-х рр.)

рушієм урядової програми перетворень та важелем модернізації суспільства мала стати селянська реформа. 19 березня 1856 р. було видано маніфест про завершення Східної (Кримської) війни, а вже 30 березня молодий імператор під час виступу перед московським дворянством оголосив про свій намір ліквідувати кріпацтво (сутність заяви виражалася в тому, що звільнити селян «краще згори», аніж чекати, коли це відбудеться «знизу»). Уперше в історії Росії підготовка реформи здійснювалася гласно, з обговоренням у пресі її аспектів. Причому нерідко прибічникам послідовного вирішення селянського питання доводилося йти на компроміси: Олександр II не хотів загострювати стосунки з дворянством, але не відступав від головного принципу реформи — звільнення селян із землею.

У січні 1857 р. при уряді почав діяти Таємний комітет з селянського питання, який через рік був перетворений у Головний комітет. Наступним етапом у підготовці проекту реформи стало створення в 1858 р. виборних губернських дворянських комітетів для підготовки пропозицій із вироблення проекту реформи з урахуванням місцевих умов. Майже одночасно при Головному комітеті було утворено редакційні комісії, до складу яких увійшли представники міністерств, губернських комітетів, експерти від дворянських зібрань. До редакційних комісій, поряд із такими відомими діячами, як Микола Мілютін, Юрій Самарін, Сергій Ланськой, було запрошено, зокрема, українських поміщиків-лібералів — Василя Тарновського-старшого та Григорія Ґалаґана, котрі відстоювали інтереси селян.

У жовтні 1860 р. редакційні комісії завершили свою роботу, склавши 16 різних положень із пояснювальними записками. Підготовлені матеріали було передані для остаточного доопрацювання в Головний комітет, який очолював рішучий прибічник реформ — великий князь Костянтин Миколайович, а вже звідти — на обговорення й схвалення в Державній раді. Основна дискусія велася навколо умов скасування кріпацтва, та особливо — питання про розмір наділів. Більшість дворянства, а надто представники чорноземних і південних губерній, стояла на консервативних позиціях — звільнення селян без землі. Такої думки дотримувалися насамперед поміщики Правобережної України. «Думки про майбутнє звільнення селян, — писав волинський губернатор, — найрізноманітніші, але, видно, більшість схиляється до звільнення без землі». Більш поміркованими були проекти полтавського дворянства, окремих поміщиків, зокрема харків-

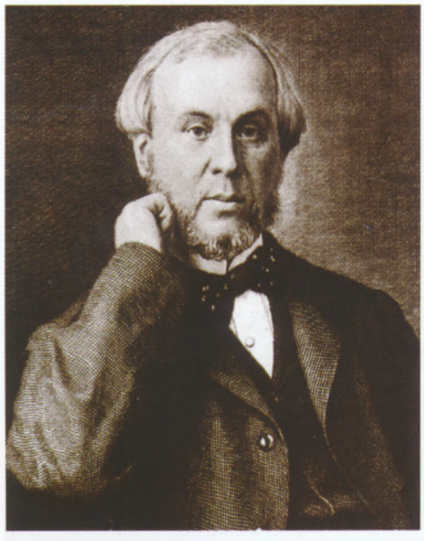

Сенатор Микола Мілютін, один із розробників селянської реформи. Гравюра (1883 р.)

Публіцист і філософ Юрій Самарін. Художник Іван Крамськой (1878 р.)

Міністр внутрішніх справ (1855—1861 рр.), прибічник селянської реформи Сергій Ланськой. Гравюра (близько 1850 р.)

Землевласник-цукропромисловець граф Олексій Бобринський. Фото (1860-і рр.)

Київський губернський дворянський комітет із поліпшення становища поміщицьких селян. Фото (кінець 1850-х рр.)

ських – Хрущова і Шретера, чернігівських – Судієнка і Миклашевського, київського – Неймана, згідно з якими селяни мали звільнятися з земельними наділами, але за викуп і виконання деяких повинностей.

Існувала ще одна думка щодо умов звільнення селянства, яка відбивала інтереси тієї невеликої групи землевласників, котрі орієнтувалися на модернізацію аграрного сектора в напрямі ринкових відносин. Великий землевласник і цукропромисловець граф Олексій Бобринський запропонував Київському дворянському комітетові свій проект реформи, в якому доводив, що панщина невигідна ані державі, ані самим поміщикам, адже країна зазнає від неї мільйонних збитків, а землевласники втрачають робочі руки. Автор проекту, виступаючи проти тих, хто пропонував звільнити селян без землі або з наділами за викуп, уважав доцільним виділити селянам у вічну власність по десятині на ревізьку душу, що

Продаж кріпаків з аукціону. Художник Клавдій Лебедев (1825 р.)

▲ *Оголошення Олександром II на Сенатській площі у Санкт-Петербурзі маніфесту 1861 р. З картини художника Олексія Ківшенка (початок 1880-х рр.)*

створило б сприятливі умови для укладання угод між селянами і поміщиками, яким була потрібна дешева робоча сила.

На засіданнях Державної ради імператор намагався прискорити затвердження поданого Головним комітетом проекту селянської реформи, наголошуючи на тому, що багато зроблено для забезпечення інтересів поміщиків, але було б необачно «зробити з селян людей бездомних і тому небезпечних, як для поміщиків, так і для держави». Зрештою, користуючись своєю владою, Олександр II переборов тиск консервативних членів ради, які намагалися якнайбільше урізати розміри селянських наділів, і схвалив думку меншості ради, яка підтримала запропонований проект.

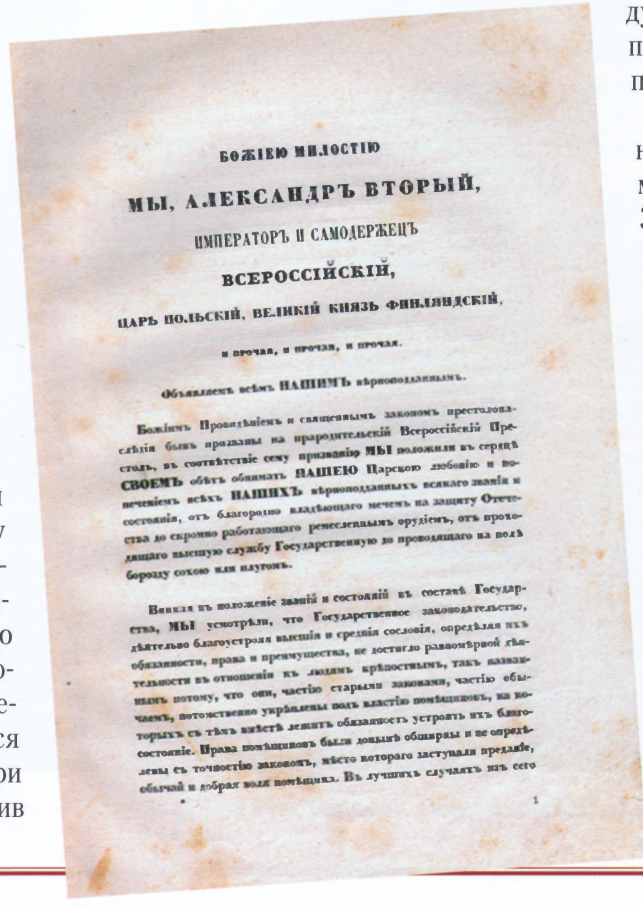

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ

МЫ, АЛЕКСАНДРЪ ВТОРЫЙ,

ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ

ВСЕРОССІЙСКІЙ,

ЦАРЬ ПОЛЬСКІЙ, ВЕЛИКІЙ КНЯЗЬ ФИНЛЯНДСКІЙ,

и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляемъ всѣмъ НАШИМЪ вѣрноподданнымъ.

Божіемъ Провидѣніемъ и священнымъ закономъ престолонаслѣдія были призваны на прародительскій Всероссійскій Престолъ, въ соотвѣтствіе сему призванію МЫ положили въ сердцѣ СВОЕМЪ обѣтъ обнимать НАШЕЮ Царскою любовію и попеченіемъ всѣхъ НАШИХЪ вѣрноподданныхъ всякаго званія и состоянія, отъ благородно владѣющаго мечемъ на защиту Отечества до скромно работающаго ремесленнымъ орудіемъ, отъ проходящаго высшую службу Государственную до проводящаго на полѣ борозду сохою или плугомъ.

Вникая въ положеніе званій и состояній въ составѣ Государства, МЫ усмотрѣли, что Государственное законодательство, дѣятельно благоустроя высшія и среднія сословія, опредѣляя ихъ обязанности, права и преимущества, не достигло равномѣрной дѣятельности въ отношеніи къ людямъ крѣпостнымъ, такъ называемымъ потому, что они, частію старыми законами, частію обычаемъ, потожественно укрѣплены волѣ властію помѣщиковъ, на которыхъ съ тѣмъ вмѣстѣ лежитъ обязанность устроять ихъ благосостояніе. Права помѣщиковъ были довольно обширны и не опредѣлены съ точностію законовъ, мѣсто котораго заступали преданіе, обычай и добрая воля помѣщика. Въ лучшихъ случаяхъ изъ сего

1

◀ *Перша сторінка маніфесту від 19 лютого 1861 р.*

На засіданнях Державної ради вони були 3 березня (19 лютого за ст. ст.) 1861 р. підписані Олександром II. Усього, не рахуючи маніфесту про скасування кріпосного права, імператор затвердив 17 документів, в яких викладалися основні принципи селянської реформи, що мали регулювати суспільні відносини після скасування в Росії кріпацтва. Насамперед, слід виділити «Загальні положення про селян, що

вийшли з кріпосної залежності»; «Місцеві положення про поземельне облаштування поміщицьких селян», які фіксували відмінності для трьох українських регіонів: Лівобережжя зі Слобожанщиною, Правобережжя та Півдня України (для кожного з них встановлювався мінімальний і максимальний розміри наділу, що переходив у користування селян); «Положення про губернські і повітові у селянських справах присутствія», «Положення про облаштування дворових людей, що вийшли з кріпосної залежності» та ін.

Після обнародування 17 березня 1861 р. маніфесту про звільнення селян набули чинності основні правові положення, згідно з якими проголошувалося скасування кріпацтва і надання селянам особистих і майнових прав. Відтепер селяни-кріпаки переставали бути власністю поміщика й перетворювалися на «вільних сільських обивателів», отримували право набувати у власність нерухоме майно, вести торгівлю, відкривати торгові, промислові, ремісничі заклади, записуватися у цехи, вступати в гільдії та інші об'єднання, поступати на службу, укладати договори, самостійно, без дозволу поміщика, брати шлюб, вирішувати сімейні справи.

Автори реформи усвідомлювали, що в разі передання справи її реалізації в руки лише поміщиків її буде зведено нанівець. Тому було створено нові (тимчасові) органи. Вищою установою став Головний комітет з поліпшення селянського становища, який безпосередньо підпорядковувався імператорові. Середньою ланкою були губернські з селянських справ присутствія, очолювані губернатором. Їх членами були губернський предводитель дворянства, управляючий держмайном і чотири місцевих поміщика. Нижньою ланкою стали мирові посередники, які документально оформлювали нові відносини між поміщиками і селянами, наглядали за сільським самоврядуванням та виконували судові повноваження у цивільних та деяких кримінальних справах.

В Україні проведення селянської реформи мало свої особливості. Із 13,5 млн населення, що проживало в українських губерніях, 5,3 млн були поміщицькими, а 5,2 млн — державними селянами (кріпаки становили трохи більше половини населення у Київській, Волинській і Подільській губерніях і приблизно третину у Чернігівській, Полтавській та Катеринославській; лише у Херсонській губернії їх було понад 5%). За законодавчими актами 1861 р. від кріпацької залежності було звільнено поміщицьких селян і дворових людей. Згідно з «Положенням про облаштування дворових людей, що вийшли з

▲ *Читання маніфесту (Звільнення селян). Художник Борис Кустодієв (1907 р.)*

Читання Положення 19 лютого 1861 року. Художник Григорій М'ясоєдов (1873 р.)

кріпосної залежності», дворові селяни і робітники звільнялися з кріпацтва без садиби та польової землі. На волю вони виходили без будь-яких засобів до існування.

Зв'язок селян із поміщиками не був одразу розірваний. Запропонований урядом механізм здійснення наданих селянам прав і свобод обмежувався через спосіб їх реалізації. Поміщики зберігали власність на всі землі, однак зобов'язані були надати в користування селянам «присадибну осілість» і польовий наділ «для забезпечення їх побуту і для виконання їхніх зобов'язань перед урядом і поміщиком». Розміри польового наділу і повинностей мали фіксуватися в уставних грамотах, які складалися поміщиками.

Власністю земельний наділ ставав після сплати селянином його вартості поміщику. До здійснення цього акту селяни за законом, отримавши свободу, ставали «тимчасово зобов'язаними» і до сплати викупу виконували повинності на користь поміщика. Тільки з січня 1883 р. вони в обов'язковому порядку мали викуповувати польові наділи. Ті з них, що оформили угоду про викуп землі, ставали власниками і припиняли відбувати панщину чи платити оброк поміщикові.

Розмежування селянських наділів здійснювали поміщики, які нарізали їм гірші, менш продуктивні землі. В українських губерніях з їх родючими чорноземами земельні наділи були значно меншими, ніж у центральних губерніях Росії: на Півдні вони становили не більше 12 десятин на ревізьку душу, на Лівобережжі – 5 десятин. Якщо до реформи селянин користувався наділом, що перевищував норму, встановлену «Положенням» 1861 р., надлишок переходив у власність поміщика. Усього на Лівобережжі та Півдні поміщики відрізали більше 1 млн десятин землі, тобто майже 25% площі селянського землекористування до запровадження реформи.

На Правобережжі селянська реформа мала ще й політичне підґрунтя

Пам'ятна медаль на честь 50-річчя маніфесту 19 лютого 1861 р.

з метою підірвати вплив польських землевласників і привернути українських селян на свій бік. Улітку 1863 р. уряд видав закон, який змушував поміщиків Південно-Західного краю припинити тимчасові зобов'язання селян і негайно перевести їх у категорію власників. Запроваджувався обов'язковий викуп наділів, а викупні платежі зменшувалися на 20%. У підсумку на Правобережжі селяни одержали земельні наділи не менші, ніж вони мали до 1861 р., відповідно до інвентарних правил 1847—1848 рр.

Становище державних селян, що складали в Україні близько 50% всього селянства, визначав указ (листопад 1866 р.) про їх поземельний устрій. Згідно з документом, державні селяни зберігали всі наділи, якими користувалися до реформи, але не більше 8 десятин на душу в малоземельних губерніях і не більше 15 десятин — у багатоземельних. Вони мали право відразу викупити свої земельні наділи, викупні платежі за які були меншими, ніж у поміщицьких селян, або щорічно сплачувати в казну державний оброчний податок. Зрештою, державні селяни одержали майже вдвічі більші, ніж поміщицькі, земельні наділи. Якщо середній наділ перших на ревізьку душу становив 4,9 десятини, то других — лише 2,8 десятини.

Поміщики також зберігали за собою право на надра, рибну ловлю, користування лісами, ріками тощо. З огляду на те, що селяни не могли відразу розрахуватися з панами, уряд зобов'язався сплатити землевласникам 75—80% викупної суми у вигляді цінних паперів протягом 49 років. Взамін за одержану у своє володіння землю селяни повинні були погашати суму платежів за отриману землю протягом того ж періоду, сплачуючи державі великі відсотки. Ціна землі свідомо завищувалася, тому селянству довелося заплатити поміщикам майже утричі більше її ринкової вартості. Сума викупних платежів в українських губерніях у 1906 р., коли вони були припинені, дорівнювала 382 млн руб., хоча ринкова вартість цієї землі становила лише 128 млн руб.

Карикатура на селянську реформу 1861 р. в українському сатиричному журналі «Шершень» (1906 р.)

Відповідно до реформи впроваджувалася система селянського самоврядування, яка передбачала об'єднання сільських громад у волості, а нагляд за сільськими та волосними управами здійснювали

Прийом волосних старшин Олександром III у дворі Петровського палацу в Москві. Художник Ілля Рєпін (1885—1886 рр.)

мирові посередники. Самоврядування забезпечувало владі контроль за реформуванням аграрних відносин та соціальними процесами на селі.

«Голод» на землю у селі, масове збільшення малоземельних господарств (до 3 десятин землі) загострювалися швидким демографічним зростанням сільського населення. У наступні десятиріччя аграрне перенаселення стало однією з найхарактерніших ознак господарського становища українського села. Безземелля гнало селян до переселення на вільні родючі простори Кубані, Північного Кавказу, азійської частини Росії, Америки. У пошуку заробітків вони найчастіше вирушали на Південь України (куди також самовільно масово переселялися), де до кінця XIX ст. завершувалося освоєння степових земель, та на цукрові підприємства Правобережжя і Лівобережжя.

Таким чином, селянська реформа мала суперечливий характер. З одного боку, вона прискорювала формування ринку вільної дешевої робочої сили, давала селянам особисту свободу, створювала умови для продуктивної господарської діяльності. З іншого, реформа зберігала поміщицьке землеволодіння. Важким тягарем на плечі селянства лягли «викупні платежі», за рахунок яких частина поміщиків-підприємців могли модернізувати свої господарства. На відміну від привілейованих верств селяни як податний стан зобов'язані були платити подушний і поземельний податки, а інколи й виконувати деякі натуральні повинності.

Важливим результатом селянської реформи в Україні було виникнення нових моделей агрокультури: великі машинізовані сільськогосподарські підприємства і модернізовані господарства економічно активних селян, що орієнтувалися на товарне виробництво. Масштабні сільськогосподарські підприємства виникали на базі великих поміщицьких економій. Основними районами їх розповсюдження були Правобережжя та Південь України. У розвитку поміщицького землеволодіння в пореформений період спостерігалися дві тенденції. За статистичними даними 1877 р., в Україні нараховувалося 43 млн десятин землі, які розділялися між такими соціальними групами землевласників: поміщики (32 тис. осіб) володіли 17 млн; духівництво, іноземні піддані – 2 млн; купці – 0,5 млн; державні установи, церква, монастирі – 3,6 млн; селяни (1,95 млн селянських дворів) – 20 млн десятин. Таким чином, селянству належало землі менше, ніж іншим станам і прошаркам суспільства.

▲ *У люди (на заробіток). Художник Кіріак Костанді (1885 р.)*

▲ *Жниця. Художник Казимир Малевич (1912 р.)*

Найпотужнішим землевласником залишалося дворянство, серед якого була невелика група – 197 власників латифундій, котрі володіли маєтками від 10 тис. десятин і більше. Наприклад, лише баронам Фальц-Фейнам у Таврійській губернії належало 200 тис. десятин землі. Одна з тенденцій розвитку поміщицького землеволодіння у період модернізації аграрного сектора була пов'язана зі зменшенням його абсолютних розмірів унаслідок розорення дрібних і середніх поміщицьких господарств.

Поміщиця.
Художник Костянтин Маковський (1886 р.)

Світова аграрна криза, що розпочалася з середини 1870-х рр., прискорила процес диференціації поміщиків-землевласників. Ті господарства, які не переорієнтовувалися на ринкові відносини, ледь животіли й розорювалися. Багато дрібних і середніх дворян-землевласників не вміли, а то й не хотіли обраховувати вартість продукції, тому закладали свої землі, випозичаючи гроші під значні проценти, продаючи врожаї на кілька років уперед. Сприяла розоренню малопотужних поміщицьких господарств і доступність державних кредитів. Поміщицькі землі скуповували заможні селяни, міщани, євреї, колоністи. Відбувався процес «демократизації», подрібнення великої поміщицької власності на менші наділи. За чотири десятиліття після впровадження селянської реформи розміри дворянського землеволодіння скоротилися з 17 до 12,2 млн десятин.

Поряд із традиційною моделлю поміщицького господарства, що ґрунтувалася на відробітковій системі, поширеній у Лівобережній Україні, особливо на Чернігівщині, формувався новий тип поміщицького господарювання. Стара модель — відробіткова система — означала, що поміщицька земля здавалася селянам в оренду, які обробляли її застарілим реманентом, без використання добрив. Ці господарства були малопродуктивними.

Нові сільськогосподарські підприємства капіталістичного типу стали основними постачальниками товарного зерна та технічних культур на внутрішній і зовнішній ринки. У 1880—1890-х рр. в Україні існувало більше 120 великих сільськогосподарських підприємств, в яких використовувалася наймана праця, новітні виробничі технології, добрива

Страдна пора (Косарі). Художник Григорій М'ясоєдов (1887 р.)

Два українських селянина. Художник Ілля Рєпін (1880 р.)

та сільгосптехніка. Основними джерелами модернізації поміщицьких господарств були викупні платежі селян, оренда та банківські кредити.

В аграрній економіці України в пореформений час сформувалася й нова модель селянського господарювання фермерського типу. Переважна більшість селян зберігала традиційні, властиві доіндустріальному суспільству форми – дрібні земельні наділи, у середньому до 5 десятин, застарілий реманент, примітивну систему рільництва, відсутність добрив, а земля оброблялася лише членами родини. Для таких селянських господарств характерним було їх подальше подрібнення, малоземелля, зрештою обезземелювання.

В умовах аграрної реформи чверті селянських господарств вдалося стати на шлях ефективного сільськогосподарського виробництва. Їх земельні наділи були значно більшими, ніж в основної маси селянства. Так, у Катеринославській губернії в 1897 р. 526 власникам-селянам належало 151 тис. десятин землі. У південних регіонах проживали селяни, які володіли від 100 до 1 тис. і навіть 10 тис. десятин землі. Зростання їхніх володінь відбувалося за рахунок розорення дрібних і середніх дворян-землевласників, оренди та захоплення наділів в економічно слабких селян. Інтенсивно процес скуповування поміщицьких земель селянами-фермерами проходив саме у Південній Україні. Посилювався

Жнива. Художник Володимир Орловський (1882 р.)

▲ *Хутір у Малоросії. Художник Костянтин Крижицький (1884 р.)*

занепад поміщицьких господарств у неврожайні роки (зокрема, 1879 р.) та під час чергової російсько-турецької війни (1877–1878 рр.). Зрештою, за майже три десятиліття, з 1877 до 1905 рр., розмір селянського землеволодіння в українських губерніях збільшився на 4,5 млн десятин.

Таким чином, селянська реформа 1861 р. залишила великі можливості для збереження рудиментів кріпосницьких відносин, основою чого було поміщицьке землеволодіння та економічна залежність значної частини селянських господарств від поміщиків. У радянській історіографії цей чинник став визначальним для характеристики реформи 1861 р. як «половинчастої», «незавершеної», такої, що «не виконала свого історичного завдання». Насправді селянська реформа була насамперед заходом уряду, спрямованим на збереження власних позицій у нових історичних умовах. Об'єктивно відображаючи потреби часу, вона була наслідком модерністських прагнень влади. Реформа 1861 р. здійснювалась урядом не стільки в інтересах селянства, дворянства чи будь-якого іншого стану населення, скільки в інтересах держави, і з цього погляду, на думку сучасних істориків, повністю себе виправдала.

Фінанси є однією з основних складових економіки держави і матеріального добробуту її підданих, що напряму залежить від політики уряду. Фінансові перетворення 1860-х рр. в Російській імперії були викликані розладом грошового обігу у зв'язку з Кримською війною, потребами у фінансуванні розпочатих реформ, необхідністю кредитування залізничного будівництва і промисловості, коли Росія вступила в епоху ґрюндерства (засновництва). Фінансова реформа мала комплексний характер і передбачала

▲ *Під час жнив в Україні. Художник Іван Айвазовський (1883 р.)*

Харківський торговий банк. Архітектор Олексій Бекетов (1898–1899 рр.)

перетворення в галузі фінансового управління, централізацію всієї системи, реорганізацію і посилення за нею державного контролю, створення Державного банку та розвиток банківського сектора, упорядкування податкової системи, грошову реформу.

Монета 1858 р. номіналом 5 золотих рублів.

За ініціативою міністра фінансів Олександра Княжевича (1858–1862 рр.) було розроблено проекти нового торговельного статуту, який передбачав відмову від станових обмежень у занятті підприємницькою діяльністю, законодавство про акціонерні компанії й банки, переглянуто фабричні й ремісничі статути, розширено торгові права іноземців і євреїв, розпочато вивчення питання про перехід від відкупів до акцизів, розроблялися операції з фінансування селянської реформи. 31 травня 1860 р. було засновано Державний банк як важливий інструмент реалізації економічної політики уряду, що передбачала розвиток торгівлі та промисловості. У 1862 р. було опубліковано статут міських банків, потім позичково-ощадних товариств.

Новим явищем в економічному житті країни стало створення акціонерних банків, в яких концентрувалися приватні вклади й депозити торгових і промис-

Чотирипроцентний закладний лист на 100 рублів Дворянського земельного банку (1896 р.)

лових підприємств та компаній. Перший у Росії акціонерний комерційний банк виник у Петербурзі 1864 р. В Україні 1868 р. було засновано Київський приватний комерційний і Харківський торговий банки, 1871 р. – Київський промисловий, наступного року – Катеринославський комерційний із філією в Полтаві. 1873 р. в українських губерніях діяло вже 10 акціонерних комерційних банків, які використовували свої активи як позичковий капітал, надавали позики під цінні папери або заставу товарів. Їх робота характеризувалась розширенням операцій, викликаних великим попитом на кредити в умовах залізничного буму (1871 р. став для багатьох банків часом великих збитків, низьких дивідендів і списань безнадійних боргів, спричинених частковими банкрутствами).

1880-і рр. були позначені створенням нових державних земельних банків: Селянського (1882 р.) і Дворянського (1885 р.). Селянський банк перебував у підпорядкуванні Міністерства фінансів і мав 9 філій в Україні. Його основна функція – надання довгострокових позик селянам під заставу землі, яку вони викуповували в поміщиків, на умовах оплати 7,5–8,5% розміру кредиту щорічно. Дворянський банк мав в Україні 7 філій, які надавали довгострокові позики дворянам-землевласникам.

У травні 1862 р. Олександр II затвердив нові правила фінансової системи країни. Встановлювалася єдина державна каса. За складання державного бюджету, який підписувався імператором, відповідало Міністерство фінансів. Було запроваджено єдину систему бюджетного обліку і звітування. Загальний бюджетний розпис, що був раніше таємним документом, тепер публікувався в газетах. Це підвищило кредитоспроможність Росії на західних фінансових ринках.

Призначений у 1862 р. міністром фінансів Михайло Рейтерн продовжив політику свого попе-

Будівля Полтавського відділення Селянського земельного банку. Архітектор Олександр Кобелєв (1906–1909 рр.)

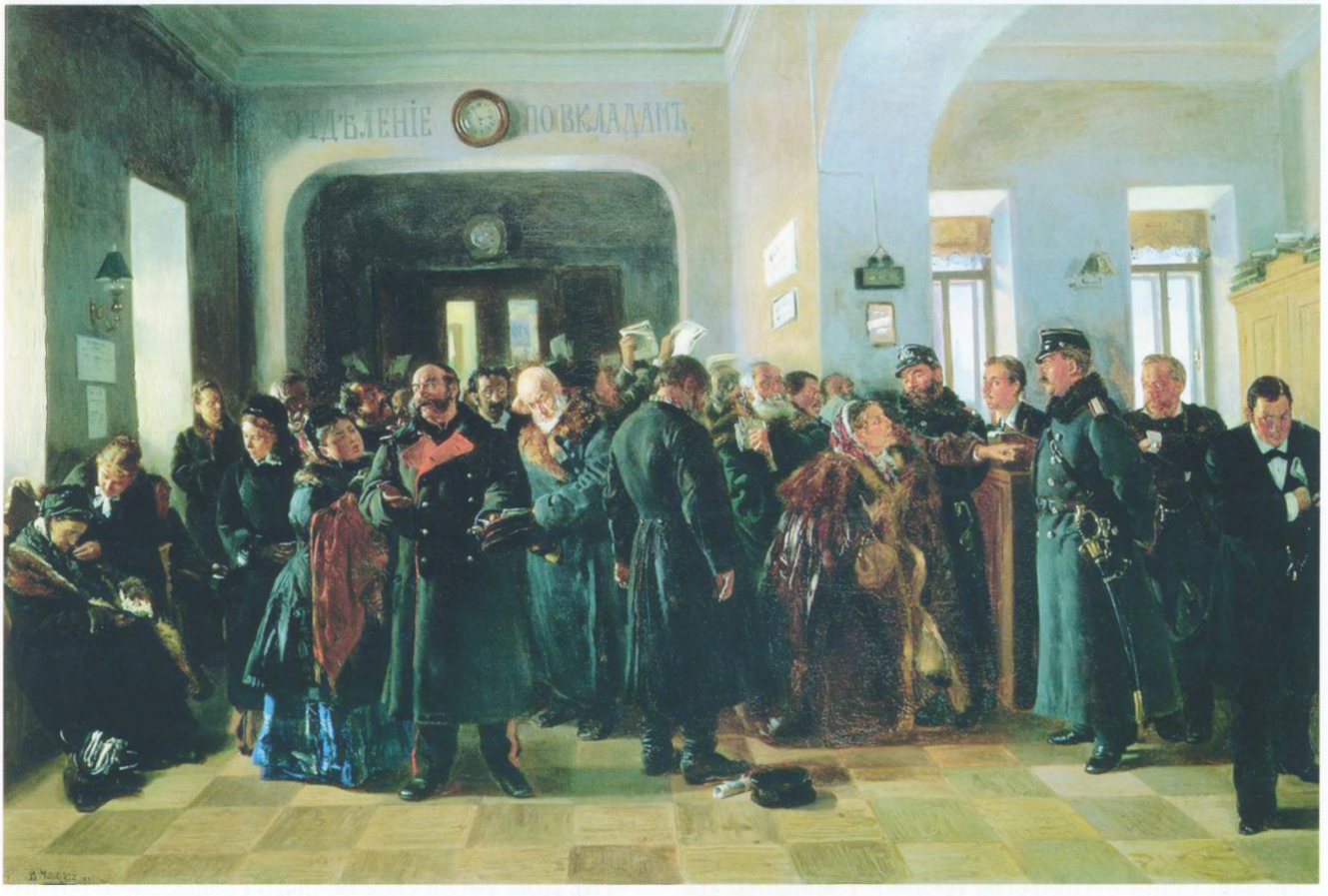

Крах банку. Художник Володимир Маковський (1881 р.)

Проводи начальника. Художник Олексій Юшанов (1864 р.)

редника, але лише на початку 1870-х рр. йому вдалося звести до мінімуму дефіцит державного бюджету. Указом від 21 грудня 1864 р. Державний контроль, як інституція, отримував великі права і самостійність (контролював усі казенні витрати у центрі і на місцях). Його очолив один з провідних розробників фінансової реформи — Валеріан Татаринов. Під його керівництвом з 1865 р. почали діяти губернські контрольні палати, незалежні від губернської адміністрації і очільників окремих відомств.

Значне реформування отримала податкова система. У 1863 р. було скасовано систему відкупів, дозволявся вільний продаж спиртних напоїв, тютюну і цукру, які обкладалися акцизним збором (непрямим податком, що включався у ціну товару). Уже того року «питейні» прибутки казни склали 138 млн руб., тоді як у попередньому році від відкупників було отримано 126 млн руб. Також було запроваджено обкладення промислових і торговельних підприємств (промисловий податок).

Одним із найбільш архаїчних податків залишався подушний, що його сплачували непривілейовані стани суспільства (селяни і міщани). На порядку денному стояло питання запровадження прибуткового податку, який мали сплачувати всі стани. Такий підхід уряд сприйняв не відразу, адже вважалося, що дворянству, яке багато втратило від селянської реформи, буде нелегко сплачувати державні податки. Утім, починаючи з 1886 р. на зміну подушному податку було запроваджено прибутковий податок за майновою ознакою, який сплачували всі, і значного розміру він досягав у тих, хто одержував найбільші статки.

Нововведення у фінансово-кредитній системі сприяли екомічному зростанню. Було встановлено дієвий контроль за витратами державних коштів, зменшилося казнокрадство, зростання податків знижувало дефіцит бюджету, розвивалася банківська система, зростали капіталовкладення в промисловість, за підтримки держави розпочалося інтенсивне залізничне будівництво.

Надзвичайно важливим був блок нововведень у соціально-правовій і культурній сферах — шкільна, цензурна і судова реформи, що сприяло певному вивільненню особистості з-під державного контролю, підвищенню рівня освіти, правової культури суспільства. Нові умови економічного і соціального розвитку країни вимагали реформ у галузі освіти, які знач-

но наблизили можливості її здобуття різними соціальними категоріями населення.

Шкільна реформа була спрямована насамперед на розвиток системи початкової і середньої освіти. У 1862–1866 рр. Міністерство народної освіти очолював Олександр Головнін, якому вдалося втілити у життя низку важливих ліберальних перетворень. Згідно з «Положенням про початкові народні училища» (червень 1864 р.), дозволялося створювати початкові школи різних типів: державні, земські, церковнопарафіяльні, недільні та ін. Керівництво і контроль за навчально-виховним процесом покладалися на повітові та губернські шкільні ради, до складу яких входили представники влади, земств і духівництва. У початковій школі вивчалися основи граматики, чотири дії арифметики, початки географії, малювання. Із метою виховання народу в дусі релігійної моральності за «Положенням» вводилося обов'язкове викладання таких предметів як Закон Божий та церковні співи. Однак початкова освіта не стала загальною й обов'язковою.

У листопаді 1864 р. Олександр II затвердив «Статут гімназій і прогімназій», який передбачав реформування середньої освіти. Створювалися гімназії з платним 7-річним терміном навчання. Вони

▲ *Сільська вчителька. Художник Костянтин Трутовський (1883 р.)*

▲ *Приїзд учительки. Художник Володимир Маковський (1896 р.)*

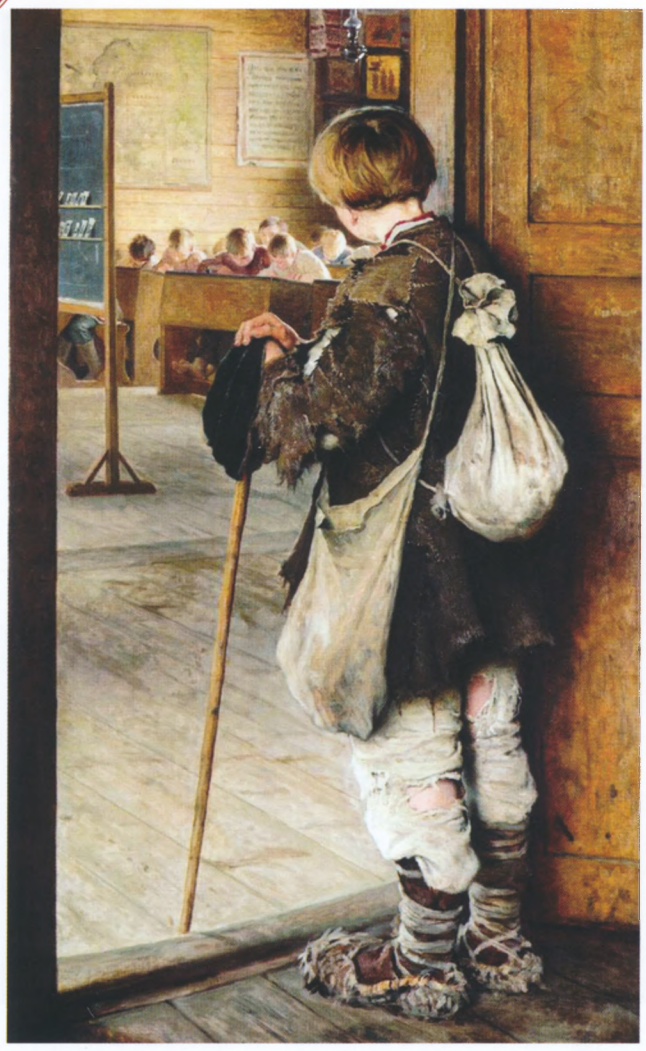

▲ *Біля дверей школи. Художник Микола Богданов-Бєльський (1897 р.)*

поділялись на класичні і реальні (згодом, за консервативного міністра народної освіти Дмитра Толстого (1866–1880 рр.)), останні було перетворено в реальні училища); запроваджувались прогімназії – 4-річне навчання за скороченим гімназійним курсом. Були оновлені програми навчання, середня школа ставала всестановою. Утім, лише випускники класичної гімназії могли вступати до університетів (після закінчення навчання в реальному училищі вступ дозволявся до вищих технічних навчальних закладів). Висока платня за навчання в гімназії перетворювалася на суттєвий бар'єр для здобуття освіти представниками нижчих станів.

У галузі вищої освіти новим університетським статутом (червень 1863 р.) відновлювалася автономія університетів, що передбачало виборність ректора, деканів, професорів; право відкривати нові кафедри; присудження вчених ступенів і звань. Усією роботою університету керувала рада професорів, що сприяло демократизації внутрішнього університетського життя. У статуті наголошувалося, що університети є світськими навчальними закладами. Але залишались і деякі обмеження: міністр мав право призначати і звільняти викладачів, затверджував правила внутрішнього розпорядку, студентам не дозволялося створювати свої корпоративні організації.

У квітні 1865 р. було запроваджено «обережну» цензурну реформу – затверджено «Тимчасові правила про цензуру», які передбачали передачу цензурних установ від Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ і створення Головного управління у справах друку та центрального Комітету іноземної цензури. Скасовувалася попередня цензура (система державного нагляду за змістом друкованого видання) для книг обсягом не менше 10 друкованих аркушів і періодичних видань, але тільки у Санкт-Петербурзі й Москві; у провінції цензура зберігалася. За порушення цензурних вимог передбачалися засоби адміністративного покарання аж до заборони видання, зокрема після третього попередження владі дозволялося закривати друкований орган. «Тимчасові правила» фактично діяли до 1905 р. Зрештою, попри свою обмеженість новий цензурний

▲ *Провалився. Художник Дмитро Жуков (1885 р.)*

▲ *З дипломом. Художник Василь Максимов (1890 р.)*

статут 1865 р. дозволив громадськості через пресу і гласність контролювати адміністрацію.

Зміна правового статусу величезної маси колишніх кріпосних, поява нових соціальних груп, і в першу чергу торгово-промислової буржуазії та пролетаріату, зміна статусу колишніх державних та удільних селян — усе це призвело до того, що одним із наступних, після скасування кріпацтва, ключових моментів перетворень 1860—1870-х рр. стала судова реформа (листопад 1864 р.). На думку правників та істориків, вона виявилася однією з найбільш успішних і демократичних, яка дозволила підпорядкувати усі верстви населення правовому впливу на них із боку держави.

Судова реформа стала можливою лише за підтримки імператора, який із розумінням поставився до ідей законопроекту, і саме вона врешті-решт відділила судову владу від законодавчої, виконавчої й адміністративної. Ініційована урядом реформа була підготовлена у вигляді судових статутів групою юристів під керівництвом статс-секретаря Державної ради Сергія Зарудного, вихідця з давнього українського шляхетського роду, вихованця Харківського університету, який вивчав за кордоном судові установи та опублікував процесуальні кодекси Сардинії,

▲ *Стряпчий. Художник Леонід Соломаткін (1867 р.)*

▲ *Учений-правник, письменник, натхненник проведення судової реформи 1864 р. Сергій Зарудний. Фото (1870-і рр.)*

П'ємонту й Угорщини, а також написав статті про англійську судову системи. Реформу уможливила зрілість самої громадськості, вона стала відгуком російських правників на інтелектуальні досягнення західної юриспруденції. Найважливішим її джерелом був Ганноверський статут цивільного судочинства, запроваджений наприкінці 1840-х рр.

Дореформений суд у Росії ґрунтувався на принципах закритого судочинства, станової нерівності сторін і прямої залежності від адміністрації. Неосвіченість суддів та інших чиновників інколи доходила до курйозів, а їхнє користолюбство було загальновідомим — як правило розмір хабара визначав рішення судді. Новий суд будувався на всестановій основі, проголошувалась його незалежність від адміністративної влади, вводилася гласність судочинства, запроваджувався суд присяжних (виборні особи, які залучалися до розгляду карних справ в окружному суді, крім пов'язаних із державними злочинами, і виносили рішення про винуватість чи невинуватість підсудного). Участь громадськості у засіданнях сприяла піднесенню авторитету суду серед населення, незважаючи на те, що противники суду присяжних уїдливо називали таке представництво «судом вулиці». Запроваджувалась змагальність судового процесу — прокурорське звинувачення й адвокатура, яка складалася з приватних повірених. Зрештою, суд ставав чи не єдиною

▲ *Виправдана. Художник Володимир Маковський (1882 р.)*

▲ *У коридорі окружного суду. Художник Микола Касаткін (1897 р.)*

сферою, в якій частина самодержавної влади передавалась професіоналам-юристам.

Систему судочинства було спрощено, зменшено кількість судових інстанцій. У кожній губернії створювалися окружні суди — перша судова інстанція. Кілька окружних судів підпорядковувалися судовій палаті, де можна було оскаржити вирок, винесений окружними судами без участі присяжних. В Україні було створено три судові палати — Київську, Харківську та Одеську. Для всіх судів імперії встановлювалася єдина апеляційна інстанція — карно-касаційний і цивільно-касаційний департаменти Сенату, у компетенції яких перебувало повернення справ на повторний розгляд.

Також запроваджувався мировий суд з одним суддею, який обирався на земських та міських зборах і затверджувався у Сенаті на 3-річний термін. У компетенції мирових суддів перебували дрібні позови. Їхні рішення могли переглядатися повітовими з'їздами мирових суддів. В Україні мережа мирових судових дільниць була досить широкою, зокрема на Правобережжі їх існувало 162. Було реорганізовано прокуратуру, яка наглядала за точним виконанням законів; на чолі її стояв генерал-прокурор, він же — міністр юстиції. Корінним чином було змінено систему попереднього слідства, яке до реформи виконувалося поліцією і підпорядковувалося губернаторам. Тепер цим займалися особливі слідчі, які перебували у віданні суду і діяли під наглядом губернських прокурорів. Водночас зберігалися залишки старої системи судочинства та судоустрою у вигляді окремих судів для духівництва, військових, станового волосного суду для селян тощо.

▲ *Суд присяжних. Малюнок (остання третина XIX ст.)*

▲ *Волосний суд. Художник Михайло Зощенко (1888 р.)*

Через спротив консервативних сил судові статути впроваджувалися у життя протягом 35 років. У зв'язку з активізацією терористичної діяльності народників політичні справи поступово вилучатися з відання звичайних судів. У 1871 р. дізнання по політичних справах було передане жандармерії, а наступного року воно опинилося у компетенції спеціально створеного Особливого присутствія Сенату. Із 1878 р. частина таких справ спрямовувалася до військових судів.

Правобережну Україну, де судова традиція триваліший час була більш розвинутою, ніж у внутрішніх російських губерніях, уряд обійшов стороною – продовжував призначати суддів на посади, відмовившись від виборності. Тож у судовій політиці самодержавство теж не було послідовним, не раз порушувало демократичні принципи судових статутів 1864 р., унаслідок чого розкол між владою й освіченою громадськістю Правобережжя поглиблювався, набувши незворотного характеру. Утім, попри певні вади, судова реформа стала найбільшим в історії Росії кроком на шляху до формування правової держави; її принципи й установи були спрямовані на розвиток цивілізованих норм законності та правосуддя.

Ще один блок управлінських змін включав земську та міську реформи. Скасування кріпацтва призвело до утворення «порожніх місць» в існуючій до цього системі місцевого самоврядування. Якщо раніше поміщик у своєму маєтку був першим і майже необмеженим представником адміністрації, у повітових і губернських управліннях більшу частину посад обіймали дворяни-землевласники, які виражали і захищали інтереси свого стану, то тепер усе змінилося. Зростання соціально-господарських потреб зумовило проведення реформ місцевого управління, унаслідок яких значні повноваження отримали земські та міські органи самоврядування, адже земства успадкували повністю або частково справи казенної палати, приказу громадської опіки, будівельної, продовольчої, шляхової ко-

◄ *Знак мирового судді (1864 р.)*

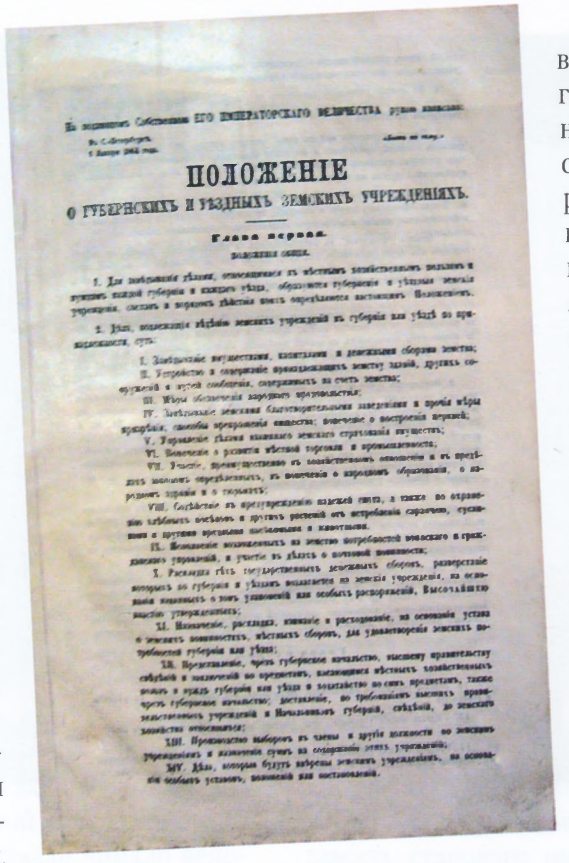

ПОЛОЖЕНІЕ
О ГУБЕРНСКИХЪ И УѢЗДНЫХЪ ЗЕМСКИХЪ УЧРЕЖДЕНІЯХЪ.

Глава первая.

Перша сторінка «Положення про губернські й повітові земські установи» (1864 р.)

місій, особливого присутствія у земських повинностях.

Упровадження в життя земської реформи розпочалося у січні 1864 р., коли набуло чинності «Положення про губернські й повітові земські установи», що передбачало створення виборних і всестанових органів місцевого, тобто земського, самоврядування повітового та губернського рівнів. Земство складалося зі зборів (повітових і губернських), які ставали розпорядчим елементом, та їх виконавчих органів — управ. До повітових і губернських земських зборів входили гласні, які обиралися на зібраннях виборців на 3-річний термін. Управи обиралися відповідно на зазначених зборах також на 3-річний термін. У чисельному визначенні до повітових земств обиралися від 10 до 90, до губернських — від 15 до 100 гласних (тобто той, хто мав право голосу; влада відмовилася від слова «депутат», яке нагадувало про парламент). Уряд не бажав створювати земську систему в максимальному варіанті: заснування вищого, загальноросійського представницького земського собору, який координував би діяльність відповідних місцевих установ. Самодержавство побоювалося формування опозиції в земському середовищі.

У земському самоврядуванні брали участь усі стани населення, які мали земельну власність або нерухомість, — дворянство, духівництво, селянство, міське населення. Вибори відбувалися по трьох куріях: якщо в перших двох, куди входили заможні громадяни — землевласники та містяни, вони були прямими, то в третій, яку утворювали селяни, — триступінчастими. Завдяки такій системі у формально всестанових земських установах було забезпечено перевагу дворян-землевласників та присутність «благонадійних мужиків», особливо це стосувалося губернських земств.

Земське зібрання у провінції. Художник Костянтин Трутовський (1868 р.)

Земство обідає. Художник Григорій М'ясоєдов (1872 р.)

Коло діяльності земств було обумовлене господарськими питаннями, однак у цій сфері їм надавалась широка самостійність. Губернатор мав право опротестувати будь-яке рішення земського зібрання, якщо воно суперечило законам. До компетенції земств входили облаштування й ремонт шляхів, налагодження поштового зв'язку, організація й утримання доброчинних (богаділень, сирітських притулків), навчальних і культурно-просвітницьких (насамперед земських шкіл і училищ, бібліотек) закладів, лікарень і фельдшерських пунктів, боротьба з епідеміями, організація страхування сільських будівель, піклування про розвиток місцевої торгівлі та промисловості, забезпечення населення продовольством, ветеринарною й агрономічною допомогою та заснування відповідних навчальних закладів, розподіл державних грошових зборів, улаштування сільськогосподарських виставок, збирання статистичних відомостей та ін. У розпорядженні земств були кошти, що надходили від оподаткування сільськогосподарських угідь, лісів, нерухомого майна, торговельних, ремісничих і промислових підприємств, які перебували у власності місцевого населення.

В Україні земську реформу 1864 р. сповна було запроваджено в Лівобережжі та на Півдні, де утворилося 6 губернських і понад 60 повітових земських управ. У Правобережній Україні, як і в інших західних губерніях Російської імперії, земську реформу уряд здійснив лише у 1911 р., побоюючись, що земства могли потрапити під вплив польського національно-визвольного руху. Земства не стали безконтрольними у

Будівля Чернігівської губернської земської управи. Листівка (початок XX ст.)

ПОДОЛЬСКОЕ
ОТЪ ОГНЯ
Взаимное Земское Страхованіе.
ЗАСТРАХОВАННАЯ СУММА
СТРАХОВЫЕ ПЛАТЕЖИ.
Начало страхованія
Срокъ окончанія страхованія
Страховой Агентъ
Полисъ №
Продолжит. свидѣтельство №
ВЗАИМНОЕ ЗЕМСКОЕ
ОТЪ ОГНЯ ИМУЩЕСТВЪ.
Чинъ Управы.
Зоотд. Страхоннымъ Отдѣломъ
Дѣлопроизводитель
СТРАХОВАНІЕ

Бланк полісу страхування від вогню Подільського земства (1910-і рр.)

своїй діяльності, міру їх участі у житті суспільства визначали центральні органи влади. Без схвалення Міністерства внутрішніх справ низка постанов земських зібрань не набувала чинності. Не маючи функцій примусу, управи зверталися до поліції, яка підпорядковувалася губернаторам, і в такий спосіб ті контролювали земську діяльність. Невміння, а часом і небажання адміністративної влади, особливо в перші роки, співпрацювати з виборними посадовцями, як і бажання земців досягти швидких успіхів у соціально-господарській та побутовій сферах, а також вади законодавчої бази породжували чимало непорозумінь у взаємодії земств і державних органів, але вони не набули гострого та затяжного характеру. Своєрідну роль арбітра виконувала держава, яка то захищала земства, то охороняла промисловість і торгівлю від земських зазіхань у плані стягнення непомірних податків.

Влада спрямовувала земства на те, щоб вони зайняли свою господарську нішу й не займалися іншими проблемами та не виходили з вузьких місцевих рамок. У плані становлення низової інфраструктури земства досягли помітних успіхів, адже зростали їхні бюджети, нерідко уряд матеріально підтримував важливі земські заходи. До початку XX ст. завдяки цим органам самоврядування прискорився розвиток багатьох сторін місцевого життя, поліпшилося становище населення. Активну участь у земській діяльності брали представники патріотичного українства — Іван Лучицький, Ілля Шраг, Олександр Русов, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський та багато інших.

У світовій практиці місцевого самоврядування земські організації були досить специфічною інституцією, яка існувала в умовах відсутності багатьох демократичних свобод, паралельно з централізованою і бюрократичною системою. Запровадження земств та їх діяльність стали важливим етапом у становленні правової традиції, набутті досвіду співіснування самоврядних і адміністративних структур. Натомість, у кадровому формуванні перевагу було віддано все-таки становому, а не майновому принципу, який звужував соціальну базу реформи місцевого самоврядування.

Із земською реформою тісно перепліталася реформа міського управління, затверджена Олександром II у червні 1870 р. Як і земська, вона спиралася на прусську систему участі громадськості в управлінні, котра вважалася запорукою розвитку міського господарства. Проект відповідної реформи розроблювався декілька років в умовах досить широкого громадського обговорення. У березні 1866 р. він був внесений до Державної ради і лише через чотири роки був затверджений. Основні принципи Міського положення були схожими із засадами земських установ: виборність, усестановість, майновий ценз замість станового поділу, обмеження компетенції суто господарськими справами. Якщо раніше у діяльності міських органів переважали державні потреби, як правило військові, то відтепер на перший план висувалися муніципальні питання.

Міську реформу 1870 р. було спрямовано на реорганізацію та вдосконалення самоврядування міських громад. Вона враховувала інтереси насамперед торговельно-промислової буржуазії міста, чисельність і економічна вага якої зростала з кожним десятиліттям. Думи обиралися містянами, котрі були власниками нерухомого майна, сплачували міські податки і досягли 25-літнього віку. Квартиронаймачі, навіть досить заможні, які постійно проживали в

Будівля Полтавського губернського земства. Архітектор Олександр Ширшов, архітектор-художник Василь Кричевський (споруджена у 1903—1908 рр.). Нині тут міститься Полтавський краєзнавчий музей

даному місті, не мали виборчих прав. Це призвело до того, що в містах їх отримали в середньому від 3% до 5% населення. Міська дума обиралася на чотирирічний термін, як правило з 30–40 гласними. Поточними справами відала міська управа з двох–трьох осіб під керівництвом міського голови; він же очолював і думу.

Нова система міського самоврядування була набагато демократичнішою за відповідне законодавство часів Катерини II. Діяльність міських дум спрямовувалася на облаштування комунального господарства, розвиток місцевих торгівлі, ремесла і промисловості, упорядкування ринків, пожежну безпеку, влаштування лікарень, благодійних, навчальних і культурно-просвітницьких закладів та ін. Міські управи підпорядковувалися губернаторові та Міністерству внутрішніх справ. Контроль державної адміністрації зводився до дотримання законності, а тому міські думи, займаючись муніципальним господарством, змогли за короткий час своєї роботи значно поліпшити благоустрій, порівняно з тим, який міста мали до 1870 р.

Узагалі, чітка регламентація стосунків органів самоврядування з адміністрацією, як і можливість заперечувати ухвали губернаторів, звертаючись до Сенату, створювала ситуацію здорової конкуренції та

Найвідоміший міський голова Одеси (1878–1895 рр.), підприємець і громадський діяч Григорій Маразлі. Художник Костянтин Скокос (1893 р.)

Вигляд Київської міської думи з боку Хрещатика. Фото (кінець XIX ст.)

законності. Це також відігравало позитивну роль у діяльності земських і міських органів влади.

Міське положення у містах українських губерній, крім правобережних, та Києві було запроваджене в першій половині 1870-х рр. На Правобережжі воно ставало чинним тільки за законом від 29 квітня 1875 р. і поширювалося кожного разу з окремого дозволу Міністерства внутрішніх справ, спочатку в Київській, а вже потім – у Подільській і Волинській губерніях, та й то з переважанням спрощеної форми громадського управління.

Будинок Київського губернського земства. Архітектор Володимир Щуко (1914 р.). Нині – Головне управління СБУ

На Правобережжі на противагу іншим регіонам призначення міського голови відрізнялося тим, що він затверджувався на посаді не тільки губернського, як в інших містах імперії, а й повітового міста. Навіть більше, міністрові внутрішніх справ дозволялося, якщо цього вимагали «надзвичайні обставини», призначати міського голову, подаючи кандидатуру через Комітет міністрів на схвалення імператора.

Паритетне становище у системі місцевих органів управління й адміністрації протрималося до 1890-х рр., коли ідеї громадського самоврядування почали витіснятися з практики принципами державної теорії, унаслідок чого служба у земських та міських установах почала набувати бюрократичного характеру. Аби перетворити земства на більш підлеглі інституції, нове Положення 1890 р. скасовувало виборний принцип для управи. Кандидатів на посади її голови і членів без згоди земських зборів схвалював губернатор. Якщо раніше Державна рада забороняла членам суду і місцевим чиновникам у разі обрання їх гласними поєднувати виборні й призначувані посади, то тепер членами управи ставали державні службовці. Навіть більше, головою земства могла бути особа з правами державної служби. Посилення ролі адміністрації досягалося також тим, що губернаторові надавалося право призупиняти ухвали зборів, водночас земства отримали більше можливостей для прийняття власних обов'язкових постанов. У такий досить складний спосіб налагоджувалася співпраця самоврядних інституцій із державною бюрократією.

Останнім за чергою, але не за важливістю, у комплексі корінних перетворень стало реформування військової сфери, яке розтяглося на півтора десятиліття (1862–1877 рр.). У 1861 р. військовим міністром імператор призначив начальника штабу Кавказької армії Дмитра Мілютіна (перебував на цій посаді до 1881 р.). Історики вважають, що серед усіх призначень Олександра II в «епоху великих реформ» останнє було найбільш вдалим. Поставало завдання не тільки підтримувати обороноздатність країни, а й перетворити відсталу, рекрутську армію на сучасну. Реформу було розпочато з системи військового управління – спрощено структуру Генерального штабу, суттєво підвищено статус його офіцерів. 1867 р. завершилася військово-окружна реформа, за якою було створено 14 військових округів; українські губернії ввійшли до Київського, Одеського і Харківського. Цим нововведенням ліквідовувалась досить значна централізація управління збройними силами. Командуючий округом отримував повноваження з управління як стройовими частинами, так і всіма військовими службами. У кожній губернії та повіті запроваджувалися управління військового

Військовий міністр Дмитро Мілютін. Невідомий художник (друга половина XIX ст.)

▲ *Кантоніст. Художник Яків Башилов (1892 р.)*

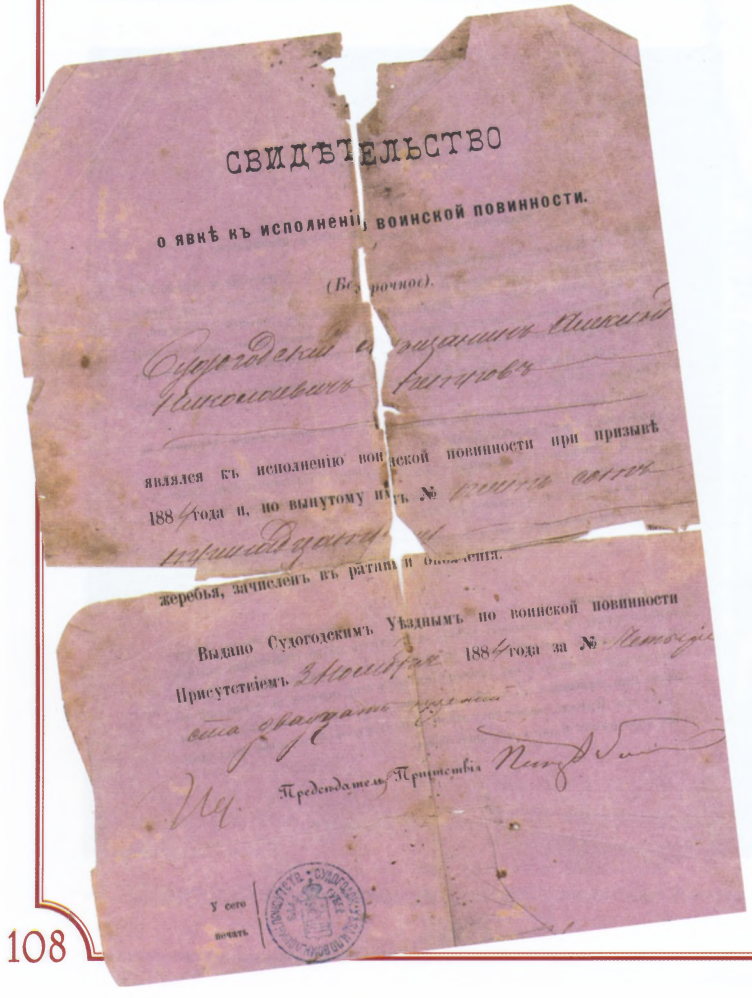

СВИДѢТЕЛЬСТВО

о явкѣ къ исполненію воинской повинности.

(Безсрочное).

являлся къ исполненію воинской повинности при призывѣ 188 года и, по вынутому имъ № жеребья, зачисленъ въ ратники ополченія.

Выдано Судогодскимъ Уѣзднымъ по воинской повинности Присутствіемъ 188 года за №

Предсѣдатель Присутствія

У сего печать

начальника. Одним із завдань реформи було скорочення армії в мирний час при значному збільшенні її під час війни за рахунок створення вишколеного запасу. Скорочення складу армії з 1132 тис. осіб (1864 р.) до 742 тис. (1867 р.) дозволило збільшити запас у 1870 р. до 553 тис. осіб.

Було здійснено переозброєння та переобмундирування армії, реформовано системи підготовки солдатів та офіцерів, постачання й управління збройними силами. Швидка мобілізація німецької армії та її перемога у війні з Францією 1870–1871 рр. прискорили запровадження загальностанової військової повинності в Росії. З січня 1874 р. набув чинності новий військовий статут, згідно з яким колишні рекрутські набори замінялися загальною військовою повинністю для всіх чоловіків із настанням повноліття – 21 року. Ті, хто витягнув номер за жеребом, вступали на дійсну військову службу, а решта – від неї звільнялися, але до настання 39-річного віку зараховувались до державного ополчення, що призивалося лише під час війни. Строк дійсної військової служби становив у сухопутних військах – 6, на флоті – 7 років, з 1876 р. він був знижений до 5 років. Тим особам, які мали освітній

◄ *Свідоцтво про явку для проходження військової служби (1884 р.)*

Київський кадетський корпус. Архітектор Іван Штром (1857 р.). Нині це будівля Міністерства оборони України. Сучасне фото

ценз, проходження військової служби скорочувалося від 4 років до 6 місяців. Не призивалися до війська єдині сини у сім'ї та єдині годувальники. Козаки проходили військову службу на особливих умовах. Таким чином, у військовій сфері було зламано традиційний віковий принцип розподілу суспільства на привілейовану і непривілейовану частини.

У 1868 р. було реорганізовано Військове міністерство, унаслідок чого всі галузі управління збройних сил підпорядковувалися міністру. Того року набуло чинності нове положення про польове управління армії у воєнний час. Для підготовки офіцерських кадрів замість кадетських корпусів створювалися військові гімназії та училища (1863–1864 рр.; проіснували нетривалий час), а також юнкерські училища (з 1864 р.) для осіб, які не мали середньої освіти. Покращилася якість вищої військової освіти в Артилерійській та Інженерній академіях, Миколаївській

На війну. Художник Костянтин Савицький (1888 р.)

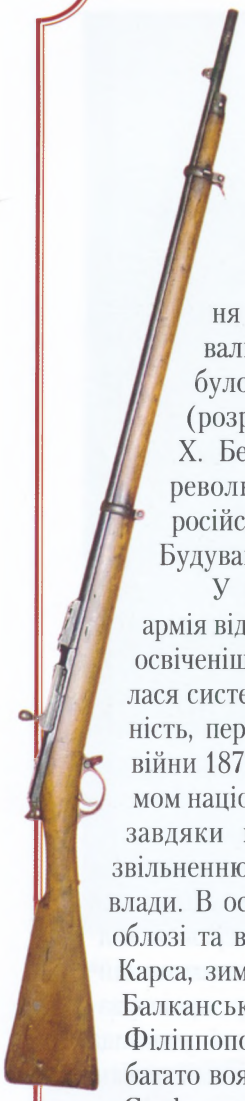

Швидкострільна малокаліберна гвинтівка Бердана №2 (берданка), прийнята на озброєння російської армії в 1869 р.

академії Генштабу, було засновано Військово-юридичну академію (1867 р.).

Одночасно відбувалося переозброєння армії. Гладкоствольні рушниці замінювалися нарізними. У 1869 р. на озброєння було прийнято гвинтівку системи Бердана (розроблена американським полковником Х. Берданом). Замість пістолетів з'явилися револьвери системи Сміт-Вессон, а також російські артилерійські гармати з литої сталі. Будувався паровий військовий флот.

У результаті цих перетворень російська армія відчутно оновилася, вона стала молодшою, освіченішою, більш підготовленою, покращувалася система управління, підвищувалася боєздатність, перевіркою чого стала російсько-турецька війни 1877–1878 рр. Вона була викликана підйомом національно-визвольного руху на Балканах і завдяки перемогам російської армії сприяла звільненню балканських народів від османської влади. В основних подіях війни: битві на Шипці, облозі та взятті російськими військами Плевни і Карса, зимовому переході російської армії через Балканський хребет, перемозі біля Шейнова, Філіппополя, узятті Адріанополя відзначалися багато вояків-українців. Завершилася війна Сан-Стефанським миром навесні 1878 р., рішення якого було переглянуто влітку того ж року на Берлінському конгресі.

«Епоха великих реформ» 1860–1870-х рр. сприяла розгортанню модернізаційних процесів в українському суспільстві, відкрила шлях для запізнілої індустріалізації. В економічній сфері перетворення створили підґрунтя для динамічної модернізації промислового та аграрного секторів, розвитку ринкових відносин на засадах приватної власності та вільної конкуренції. У цей час відчутно зросли темпи промислового перевороту, який в основному завершився до початку 1880-х рр. Капіталістична фабрика остаточно витісняє мануфактуру, бурхливо розширюється залізничне будівництво, починають формуватися нові промислові райони – Донбас і Криворіжжя. В індустріальному розвитку України активну участь брав іноземний капітал, в основному з Франції, Бельгії, Великої Британії й Німеччини, який спрямовувався насамперед у гірничодобувну і металургійну галузі, машинобудування. Наслідком цих процесів стало швидке зростання пролетаріату та буржуазії, яка помітно зміцнила свої позиції. Вирішуючи глобальні державні завдання, уряд Олександра II водночас свідомо підтримував буржуазію, жертвуючи інтересами дворянства.

У соціальній сфері «великі реформи» сприяли розвитку системи регіонального самоврядування, судової влади, освіти. Парадокс цього модернізаційного проекту полягав у тому, що ініційований «згори» урядом, він не торкався політичних основ суспільства, зберігаючи самодержавство як форму правління, бюрократичний державний апарат та розгалужену каральну машину без суттєвих змін. Із цього погляду реформи 1860–1870-х рр., здійснені в інтересах держави, досягли поставленої мети, давши змогу монархії, в дещо зміненому вигляді не тільки утриматися від падіння в роки першої революції 1905–1907 рр., а й протриматися при владі до 1917 р. Водночас така ситуація неминуче підводила суспільство, у тому числі й українське, до намагань реалізувати різні варіанти модернізації політичної системи Російської імперії.

На батьківщину. Герой минулої війни. Художник Ілля Рєпін (1878 р.)

Польське повстання 1863 р. і Правобережна Україна

Польське повстання 1863—1864 рр. є одним із визначальних чинників в історії формування польської нації та становлення громадянського суспільства. Українці масово не підтримали закликів поляків до спільних дій проти російської імперської влади й навіть, більше того, українське селянство стало на бік росіян проти польської шляхти. Ці факти прислужилися на «доказ» парадигми «непорушної вікової єдності братніх російського та українського народів», «класової незрілості» селян, а також «відсутності належного рівня свідомості» у частини провідників польських повстанців, які домагалися відновлення власної держави в межах кордонів 1772 р.

Національно-визвольному повстанню поляків 1863 р. проти Росії, яке охопило терени Царства Польського, Литви і частково Білорусії та Правобережної України передував досить тривалий підготовчий етап. Після насильницького поділу території Речі Посполитої і ліквідації її як самостійної держави, протестуючи проти національного гніту, польські патріоти не припиняли боротьби за визволення своєї батьківщини. Безперервна з 1831 р. діяльність політичної еміграції тримала все Царство Польське в постійній напрузі, але жорсткий режим російського намісника князя Івана Паскевича, який правив тут до 1856 р., не допускав серйозних ускладнень.

У середині XIX ст. в національно-визвольному русі на територіях колишньої Речі Посполитої розпочався новий етап. Він майже збігся з початком тут промислової революції і переходом, насамперед у Царстві Польському та Силезії, від мануфактурного до фабричного виробництва. 1850 р. було скасовано митні бар'єри між підросійськими польськими землями та рештою імперії, що забезпечило швидший і вигідніший збут місцевих промислових товарів, особливо текстильних. Розвиткові перевезень промислової та сільськогосподарської продукції сприяло будівництво нових шляхів сполучення, зокрема залізниць, які з'єднали Варшаву з Санкт-Петербурґом, Берліном і Віднем. Водночас революційні події 1848—1849 рр. в Європі, успіхи у визволенні та об'єднанні Італії, демократизація суспільних відносин в європейських країнах висували на політичну авансцену поряд із шляхтою підприємницький прошарок до лав польського визвольного

Скута Польща. Художник Артур Ґротґер (1863 р.)

▲ *Карта підросійської Польщі наприкінці XIX ст.*

руху, який ставив завдання здобути національну незалежність і відновити державність.

Задавнена «польська проблема» дещо лібералізувалася в перший період царювання Олександра II, який під враженнями від щойно програної Східної (Кримської) війни взявся за реформування імперії. Молодий самодержець пішов на скасування у Царстві Польському воєнного стану, оголосив амністію політичним в'язням і засланцям. Проте поляки сподівалися на більші поступки російської

▲ *Битва при Ґрохові. Художник Богдан Віллевальде (близько 1850 р.)*

влади – на розширення автономних прав краю і поліпшення становища його мешканців. Саме у час ліберальних настроїв Олександра II відбулося активне пожвавлення польського національного руху, який вийшов далеко за межі етнічних земель. Таємні гуртки, товариства, об'єднання виникли й діяли також у різних містах Російської імперії, і насамперед України.

Зокрема, ще на початку 1850 р. у Харківському університеті виникло таємне товариство, до складу якого входили польські, українські й російські студенти, котрі керувалися гаслом Олександра Герцена про повалення самодержавства і встановлення демократичної республіки з допомогою селянського «заколоту». На початку 1857 р. різні таємні товариства Київського університету об'єдналися у Трійницький союз (від організаційної побудови на засадах «трійок»), організаторами якого виступили Володимир Антонович, Леон Головацький і Володимир Милович. Союз обстоював засади селянської реформи, повалення самодержавства, запровадження конституційного устрою, здобуття незалежності Польщі. Утім, пропагандистська робота серед українського селянства, яке негативно сприймало ідею відновлення Речі Посполитої, призвела до розколу багатьох польських організацій в Україні.

Поступово у Царстві Польському, зокрема у Варшаві, патріотичний рух, започаткований таємними організаціями, переріс на початку 1860-х рр. у цілий ряд відкритих антиурядових виступів. Особливо значні маніфестації відбулися у зв'язку з черговими річницями Листопадового повстання (29 листопада 1830 р.) і Ґроховської битви (25 лютого 1831 р.), зокрема 27 лютого 1861 р. російські війська стріляли в маніфестантів та вбили кількох з них. 8 квітня велика демонстрація протесту мешканців Варшави знову була розстріляна військовими. Слідом за цим почалися арешти, які поховали надії на можливість компромісу ліберальних сил із царатом. Патріотичний рух перемістився з вулиць до костелів, де майже щоденно замовлялися молебні на честь Вітчизни і патріотів. Настрої населення характеризувалися патріотичною екзальтацією, були просякнуті морально-релігійними та месіанськими ідеями.

У червні 1861 р. вийшли укази Олександра II про утворення дорадчої Державної ради Царства Польського та заснування органів самоврядування з досить обмеженими повноваженнями – губернських, повітових і міських рад, вибори до яких відбулися восени. Водночас уряд приступив до придушення

▲ *Російський бівак під час воєнного стану у Варшаві. Фото (кінець 1861 р.)*

Маніфестація 27 лютого 1861 р. у Варшаві, атакована російськими козаками біля костелу. Невідомий художник (друга половина XIX ст.)

патріотичного руху, до демонстрації свої сили. 14 жовтня 1861 р. російська влада запровадила в Царстві Польському воєнний стан. Відтепер заборонялися будь-які збори і маніфестації, вводилася поліцейська година. На міських майданах з'явилися біваки російських військ, а вулиці патрулювалися.

Діяч польської політичної еміграції граф Анджей Замойський. Літографія Максиміліана Фаянса (після 1853 р.)

До кінця 1861 р. польське суспільство розкололося на два головні політичні табори. До першого належали помірковані («білі») на чолі з графом Анджеєм Замойським і Мар'яном Ланґевичем, котрі представляли ліберальну шляхту і землевласників, виступали за ведення тактики, яка б дозволила легально здобути політичну автономію Царства Польського і прилучити, згідно з кордонами 1772 р., литовські, білоруські та українські землі. У соціальних питаннях «білі» виступали за проведення земельної реформи і наділення селян землею. Засноване А. Замойським у 1858 р. Рільниче товариство, яке зайнялося запровадженням нових земельних стосунків на селі, за декілька років розрослося до 4 тис. осіб, переважно землевласників, і набуло не тільки економічного, а й значного політичного впливу, перетворившись на своєрідний парламент. Але 6 квітня 1861 р., у зв'язку зі зростанням радикалізму в польському суспільстві, товариство було розпущене.

Другий табір складався з радикалів («червоних»); тут об'єдналися різнорідні соціальні групи — дрібна та декласована шляхта, інтелігенція, міські низи, частково селянство. Вони сповідували ідею

Генерал Мар'ян Ланґевич. Фото (1863 р.)

Костянтин Калиновський. Фото (1862 р.)

збройного здобуття повної незалежності. Правиця «червоних» на чолі з невтомним революціонером Людвиком Мерославським, який із-за кордону спрямовував зусилля щодо згуртування радикальних сил батьківщини, висувала на перший план завдання відродження Речі Посполитої, водночас недооцінюючи соціальний чинник. Лівиця (Зиґмунт Сераковський, Ярослав Домбровський, Костянтин Калиновський) визнавала право українців, білорусів і литовців на самовизначення і виступала за радикальні соціальні реформи. «Червоні» орієнтувалися на підготовку збройного повстання.

Зиґмунт Сєраковський. Фото (друга половина 1850-х рр.)

Людвик Мерославський. Літографія (до 1892 р.)

Ярослав Домбровський. Фото (1860-і рр.)

Домбровський Ярослав (13.11.1836–23.05.1871) – польський політик і військовий діяч, один із керівників польського повстання 1863 р., генерал Паризької комуни у 1871 р.

Народився в м. Житомирі в сім'ї безземельного волинського шляхтича. З 9-річного віку навчався спочатку у Брест-Литовському, а потім – Петербурзькому кадетських корпусах та Костянтинівському військовому училищі. 1855 р., після закінчення навчання, отримав звання прапорщика і відбув служити на Кавказ у 19-ту польову артилерійську бригаду. Учасник Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр.

У 1859–1861 рр. Я. Домбровський навчався в Миколаївській академії Генерального штабу (м. Санкт-Петербург). Тоді ж вступив до таємного гуртка радикально налаштованих до царату військових, створеного в 1857 р. молодим польським офіцером Зиґмунтом Сераковським, стає одним з його керівників. Разом з останнім відіграв значну роль у підготовці кадрів для польського повстання 1863–1864 рр. Наприкінці 1861 р. у чині штабс-капітана Я. Домбровський прибув у Варшаву, де ввійшов до складу Міського комітету. Завдяки ініціативності та організаційним здібностям швидко обійняв у ньому провідні позиції, очолив разом із А. Потебнею таємний комітет російських офіцерів, розробивши план рішучого збройного повстання у Царстві Польському. Навесні 1862 р. йому вдалося підпорядкувати Міському комітетові кілька нових таємних організацій і перетворити його у Центральний національний комітет.

У серпні 1862 р. в результаті слідства у зв'язку з замахом офіцера-українця А. Потебні на намісника О. Лідерса Я. Домбровського, в руках якого сходились організаційні нитки з підготовки повстання, було заарештовано та ув'язнено у казематі Варшавської цитаделі (утримувався тут понад два роки). Звідси він керував повстанням, після придушення якого отримав вирок – 15 років каторги, але в грудні 1864 р. на шляху до Сибіру йому вдалося втекти з Московської пересильної тюрми. Наступного літа разом з дружиною за фальшивими документами емігрував у Францію, де в Парижі влаштувався на роботу креслярем. Тут він став одним із лідерів польської політичної еміграції, виступивши як публіцист.

Я. Домбровський із демократичних позицій трактував «руське питання», прагнув польсько-українського порозуміння. Зокрема, вважав, що з минулого треба виводити уроки, а не підстави для зазіхань на Україну, обґрунтовував її право на самовизначення, «усі права самостійного ладу та роз-

Погруддя Ярослава Домбровського у Житомирі. Сучасне фото

витку». 1868 р. вийшла його книга «Критичний нарис війни 1866 р. у Німеччині та Італії», в якій він оцінив події, що відбулися в Європі, та зробив прогнози на майбутнє.

Під час франко-німецької війни 1870–1871 рр., яку прогнозував Я. Домбровський, він рішуче став на захист республіки, здобувши популярність у середовищі опозиційних клубів Парижа. Зі створенням у березні 1871 р. Паризької комуни Я. Домбровський спочатку керував легіоном національної гвардії, а згодом обійняв посади коменданта Паризького укріпленого району та командуючого військами західного сектора оборони міста. У квітні Я. Домбровському було присвоєне звання генерала та доручено керувати збройними силами комунарів проти версальських військ. Відзначився проведенням сміливих операцій та особистою хоробрістю. 23 травня 1871 р. був смертельно поранений на барикаді поблизу Монмартра.

Пам'ятна дошка-монумент на будинку, в якому народився Ярослав Домбровський. Житомир, вул. Мала Бердичівська, 10. Сучасне фото

Восени 1861 р. радикальні кола, пов'язані з еміграцією, утворили у Варшаві Міський комітет на чолі з поетом і драматургом Аполлоном Коженьовським, який повинен був розпочати безпосередню підготовку до повстання. Комітет розіслав агентів у провінцію з метою створення організації. Невдовзі таємні комітети «червоних» виникли в Литві, Білорусії та Україні. Революційні гуртки створювалися за системою трійок. Кожний рядовий член гуртка знав тільки двох учасників і десятника, що значно утруднювало розкриття організації. Наприкінці 1862 р. конспіративне об'єднання, що готувало збройне повстання (його початок був запланований на травень 1863 р.), охоплювало близько 20–25 тис. членів. Ним керував перетворений влітку 1862 р. з Міського комітету Центральний національний комітет (ЦНК; Centralny Komitet Narodowy), до складу якого входили Ярослав Домбровський, Стефан Бобровський, Аґатон Ґіллер, Іґнацій Хмеленьський, Зиґмунт

Аґатон Ґіллер. Невідомий художник (до 1887 р.)

Бронислав Шварце. Фото (кінець XIX ст.)

▲ *Зигмунт Падлевський. Фото (початок 1860-х рр.)*

▲ *Стефан Бобровський. Фото (близько 1862 р.)*

Падлевський, Бронислав Шварце та ін. Цей орган узявся за розробку детального плану збройного повстання.

Значну увагу керівники польського руху приділяли Правобережній Україні. На цій території проживало чимало поляків (понад 500 тис. осіб, або 9% всього населення краю, тобто кожний одинадцятий). Це були переважно шляхтичі невеликого достатку або й узагалі бідняки. Проте 1% найбагатших з поляків — магнатам і значним землевласникам — належала абсолютна більшість угідь (понад 80% усіх приватновласницьких земель) та матеріальних ресурсів Правобережжя. Реальністю виявилася спільність долі і недолі незаможного українського та польського населення, але коли пригноблені були людьми різних національностей, то пани — здебільшого поляками (принаймні, самі вони так вважали, хоча частина походила з полонізованих українців). Цей аспект мав важливе значення у непростих сплетіннях соціальних і національних суперечностей. Вороже ставлення селянина до свого пана царський уряд уміло використовував проти шляхтичів — учасників визвольного руху.

Чимало з них поділяли погляди й прагнення прихильників визвольної боротьби в самому Царстві Польському. Правобережжя, що входило до сфери їхніх територіальних претензій, розглядалося переважною частиною польських революціонерів як провінція Речі Посполитої в межах 1772 р. Беручи курс на залучення населення Київської, Подільської і Волинської губерній до польського національно-визвольного руху, його організатори («червоні») зважали також і на те, що вони зможуть у потрібний для них час відвернути значні сили царської армії від боротьби з повстанням у Царстві Польському.

У конфронтаційному протистоянні російсько-польських інтересів, які поширилися на українські терени, кожна зі сторін намагалася залучити українців на свій бік. У той час, коли російська влада здійснювала тактику силового збереження існуючого режиму в межах кордонів створеної імперії, поляки активно провадили роботу щодо формування нового суспільства. Зміст агітації та закликів до населення свідчить про наявність у колах польської аристократії, шляхти та інтелігенції чіткого розуміння, що власну державу можна вибороти лише за нових умов організації життя, а саме — побудови громадянського демократичного суспільства.

Прокламації, які поширювалися серед народу, проповідували ідеї гуртування всіх станів польського суспільства в єдиний національний організм. Утім, у них не називалися власними іменами окремі етноси, які проживали на територіях, де поляки вели боротьбу за свої історичні «креси», та на які, власне, і розраховувалися ці прокламації. Не йшлося, зокрема, й про українців як національно-культурну спільність. Оголосивши територію в певних кордонах «історич-

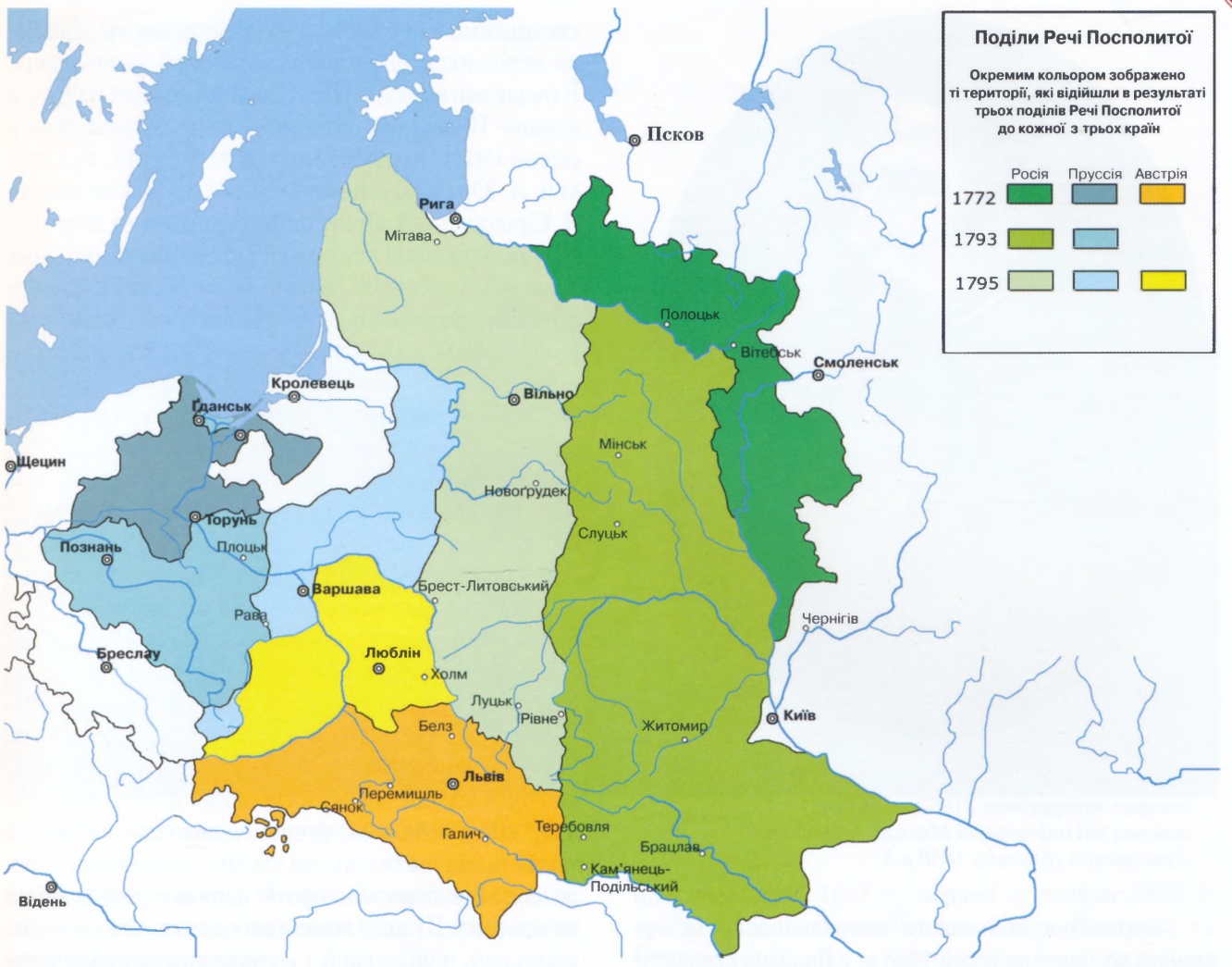

▲ *Три поділи Речі Посполитої (1772—1795 рр.)*

ними кресами» колишньої Речі Посполитої, усі, хто перебував тут як місцеве населення, автоматично вважалися представниками польської нації, і на них мали поширюватися спільні закони політичного та культурного життя.

Однак надзвичайно необачним прорахунком консервативно налаштованих поляків було ігнорування права українців на власне політичне самовизначення. Більше того, зарахування a priori українців до складу польського суспільства та включення українських земель у межі територіальних претензій польської держави, відновлення якої було головною метою польських патріотів, звісно, були роздратуванням для українців. До того ж навіть ті незначні поступки, які теоретично проектувалися як демократичні засади побудови майбутнього польського суспільства, у повсякденному житті практично були недосяжними не лише через відсутність реальних політичних важелів їх реалізації, а й через суспільні та культурні традиції взаємин між поляками і українцями, які склалися впродовж попередніх кількох століть спільного проживання. Поляки у своїх проектах побудови майбутньої Речі Посполитої передбачали певну національно-культурну автономію для українців, яка мала реалізуватися винятково в межах польської держави.

▲ *Великий герб та прапор Царства Польського*

Київський, подільський і волинський генерал-губернатор (1862—1865 рр.) генерал від інфантерії Микола Анненков. Літографія (близько 1850 р.)

Керівники польського визвольного руху ще задовго до січневих подій 1863 р. у Варшаві створили у Правобережній Україні широку мережу повстанських організацій, очолених десяцькими, соцькими, тисяцькими й окружними начальниками, що підлягали керівникам повітової повстанської адміністрації. Її очолював спочатку Центральний комітет на Русі, а пізніше Провінційний комітет на Русі, утворений у серпні 1862 р. Керівниками комітету були Е. Ружицький, А. Юр'євич, І. Коперницький, Б. Жуковський та Я. Сірочинський. Провінційний комітет на Русі призначив керівників підготовки і проведення повстання в кожній із губерній. Ці обов'язки у Київській губернії було покладено на штабс-капітана Владислава Рудницького, у Подільській — на Олександра Яблоновського і у Волинській — на Едмунда Ружицького. Останній — полковник російської армії, син повстанця 1830 р., — встановивши зв'язок з Варшавою, був ініціатором активних дій в Україні.

Узявши курс на підготовку збройного повстання, польські патріотичні організації розгорнули у Правобережній Україні діяльність, спрямовану насамперед на залучення до участі у визвольному русі не тільки місцевого польського населення, а й українців. Учасники польського руху добре розуміли, що успіх майбутнього повстання значною мірою залежатиме від тієї позиції, яку займуть місцеві селяни. Змовники з цією метою поширювали відозви, листівки і прокламації, зокрема «До козаків, що тепер селяни», «Брати поляки, русини і литовці» та інші, а також відвідували сільські сходи, де закликали селян до спільної боротьби проти царизму. Доповідаючи начальнику III відділення про один із таких заходів, київський, подільський і волинський генерал-губернатор Микола Анненков у березні 1863 р. писав, що «відставний штабс-капітан Вацлав Мазевський,

Повстанський патруль. Художник Максиміліан Ґеримський (1872—1873 рр.)

▲ *Розвідка. Художник Артур Ґротґер (1862 р.)*

Юзеф Піотровський і Стефан Бігловський почали залучати тимчасовозобов'язаних селян..., говорять їм про рівність усіх людей».

Пропаганда, що проводилася досить широко, утім, мала слабкий вплив на селянські маси. Це пояснюється як соціальною і становою різнорідністю учасників руху, так і позв'язаною з цим відсутністю в його середовищі єдності поглядів на аграрне, національне й деякі інші програмні питання. Зокрема, не тільки «білі», а й більша частина «червоних» відстоювали збереження поміщицького землеволодіння, а тому вони у своїй агітації або зовсім обходили аграрне питання, або обмежувалися надто загальними обіцянками. Натомість, З. Сераковський, С. Бобровський та інші представники лівого крила «червоних» вимагали відібрати поміщицькі землі і безплатно передати їх у володіння селян.

Імператор Олександр II, зі свого боку, намагався зняти напруження у Царстві Польському, знайти прихильних до Росії впливових консерваторів. Після невдалого управління протягом осені 1861 – першої половини 1862 р. краєм російських намісників Карла Ламберта та Олександра Лідерса їх наступником було призначено великого князя Костянтина Миколайовича (Романова), знаного своїми ліберальними поглядами і

▲ *Кують коси. Художник Артур Ґротґер (1863 р.)*

Намісник Царства Польського (червень 1862 — жовтень 1863 рр.) великий князь Костянтин Миколайович. Фото (1880-і рр.)

Російський намісник Царства Польського (листопад 1861 — червень 1862 рр.) генерал від інфантерії Олександр Лідерс. Літографія (початок 1860-х рр.)

Маркграф Александр Вельопольський. Фото (початок 1860-х рр.)

прихильністю до поляків. Його помічником по цивільному уряду, що був відокремлений від військової адміністрації, та віце-головою Державної ради було призначено маркграфа Александра Вельопольського, котрий був прибічником співпраці з Росією, вважаючи, що ідеї панславізму є достатньою запорукою для збереження тісного зв'язку з імперією Романових, розбудови автономії Царства Польського.

Дізнавшись, що «червоні» готують повстання на весну 1863 р., А. Вельопольський вирішив випередити небажаний розвиток подій. Розраховуючи на союз з «білими» й заспокоєння громадськості, він підготував проекти трьох імператорських указів (були оголошені у червні 1862 р.), які передбачали заміну панщини для селян чиншем, скасування обмежень прав євреїв, реформування освіти. Однак нововведення через свою половинчастість не задовольняли розбурхану подіями суспільнуї свідомість. З іншого боку, із метою ізоляції радикальної молоді та нейтралізації кадрів повстанської організації А. Вельопольський виступив восени 1863 р. ініціатором позачергового рекрутського набору до армії не шляхом жеребкування, як належало, а за спеціальними списками, куди вносилися найбільш «політично неблагонадійні» молоді чоловіки, переважно містяни і землевласники (було внесено 12 тис. осіб, які брали участь у маніфестаціях та підозрювалися у належності до «змов»).

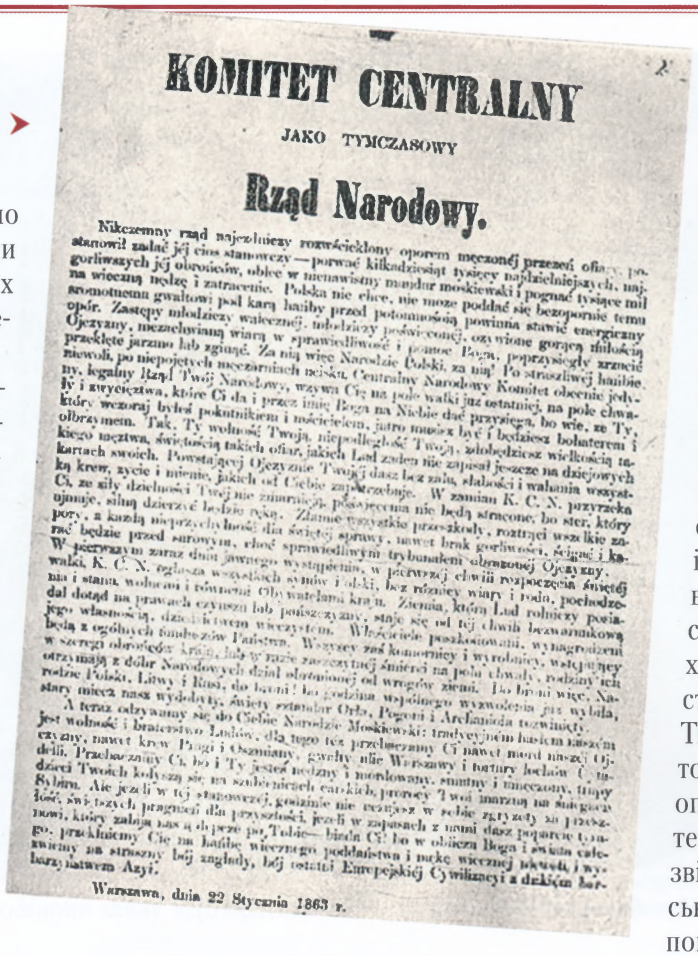

KOMITET CENTRALNY

JAKO TYMCZASOWY

Rząd Narodowy.

Nikczemny rząd najezdniczy rozwścieklony oporem męczonéj przezeń ofiary, postanowił zadać jéj cios stanowczy — porwać kilkadziesiąt tysięcy najdzielniejszych, najgorliwszych jéj obrońców, oblec w nienawistny mundur moskiewski i pognać tysiące mil na wieczną nędzę i zatracenie. Polska nie chce, nie może poddać się bezopornie temu sromotnemu gwałtowi pod karą hańby przed potomnością powinna stawić energiczny opór. Zastępy młodzieży walecznéj, młodzieży poświęconéj, ożywione gorącą miłością Ojczyzny, niezachwianą wiarą w sprawiedliwość i pomoc Boga, poprzysięgły zrzucić przeklęte jarzmo lub zginąć. Za nią więc Narodzie Polski, za nią! Po straszliwéj hańbie niewoli, po niepojętych niezamiarach ucisku, Centralny Narodowy Komitet obecnie jedyny, legalny Rząd Twój Narodowy, wzywa Cię na pole walki już ostatniéj, na pole chwały i zwycięztwa, które Ci da i przez imię Boga na Niebie dać przysięga, bo wie, że Ty, który wczoraj byłeś pokutnikiem i mścicielem, jutro musisz być i będziesz bohaterem i obrońcą. Tak, Ty wolność Twoją, niepodległość Twoją, zdobędziesz wielkością takiego męztwa, świętością takich ofiar, jakich Lud żaden nie zapisał jeszcze na dziejowych kartach swoich. Powstającéj Ojczyznie Twojéj dasz bez żalu, słabości i wahania wszystką krew, życie i mienie, jakich od Ciebie zapotrzebuje. W zamian K. C. N. przyrzeka Ci, ze siły dzielności Twojéj nie zmarnieją, poświęcenia nie będą stracone, bo ster, który ujmuje, silną dzierżyć będzie ręką. Złamie wszystkie przeszkody, roztrąci wszelkie zapory, a kazdą nieprzychylność dla świętéj sprawy, nawet brak gorliwości, ściągnie i karać będzie przed surowym, choć sprawiedliwym trybunałem obrońcom Ojczyzny.

W pierwszym zaraz dniu jawnego wystąpienia, w pierwszéj chwili rozpoczęcia świętéj walki, K. C. N. ogłasza wszystkich synów i córki, bez różnicy wiary i rodu, pochodzenia i stanu, wolnem i równem Obywatelami kraju. Ziemia, którą Lud rolniczy posiadał dotąd na prawach czynszu lub poniszczyzny, staje się od téj chwili bezwarunkową jego własnością, dziedzictwem wieczystem. Właściciele poszlachtowani, wynagrodzeni hojną z ogólnych funduszów Państwa. Wszyscy zaś komornicy i wyrobnicy, wstępujący w szeregi obrońców kraju, lub w razie zaczepnéj śmierci na polu chwały, rodziny ich otrzymają z dóbr Narodowych dział obłożonéj od wrogów ziemi. Do broni więc, Narodzie Polski, Litwy i Rusi, do broni! bo godzina wspólnego wyzwolenia już wybiła, stary miecz nasz wydobyty, święty sztandar Orła, Pogoni i Archanioła rozwinięty.

A teraz odzywamy się do Ciebie Narodzie Moskiewski: tradycyjnem hasłem naszem jest wolność i braterstwo Ludów, dla tego też przedmiotem Ci nawet mord naszéj Ojczyzny, nawet krew Polski i Ruski, dla tego też przedmiotem Ci nawet mord naszéj Ojdzieci Twoich kołyszą się na szubienicach carskich, prorocy Twoi marzną na śniegach Sybiru. Ale jeżeli w téj stanowczéj godzinie nie rozjasz w sobie zgrzyty za przeszłość, świętych pragnień dla przyszłości, jeżeli w zapasach z nami dasz poparcie tyranowi, który zabija nas i ciebie po, Tobie — biada Ci! bo w obliczu Boga i świata całego, przeklniemy Cię na hańbie wiecznego poddaństwa i nędzę wiecznéj niewoli, i wyzwiemy na straszny bój zagłady, bój ostatni Europejskiéj Cywilizacyi z dzikim barbarzyństwem Azyi.

Warszawa, dnia 22 Stycznia 1863 r.

Маніфест Центрального національного комітету від 22 січня 1863 р.

Водночас було ухвалено рішення сконцентрувати підрозділи російських військ у найбільших населених пунктах.

Після тривалих дискусій ЦНК ухвалив відповісти збройним повстанням. У ніч з 14 на 15 січня 1863 р. царські власті провели примусовий набір рекрутів у Варшаві, але молодь, внесена до списків, заздалегідь втекла з міста в навколишні ліси, де розпочалося формування збройних загонів. Таким чином, рекрутський набір у Варшаві став сигналом до відкритого повстання, яке тривало 16 місяців.

22 січня 1863 р. ЦНК оголосив маніфест, в якому народи Польщі, Литви та «Русі» закликалися до повстання проти царського уряду в ім'я спільного визволення й утворення незалежної Польщі. «Наш старий меч вийнято, святий прапор Орла, Погоні й Архангела [Михаїла] розгорнуто», — наголошувалося в ньому. ЦНК оголосив себе Тимчасовим національним урядом, який незабаром видав кілька декретів, що проголошували свободу і рівноправність усіх громадян незалежно від їх соціального походження, віросповідання і національної належності; скасовували всі селянські повинності і визнавали землю, яку ті обробляли, їхньою повною власністю; обіцяли землевласникам відшкодування з державних фондів, а безземельним селянам — наділення землею з національного майна. Попри радикальність аграрної програми селяни вичікували, сподіваючись отримати землю від «легальної» царської влади.

Січневе збройне повстання, яке спалахнуло в несприятливих зимових умовах, не привело до опанування великих міст. Слабко озброєні партизанські загони здійснили близько 15 нападів на невеликі російські гарнізони. Перші бої, зокрема під Венґровим, Сем'ятичами, Меховим продемонстрували, що перевага російських військ надто відчутна — 100-тисячна армія, сконцентрувавши сили у великих фортецях і містах, зводила нанівець можливості повстанців. Не вдалося їм захопити і Плоцьк, який мав стати місцем перебування Тимчасового уряду. Натомість у руках повстанців опинилися невеликі містечка і села у провінції, звідки було виведено військові гарнізони. Зрештою повстання перетворилося на партизанську війну. З'являлися нові загони, а старі поповнювалися, заворушення охоплювали дедалі більшу територію, в партизанських об'єднаннях встановлювалася правильна військова організація. Російський уряд змушений був відновити у Царстві Польському воєнний стан,

Жеребкування рекрутів. Художник Артур Ґротґер (1866—1867 рр.)

▲ *Польське повстання 1863 р. Літографія (1864 р.)*

скасований наприкінці 1862 р., а в лютому 1863 р. у Санкт-Петербурзі було підписано військову конвенцію між Росією і Пруссією про взаємодопомогу в боротьбі з повстанцями.

Європейська громадськість підтримала поляків – до Царства Польського приїздили добровольці з Угорщини, Італії, Франції, Німеччини, Чехії. Однак уряди Франції, Великої Британії та Австрії обмежилися суто дипломатичними демаршами на адресу Петербурґа. Імператор відхилив вимоги про надання Царству Польському автономії і відмовився обговорювати «внутрішні справи» своєї держави.

Значну роботу, спрямовану на допомогу повстанцям, здійснювали таємні організації в армійських частинах, розташованих на території Царства Польського та за його межами, які кілька років вели підготовчу роботу серед солдатів і офіцерів. Зокрема, у Царстві Польському та на прилеглих територіях утворилася інтернаціональна за складом революційна організація – Комітет російських офіцерів у Польщі, якою керував спочатку Ярослав Домбровський, а з середини 1862 р. – офіцер-українець підпоручик Шліссельбурзького піхотного полку Андрій Потебня (брат видатного філолога Олександра Потебні). Комітет сподівався, що повстання у Царстві Польському дасть поштовх загальноросійській революції.

▲ *Битва. Художник Артур Ґротґер (1863 р.)*

У липні 1862 р. А. Потебня у варшавському парку здійснив замах на тільки-но звільненого з посади намісника Царства Польського Олександра Лідерса (був поранений у шию), а наступного року очільник Комітету російських офіцерів став активним учасником польського повстання. У бою під Піщаною Скалою (на території сучасної Польщі) А. Потебня загинув. Глибоко схвильований звісткою про його смерть О. Герцен писав у «Колоколе»: «Не знала російська куля, що влучила в Потебню, яке життя вона спинила на самому його початку. Чистішої, самовідданішої, щирішої жертви очищення Росія не могла принести на палаючому олтарі польського визволення». А тогочасний польський журнал «Хроніка» зазначав: «Будемо ж шанувати пам'ять благородного Андрія Потебні й ставити його як зразок найбільш високих ідей і честі». Загалом у рядах повстанців за свободу Польщі билися близько 300 офіцерів царської армії, значна частина з яких були українцями.

Із початком Січневого повстання у Варшаві Провінційний комітет на Русі, який змінив свою назву на Виконавчий відділ тимчасового уряду на Русі (керівники – Е. Ружицький, О. Яблоновський, А. Хамець), видрукував і поширив заяву «До братів-

▲ *Підпоручик Шліссельбурзького піхотного полку Андрій Потебня. Фото (початок 1860-х рр.)*

▲ *Польське повстання 1863 р. Невідомий художник (1868 р.)*

▲ *Польська карта повстання 1863 р. у Литві, Білорусії й Правобережній Україні*

▲ *Герб повстання 1863 р. Поряд із польським орлом і литовським вершником зображено «герб Русі» — архістратига Михаїла*

русинів» із закликом до спільної боротьби «за свободу і незалежність Польщі, Литви і Русі», запровадження демократичних свобод, відбудову Польщі в кордонах 1772 р. Наприкінці березня 1863 р. з'явився ще один документ — «Золота грамота» — звернення до українських селян (видрукуваний українською мовою літерами золотого кольору), де наголошувалося, що повстання скероване проти самодержавства за демократичну Польщу, в якій кожний отримає широкі права і свободи, а селяни — земельні наділи. У жодному документі не йшлося про окремі права українців, які були православними напротивагу полякам-католикам. Зрештою, вони не підтримали змовників у найвирішальніший час, коли треба було максимально мобілізувати сили для участі у повстанні, знаючи вже з досвіду, що обіцянки не завжди виконувалися. Отож, заклики до братання поляків з українцями, власне шляхтичів із селянами, які не мали довіри до панів з їх зверхнім ставленням, виглядали скоріше ілюзією, а тому реальних механізмів реалізації цих закликів не існувало.

У Правобережній Україні групи повстанців з'явилися на початку травня 1863 р. на Волині, а потім у Київській губернії, зокрема у Васильківському повіті — в маєтку графів Браницьких. Чеський історик і політичний діяч Франтішек Палацький писав: «Ті малороси, котрі, можливо, тепер разом із поляками б'ються проти росіян, воюють не під знаменами малоросійськими за політичну самостійність Малої Русі, але, як і поляки, за відновлення старої Польщі».

Тільки незначне число українських селян і представників різночинства стали до лав повстанців або активно допомагали їм. У збройних загонах на Київщині і Волині (на Поділлі виступів фактично не було) брала участь переважно місцева польська шляхта. Усе ж у деяких місцях українські селяни прихильно поставилися до повстанців. Так, у с. Насташка Васильківського повіту їх зустрічали хлібом-сіллю,

Атака повстанців. Художник Міхал Ельвіро Андріоллі (1895 р.)

а у с. Великополовецьке того ж повіту, с. Гуровець Бердичівського повіту та в деяких інших — вступали до повстанських загонів і разом з польськими патріотами билися з царськими військами.

На Київщині й Волині перебувало до 45 тис. російських військ, які активно придушували виступи не тільки в межах цього регіону, а й надавали допомогу урядовим силам у прикордонних повітах

Прощання з повстанцем (1866 р.); Привітання повстанця (1866 р.). Художник Артур Ґротґер

Люблінської і Гродненської губерній. Місцеве населення, переважно українці, взяло активну участь у ліквідації близько 20 повстанських загонів, що діяли у Правобережній Україні, частина з яких була розгромлена, а решта – відступила на територію Галичини. Головними групами повстанців керували В. Рудницький та Е. Ружицький, зокрема остання зосередилася поблизу Полонного у Волинській губернії. Після поразок біля сіл Миропіль (17 травня 1863 р.) і Миньківці (22 травня) рештки загону в ніч на 27 травня перейшли в Галичину, де здалися австрійцям. Спроба повстанських загонів із Люблінщини на чолі з генералом Юзефом Висоцьким у липні пробитися в Україну, щоб підняти тут повстанський рух, також закінчилася невдачею – на Волині вони були розгромлені царськими військами. Така ж доля спіткала полковника Зиґмунта Мілковського, який організував у Болгарії польський загін і з ним безуспішно намагався пробратися через Румунію в Україну.

Прапор військових загонів польського повстання 1863 р.

Із часу першої появи повстанських груп у Київській губернії вже через 8 днів, а у Волинській – через 20 днів не залишилось жодного озброєного «бунтівника». Під час сутичок було вбито 569 і поранено 109 повстанців, кілька тисяч обеззброєно й ув'язнено. Так, з 1341 репресованого учасника повстання після його придушення в Київській губернії понад 66% становили шляхтичі, близько 14% – селяни і міщани, 20% – представники інших станів; у Волинській губернії на 903 репресованих припадало: шляхтичів – 579, селян і міщан – 140, представників інших станів – 184 особи.

За неповними даними, в українських губерніях у повстанських загонах, що зі зброєю в руках боролися проти царських військ, узяло участь лише понад 500 українців, білорусів і росіян.

Озброєння й екіпіровка учасників польського повстання 1863 р.

Прощання. Художник Артур Ґротґер (1866–1867 рр.)

ки українських селян, які боролися з повстанням не тому, що воно було польським, а тому, що вони вважали його панським, а й польських до визвольного руху, що прирекло його на невдачу.

Натомість українське селянство відгукнулося на заклик російської влади про створення загонів самооборони з метою опору «заколотникам» – «польським панам і соціалістам», під назвою селянської варти. Поява такої форми самооборони не було, звичайно, самоініціативою селян. Оскільки повстання мало характер своєрідної партизанщини (невеликі загони повстанців створювалися в різних місцевостях Правобережної України) боротися з ними за допомогою регулярних військ було складно, а відтак влада вирішила провести своєрідну «всенародну мобілізацію». Щодо механізму створення селянської варти було вироблено спеціальні правила. Так, у кожному селі чи містечку третина дорослого населення повинна була вступити до селянської варти, яка порівну поділялася на два загони. Один називався охоронною вартою і мав оберігати своє ж поселення (самооборонці залишались по домівках), а інший – рухомою вар-

Обмеженість аграрної програми повстанців, яка по суті передбачала збереження поміщицького землеволодіння і дещо змінену систему викупу, не задовольняла селянство. Розглядаючи польського шляхтича як свого недруга, селянин ставився до нього з явною недовірою, вважаючи його заклики і дії нещирими. Траплялися навіть напади на повстанців, котрі зачитували селянам «грамоти», в яких обіцяли, що в їх власність навічно і без всякої оплати переходять орні землі та майно, за які зараз селяни сплачували чинш чи відробіток панам. Ще більше це недовір'я зросло, коли в квітні 1863 р. до керівництва польським визвольним рухом прийшли «білі», які виступали не лише проти тих половинчастих аграрних перетворень, що проголошувались у декретах «червоних», а й узагалі проти спілки з селянством. Українці не підтримували й політичну програму повстанців про відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., адже це ставало на заваді національному визволенню. До того ж загальна неосвіченість та відсталість селянства зумовили байдуже, а подекуди явно негативне ставлення не тіль-

Сховище. Художник Артур Ґротґер (1863 р.)

▲ *Полон. Художник Артур Ґротґер (1863 р.)*

тою, яка мала постійно патрулювати місцевість, насамперед ліси. При появі повстанців стражники повинні були їх переслідувати та брати в полон, а коли тих було б багато, то повідомляти про них начальникам поліції для надсилання військ.

Поразка повстання у Правобережній Україні полегшила боротьбу царизму з визвольним рухом у самій Польщі, Білорусії та Литві. Російська влада надзвичайно вміло скористалася українсько-польськими суперечностями, усіляко поглиблюючи їх і тим самим успішно залишала за собою імперське право управляти.

Тривалий час на територіях, охоплених повстанням, царська влада належним чином функціонувала тільки у великих населених пунктах, де розташовувались військові залоги. У травні 1863 р. Тимчасовий уряд почав називатися Національним, який здійснював керівництво рухом із підпілля в умовах існування досконало розбудованої конспіративної адміністративної мережі (поліція, податки, пошта тощо), що тривалий час успішно діяла паралельно з царською владою. «Таємна держава» функціонувала справно, населення підпорядковувалося її розпорядженням, а громадська солідарність обмежувала до мінімуму кількість імовірних донощиків. Утім, від початку повстання виявились значні розбіжності між «білими» і «червоними». Перші розраховували на інтервенцію західних держав і протистояли радикальним соціально-політичним планам «червоних». Обрання на чолі повстання диктаторів – спочатку Людвика Мерославського від «червоних», а потім Мар'яна Ланґевича від «білих» – не принесли бажаних наслідків.

Улітку 1863 р. поступово на основних стратегічних напрямах російський уряд зосередив каральні війська, які очолили новий намісник у Варшаві граф Федір Берґ (А. Вельопольського було усунуто з посади голови уряду) і віленський генерал-губернатор Михайло Муравйов. Із метою придушення повстання вони вдалися, особливо останній, до репресій і терору. Отримавши спеціальні повноваження, застосовували принцип колективної відповідальності. На території Царства Польського і в Литві почалися групові страти. У повстанців та їхніх прихильників конфісковувалося майно, багатьох з них відправляли на заслання. За цієї

▲ *Після ворога. Художник Артур Ґротґер (1863 р.)*

▲ *Останній намісник Царства Польського (1863—1874 рр.) генерал-фельдмаршал граф Федір Федорович фон Берг. Фото (1860-і рр.) (1874 р. посаду намісника Царства Польського замінено урядом на варшавського генерал-губернатора)*

▲ *Ромуальд Трауґутт у російському військовому однострої. Фото (до 1862 р.)*

ситуації у вересні 1863 р. уряд «білих», очолюваний К. Маєвським, поступився більш радикальним «червоним», які запропонували розпочати терор проти царських урядовців. Було організовано кілька гучних замахів, у тому числі невдалий на намісника Ф. Берґа. У відповідь верховна влада відповіла масовими арештами і стратами.

Такі дії «червоних» викликали опір «білих» і суперечки про тактику боротьби. Не розраховуючи на власні сили, останні зробили ставку на розв'язання європейської війни, але тоді треба було протриматися до весни 1864 р. За таких умов 17 жовтня 1863 р. за підтримки «білих» Національний уряд передав усю владу новому диктаторові — генералові Ромуальдові Трауґутту, колишньому офіцеру російської армії. Отримавши повноваженння, він виявив чималі організаторські здібності, відзначився послідовністю в діях, відповідальністю й особистою хоробрістю. Р. Трауґутт створив єдину організаційну структуру збройних сил і підпорядкував їй цивільну владу, наказав виконувати положення маніфесту про надання селянам землі. Однак, незважаючи на всі його зусилля, давалася взнаки втомленість суспільства, розвіювалися надії на допомогу Заходу. У квітні 1864 р. царська поліція натрапила на слід і заарештувала Р. Трауґутта та членів його уряду.

▲ *Печатки учасників повстання 1863 р.*

Польські косинери (озброєні косами ополченці-повстанці). Фото (1863 р.)

Олександро-Невська каплиця у Вільні (нині м. Вільнюс), споруджена на відзнаку подій 1863 р. (зруйнована в 1918 р.)

Наприкінці літа того ж року всіх їх було страчено у Варшавській цитаделі.

Навесні 1864 р. імперська влада наважилася провести у Царстві Польському земельну реформу, зрозумівши, що місцеві селяни не можуть отримати менше, ніж їм обіцяли повстанці. 2 березня було обнародувано чотири укази, згідно з якими селянам без зволікань передавалися ділянки, якими вони користувалися, без відшкодування їх вартості. Запроваджувався земельний податок на користь держави, а безземельних селян було обіцяно наділити ділянкою з державного фонду. Тобто, надання землі у власність селянам фактично відбувалося на умовах маніфесту Національного уряду. Офіційна пропаганда подавала реформу як «благодіяння царя-визволителя», а російська адміністрація зайняла проселянську позицію, протиставляючи його шляхті-землевласникам. До вересня 1864 р. повстання було придушене, тільки окремі загони протрималися до початку наступного року. Останній комендант Варшави Александр Вашковський діяв до грудня 1864 р., намагаючись відновити центральні органи, видавав відозви від імені Національного уряду. Однак зв'язки з провінцією були втрачено, а місцеві керівники переховувались або втекли за кордон. Чимало повстанців, яким удалося перебратися в інші країни, робили спроби відновити діяльність Національного уряду. Натомість російська поліція, вдавшись до провокації, утворила фіктивний повстанський «уряд», із допомогою

Російська медаль «За приборкання польского заколоту, 1863—1864 рр.» (затверджена 1 січня 1865 р.)

Зображення учасника польського повстання 1863 р. художника Артура Ґротґера на польській монеті номіналом 2 злотих (2010 р.)

Черкеси у Краківському передмісті. Художник Войцех Коссак (1912 р.)

якого заманила до Царства Польського і заарештувала кількох закордонних емісарів. Після цього спроби відбудови повстанської організації припинилися.

Російський уряд жорстоко розправився з учасниками повстання. Сотні поляків було страчено, тисячі заслано до Сибіру та до внутрішніх губерній Росії або насильно віддано до армії, а їхнє майно конфісковано.

Придушення повстання коштувало полякам до 40 тис. загиблих у сутичках і боях. Знищивши збройною силою польські загони, російський уряд ліквідував автономію Царства Польського, яка ще залишалася після повстання 1830 р., та замінив її російською загальноімперського зразка. Понад 3460 маєтків повстанців було конфісковано. Нова багатотисячна хвиля вигнанців поповнила лави польської еміграції. Чимало повстанців опинилося у Київській фортеці, де у червні 1863 р. у Косому капонірі було влаштовано військово-політичну в'язницю (за жорстокий режим її часто називали «Київським Шліссельбургом»; тут могло перебувати одночасно понад 200 осіб). Першими її в'язнями стали саме учасники польського повстання 1863 р. Зокрема, у Косому капонірі біля ескарпу 2-го полігону було розстріляно командирів польських повстанських

Музей «Косий капонір». Київ. Сучасне фото

Пам'ятна дошка учасникам польського повстання 1863 р. Музей «Косий капонір». Сучасне фото

Захист маєтку. Художник Артур Ґротґер (1863 р.)

загонів Адама Зелинського, Владислава Тадеуша Раковського, Платона Крижанівського, Ромуальда Ольшанського, Адама Дружбацького.

Редактор «Русского вестника» Михайло Катков, який став рупором російського великодержавного шовінізму, наголошував на «польській проблемі» як найголовнішій і найстрашнішій загрозі для Росії. За його словами, він не розумів, як можна бути російським підданим і не бути російським патріотом. Лише тоді, коли поляки стануть російським патріотами, можуть скластися підстави для примирення з ними, у протилежному випадку про це не може бути й мови. М. Катков закликав до активних санкцій проти тієї частини польського суспільства, яка не виявила лояльності до російської держави: «Якщо ж цілі класи Західного краю мають сумнів щодо цього, якщо ми не хочемо допустити, щоби належність краю до Росії залишалася предметом питань, якщо ми усвідомлюємо, що наш борг стосовно Росії не дозволяє нам допустити це, то ми зобов'язані сказати прямо і відкрито, що існування польських класів у тому вигляді, як тепер, несумісне з інтересом Росії, яким ми не маємо права жертвувати». Сам М. Катков формулював завдання, за виконання якого візьметься уряд: розділити польське землеволодіння і збільшити число російських поміщиків у регіоні повстання, а також російської бюрократії, яка повинна прийти на зміну польській.

Російський видавець, критик і публіцист великодержавного спрямування Михайло Катков. Фото (перша половина 1870-х рр.)

Прислухавшись до таких ідеологічних порад, російський уряд у Правобережній Україні застосував проти польських поміщиків-«бунтарів» законодавчі розпорядження, які передбачали конфіскацію маєтків, обмеження їхніх політичних і культурних впливів. З'явилися нормативні акти, спрямовані на знищення польського землеволодіння та заміну його російським, що мало на меті російщення Правобережжя (вживався офіційний вислів – «обрусение края»). Надбавка 50% давалася урядовцям, які, не будучи уродженцями Південно-Західного краю, перебували тут на державній службі. Уряд обклав польських поміщиків десятипроцентним податком, завдяки якому на 50% збільшувалося утримання російських урядовців.

Конфісковані в поляків маєтки уряд продавав лише особам російського походження, котрим видавалися позики. Було організовано не тільки пільговий продаж, а й безплатну роздачу конфіскованих маєтків окремим службовцям-росіянам. Однак перехід помість до чиновників здебільшого не виправдав сподівань влади, оскільки ті передавалися в оренду полякам або євреям. Для послаблення польських і посилення російських впливів у Жито-

мирі і Києві було відкрито російські бібліотеки (саме з цією метою в останньому ще 1834 р., після першого польського повстання, було засновано Університет св. Володимира).

У липня 1864 р. в Києві почала видаватися російськомовна щоденна газета монархічного спрямування «Киевлянин», редактором якої став історик Віталій Шульгін, уродженець Калуги. Уряд надавав значні субсидії часопису. У першому числі «Киевлянина» В. Шульгін урочисто оголосив, розглядаючи Правобережжя: «Этот край русский, русский, русский». Будучи за своїм змістом спочатку антипольським, «Киевлянин» в «трижды русском крае» згодом повів боротьбу і з «українським сепаратизмом».

У середині 1860-х рр. у польському визвольному русі завершився період повстань, незважаючи на те, що польському народові так і не вдалося відновити незалежність своєї країни. Визвольна боротьба зазнала поразки як діями каральних військ, так і указами імператора Олександра II про скасування кріпосницьких порядків у польському селі. Утім, вона змусила царську владу узаконити перетворення, сформульовані в повстанському аграрному маніфесті. Зміст селянської реформи 1864 р. у Царстві Польському, умови звільнення селян у Литві, Білорусії, а також Правобережній Україні, істотно відрізнялися від загальноросійської селянської реформи 1861 р. у кращий бік. Не зустрівши розуміння з боку власних поміщиків і отримавши землю внаслідок здійсненої імперськими властями реформи 1864 рр., польське селянство втрачало імпульси до визвольної боротьби. У Правобережній Україні між панами і селянами, крім соціальних, існували не менш гострі національно-релігійні суперечності. Станова упередженість польської шляхти, з одного боку, і політична обмеженість українського селянства, з іншого, зменшили можливості для співпраці цих груп і ослабили польський визвольний рух.

▲ *Перший редактор газети «Киевлянин» Віталій Шульгін. Фото (1860-і рр.)*

Повстання 1863 р. стало найбільш масовим і демократичним з усіх польських національно-визвольних змагань XIX ст. Воно продемонструвало зростання національної свідомості серед широких верств населення, котрі змушені були залучитися до активного суспільно-політичного життя. Певне розчарування у збройних методах боротьби стимулювало пошуки

№ 108

КІЕВЛЯНИНЪ

ЛИТЕРАТУРНАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГАЗЕТА ЮГО-ЗАПАДНАГО КРАЯ.

ЕЖЕДНЕВНОЕ ИЗДАНІЕ.

ВОСКРЕСЕНЬЕ, 18-го АПРѢЛЯ 1910 ГОДА.

ГОДЪ СОРОКЪ ВТОРОЙ

№ 108

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА на 1910 ГОДЪ

КІЕВЛЯНИНЪ.

Р. ШТРЕМЕРА.

Театръ „СОЛОВЦОВЪ".

Яковъ Гордина

МИРРА ЭФРОСЪ,

МИРРА ЭФРОСЪ.

„НОВЫЙ МІРЪ".

ГЕРО и ЛЕАНДРЪ,

Коло-ди-Ріенци,

БАРЫШНИ-АКРОБАТКИ.

БЕЗУМІЕ ЛОВЕЛАСОВЪ.

Любовь Львовны Трескиной,

Зоологическій садъ.

ОТКРЫТЪ

Н. Сорглазъ.

Пасхальныя яйца,

ЦЫГАНКА АЗА,

ЗОФИРЬ,

Неугомонная

Завтра

Хорошо-бы — кутнуть за чужой счетъ,

Перша шпальта газети «Киевлянин» (виходила в 1864—1919 рр.)

▲ *Полонія. 1863 рік (Закута Польща). Художник Ян Матейко (середина 1860-х рр.)*

альтернативних методів відстоювання національної справи. Стало очевидним, що аристократія і шляхта втрачали монополію на представництво національних інтересів. Розв'язання селянського питання створювало ґрунт для консолідації, а розширення соціальної бази національного руху неодмінно вело до демократизації політичних програм. Повстання 1863 р. стало ще одним кроком на шляху формування модерної польської нації.

Водночас, як зазначають українські історики Леонід Зашкільняк і Микола Крикун, повстання посилювало утвердження в польській суспільно-політичній думці застарілого уявлення про неодмінну умову відродження Польщі в її «історичних кордонах», тобто до поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., де литовцям, білорусам і українцям відводилася пасивна роль статистів. Міф «польських кресів» отримав чергове вагоме підсилення.

▲ *Прощання з Європою. Художник Олександр Сохачевський (1894 р.)*

Український рух за правління Олександра II

Уживаючи заходів для унеможливлення розвитку національної самосвідомості українців у середині XIX ст., уряд царської Росії не досягнув бажаного. Із завершенням правління Миколи I й початком лібералізації політичного та громадського життя український національний рух негайно нагадав про себе. Кілька наступних десятиліть стали періодом розвитку культурницької фази українського руху, спрямованої на консолідацію та мобілізацію інтелігенції, що перебувала під впливом романтичного націоналізму. Вона намагалася формувати національну свідомість українського народу засобами освіти рідною мовою, розвитком модерної літератури, науковими дослідженнями з історії й етнографії.

Утім, малочисельна українська інтелігенція, що не виходила з кола культурологічних проблем, зустріла різкий спротив з боку владної верхівки та частини російської громадськості, заангажованих ідеєю формування «великої російської нації», що мала об'єднати всі слов'янські народи імперії. Найхарактернішими виявами «державоохоронної» політики стали Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., які поставили українську мову й культуру за межі легального існування в Російській імперії, досить відчутно загальмували розвиток українського руху, інспірували асиміляційні процеси, сприяли формуванню малоросійської ідентичності у частини освіченого суспільства. В умовах репресивних дій влади українському рухові вдалося не лише вистояти, а й отримати додаткові стимули до саморозвитку.

▲ *Пантелеймон Куліш. Фото (1859 р.)*

Із пом'якшенням у другій половині 1850-х рр. внутрішнього режиму в Російській імперії центром політичного життя українців став Санкт-Петербург, де в 1859 р. колишніми членами Кирило-Мефодіївського братства, котрих влада амністувала, було утворено громаду — національний осередок, провідна роль в якому належала П. Кулішу, М. Костомарову, В. Білозерському і Т. Шевченку. За фінансової підтримки заможних українських поміщиків В. Тарновського й Г. Ґалаґана це культурно-освітнє об'єднання ставило собі за мету поширення української ідеї шляхом видання книжок, періодичних видань, проведення вечорів тощо. П. Куліш мав у столиці власну друкарню і докладав зусиль для отримання дозволу на заснування українського журналу. Часопис потрібен був насамперед як інструмент формування української літературної мови, тобто для вирішення проблеми, яка визнавалась центральною на перших етапах національно-визвольного руху. Саме такої «мовної» стратегії в першій половині XIX ст. дотримувався чеський національний рух, який слугував українцям за взірець.

Опір асиміляторській і уніфікаторській політиці та практиці становили суть українського руху, творили його протестний характер. Наприкінці 1858 р. П. Куліш писав слов'янофілу С. Аксакову, що українці більше, ніж будь-який інший народ імперії, позбавлені свободи слова. «Ми маємо проти себе не один уряд, але й вашу громадську думку, — констатував

П. Куліш. – Ми маємо проти себе навіть власних земляків-недоумків. Нас жменька тих, хто зберігає віру у своє майбутнє, яке, на наше глибоке переконання, не може бути однаковим з майбутнім великоросійського народу». З цих слів було зрозуміло, що українофільство самоусвідомлювало себе, не лише переборюючи урядові бар'єри та різні утиски, а й земляків із малоросійською ідентичністю.

Отже, з кінця 1850-х рр. розвитком національної свідомості почали опікуватися українофіли. Саме так спочатку в урядових колах з певним негативним відтінком називали національно свідомих українців. Згодом і самі діячі національно-культурного руху, яких цікавили проблеми історії, культури, мови, літератури, етнографії почали називати себе українофілами. Українофільство стало специфічним проявом інтелектуального та духовного розвитку еліти, до якого прилучалося й студентство. В атмосфері очікування реформ настрої, особливо серед студентства, швидко радикалізувались. Формувалася ідеологія народництва, досить аморфної та різновекторної суспільно-політичної течії соціалістичного напрямку. Окремі молоді люди дворянського походження починали відчувати «колективну провину» свого стану, а то й сімей, за «гноблення народу», під яким розуміли насамперед селянство.

У деяких вихідців із правобережного дворянства це накладалось і на проблему національної ідентичності, пов'язану з усвідомленням свого «українства» всупереч ополяченим предкам, що «зрадили» свій народ. Так, наприкінці 1850-х рр. до табору українофілів прилучилися представники полонізованих шляхетських родин, які сповідували ідеологію, що отримала від опонентів зневажливу назву «хлопоманство» (від польського «хлопи» – селяни). Ця радикальна течія польського визвольного руху проголошувала соціальні ідеї – релігійної терпимості та негайного звільнення селян із кріпацтва. Демократизм хлопоманів виявлявся в їх ставленні до простих українців, визнанні історичної неправди з боку польської шляхти стосовно українського народу – хлопів. Вони сповідували ідею історичної спокути, що мала виявлятися, насамперед, в опікуванні просвітництва українців. Хлопоманство невдовзі знайшло відгук серед молоді Харкова, Полтави, Чернігова, Одеси та інших міст.

▲ *Пантелеймон Куліш. Фото (1860-і рр.)*

▲ *Тадей Рильський*

Ця течія проіснувала доволі короткий час. Хлопоманство зникло внаслідок внутрішніх суперечок у самому польському суспільстві. Лідером київських хлопоманів, які перейшли на позиції українофільства, став Володимир Антонович. Серед його однодумців також були Павло Житецький, Борис Познанський, Кость Михальчук, Павло Чубинський (автор тексту національного гімну «Ще не вмерла Україна»), Тадей Рильський (батько видатного поета Максима Рильського) та ін. Вони називали себе українцями, у щоденному побуті свідомо вживали народних звичаїв. Відповідаючи на закиди з польського боку у зраді і ренегатстві, ідеолог «хлопоманства» В. Антонович відкидав «шляхетський порядок і єзуїтизм, противний духові нашого народу й шкідливий

для його життя», закликав полюбити народ, серед якого живеш, перейматися його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої предками й активно працювати, щоб спокутувати гріхи своїх батьків перед народом. Хлопомани вважали, що поширення освіти і культури, а не революційний рух – єдиний шлях до економічного, політичного і духовного визволення народу.

Навіть костюмоване хлопоманство було викликом неукраїнському громадському життю в містах Наддніпрянщини. Від початку це був опір системі міжнаціональних взаємин у державі, який відразу ж спровокував поліцейські переслідування. Кожен випадок публічної появи в українському народному костюмі фіксувався жандармами, більше того – майже всі по-українськи вбрані особи проходили через жандармський допит і закінчували різними покараннями, часто-густо кількарічним висланням за межі України. В. Антонович і Т. Рильський щоліта під час мандрів різними місцевостями України, побоюючись арешту за носіння селянського одягу, за сприяння тих же селян намагалися уникати зустрічей з місцевою поліцією.

Убравшись по-селянському хлопомани вирушали до сільської місцевості вести культурно-освітню діяльність. Так, шляхтич Т. Рильський, котрий майже 40 років прожив у с. Романівка (сучасна Житомирщина), відкрив зразкову народну школу, в якій сам учителював. У власному господарстві він використовував агрономічні досягнення та технічні новинки, надавав односельцям допомогу у розв'язанні їхніх повсякденних проблем.

Тадей Рильський із сином Максимом і Володимир Антонович у с. Романівка на Житомирщині. Фото (1900 р.)

Музей-садиба українського поета Максима Рильського у с. Романівка Попільнянського району Житомирської області. У цій будівлі, що належала сім'ї поета, була відкрита сільську школу, де вчителювали Тадей Рильський та його син Максим (останній у 1918–1919 рр.). Сучасне фото

Антонович Володимир Боніфатійович (18.01.1834–21.03.1908) – історик, археолог, археограф, етнограф, нумізмат, громадсько-політичний діяч, засновник київської школи істориків. Народився в містечку Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії в угорсько-польській родині. Закінчив медичний (1855 р.) та історико-філологічний (1860 р.) факультети Університету св. Володимира. Духовне формування юнака відбувалося під впливом романтичного ставлення до старовини. Вибір шляху українського вченого і громадського діяча почався у В. Антоновича з мовно-національного вибору. Родинною мовою була польська, але мовою душі врешті стала українська. Саме сила української селянської стихії спонукала його зробити свідомий український вибір, зауважений у «Моїй сповіді» (1862 р.).

Наприкінці 1850-х рр. він стає очільником угруповання хлопоманів, організатором і провідником київської Старої громади. Порвавши зі шляхетським станом, разом зі своїми однодумцями почав творити третю, після російського чиновника й польського пана, суспільну силу в Наддніпрянській Україні – українську інтелігенцію. Саме

Студент-хлопоман Володимир Антонович. Фото (1860 р.)

Володимир Антонович у селянському вбранні. Фото (початок 1860-х рр.)

з його іменем пов'язане хлопоманство – щирий вияв прагнення неофітів свідомого українства наблизитися до народу й пізнати його. Своєму кредо народолюбця він залишався вірним до кінця життя. Як ідеолог Старої громади – цього провідного українського інтелектуального осередку, – він був мозковим центром з конструювання Нової України. З кінця 1850-х і до початку 1890-х рр., коли закінчився українофільський період національного руху, слово В. Антоновича було найавторитетнішим дороговказом для старогромадівського середовища.

По закінченню Університету св. Володимира В. Антонович учителював у середніх навчальних закладах Києва. Водночас під впливом М. Максимовича, свого наукового керівника, він зосередився на дослідженнях з української історії. Після захисту в 1870 р. магістерської дисертації «Последние времена казачества на правой стороне Днепра (по актам с 1679 по 1716 г.)» В. Антоновича було обрано на посаду штатного доцента Університету св. Володимира на кафедрі російської історії. 1878 р. він обирається ординарним професором на тій же кафедрі, а через два роки – деканом історико-філологічного факультету Київського університету (до 1883 р.). Понад півтора десятиліття (1864–1880 рр.) він був головним редактором видань Тимчасової комісії для роз-

Студенти Університету св. Володимира. Фото (середина XIX ст.)

гляду давніх актів (Київська археографічна комісія), у діяльності якої відіграв провідну роль. Результатом копіткої роботи вченого стало видання 9-ти томів «Архива Юго-Западной России» — зібрання історичних документів і літературних пам'яток Правобережної України XVI–XVIII ст.

У кожному з опублікованих томів Володимир Боніфатійович уміщував докладні наукові статті й коментарі, які були присвячені історії козацтва, гайдамаччині, селянству, шляхетству, містам і міщанству, церкві. Зокрема «Содержание актов о казаках» (1500–1648)» (1863 р.), «Исследование о гайдамачестве по актам 1700–1768 гг.» (1876 р.), «Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г.» (1902 р.), «Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1770–1798 г.» (1870 р.), «О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» (1867 р.), «Акты о городах (1432–1798)» (1869 р.), «Акты об унии и состоянии Православной церкви с половины XVII века (1648–1798)» (1871 р.).

Кількісно В. Антонович написав не так уже й багато: загалом бібліографія налічує трохи більше 250 позицій. Його твори не були об'ємни-

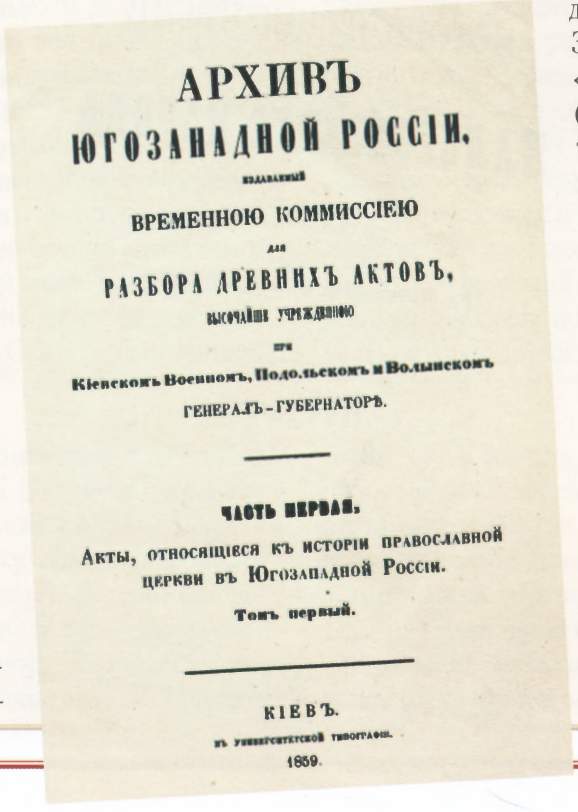

АРХИВЪ
ЮГОЗАПАДНОЙ РОССІИ,
издаваемый
ВРЕМЕННОЮ КОММИССІЕЮ
для
РАЗБОРА ДРЕВНИХЪ АКТОВЪ,
высочайше учрежденною
при
Кіевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ
ГЕНЕРАЛЪ-ГУБЕРНАТОРѢ.

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.
Акты, относящіеся къ исторіи православной церкви въ Югозападной Россіи.
Томъ первый.

КІЕВЪ.
въ Университетской типографіи.
1859.

Титульна сторінка одного з томів «Архива Юго-Западной России», що видавався Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів, головним редактором видань якої у 1864–1880 рр. був В. Антонович

ми. Утім, переважно невеликі за обсягом публікації часто мали значний резонанс у колах інтелігенції, їх сприймали як проекцію давніх подій на сучасність, знаходили в них політично актуальний зміст. Відкрито не втручаючись у політику, В. Антонович, проте, був виразником суспільно-політичних сподівань тієї частини інтелігенції, яка на все українське дивилася не як на провінційну етнографічну цікавинку, приречену історією на зникнення, а як на самостійне повновартісне національно-культурне явище, що має потужний потенціал для розвитку.

До кінця життя наукові заслуги В. Антоновича були визнані сповна. Він отримав чин дійсного статського радника, був нагороджений державними орденами. 1892 р. його затверджують позаштатним членом Імператорської археографічної комісії, а 1895 р. – заслуженим ординарним професором. 1902 р. В. Антоновича обирають членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Учений неодноразово перебував у закордонних наукових відрядженнях, зокрема працював у Ватиканському архіві, де знайшов чимало матеріалів з історії України.

Скрупульозність і працездатність В. Антоновича вражають. Він плідно працював також як етнограф та археолог. Зокрема, разом із М. Драгомановим видав двотомник «Исторические песни малорусского народа» (т. I–II, 1874–1875 рр.), до якого написав історичні примітки й коментар. Це була програмова для української науки й суспільної думки книжка, яка за своїм значенням належить до першого десятка ключових видань XIX ст. В. Антонович заклав основи української археології як науки. Серед найважливіших його праць у цій царині слід назвати «Раскопки в стране древлян» (1893 р.), «Археологическая карта Киевской губернии» (1895 р.) та «Археологическая карта Волынской губернии» (1901 р.).

Наукову роботу В. Антонович як фактичний керівник київської Старої громади поєднував із громадсько-культурною діяльністю. Прикриттям для цього слугували різноманітні легальні об'єднання й наукові товариства Києва, насамперед надзвичайно авторитетне серед учених Історичне товариство Нестора-літописця, створене за ініціативою Володимира Боніфатійовича й очолюване ним у 1881–1887 рр., Південно-Західного відділу Російського географічного товариства та ін. В. Антонович став одним з ініціаторів заснування першого в Україні історико-етнографічного журналу «Киевская старина» (1882 р.).

Володимир Антонович. Автолітографія Т. Маєргофера (кінець XIX ст.)

Учений майже півстоліття стояв на чолі українського громадсько-політичного життя, підтримував тісні зв'язки з Галичиною, виступив ініціатором переїзду М. Грушевського до Львова і створення там українського наукового центру. Володимир Боніфатійович був одним з ініціаторів угоди між галицькими народовцями і польсько-австрійськими політичними колами, яка отримала назву «нової ери». Будучи речником ідей українського соборництва, В. Антонович утілював їх на практиці разом з О. Кониським і О. Барвінським. Вони змогли паралелізувати відродження в

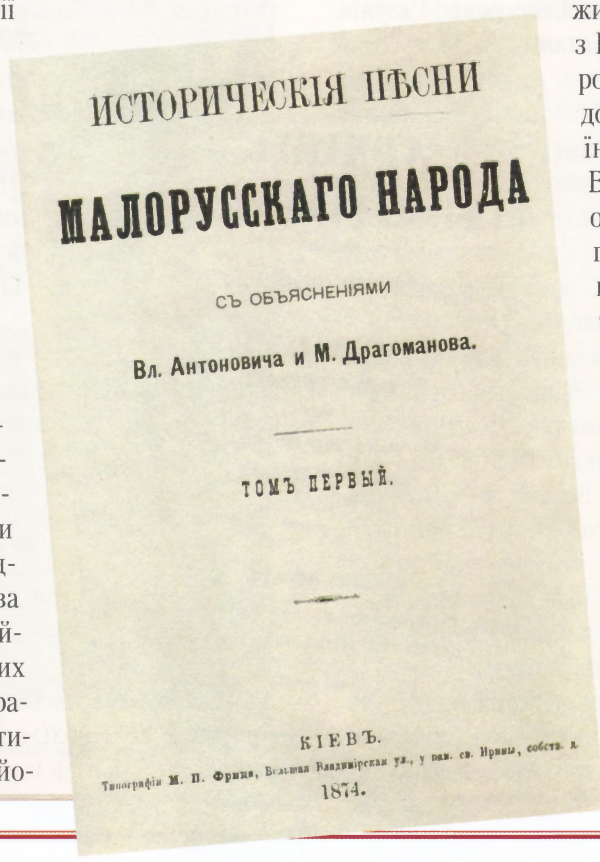

ИСТОРИЧЕСКІЯ ПѢСНИ

МАЛОРУССКАГО НАРОДА

СЪ ОБЪЯСНЕНІЯМИ

Вл. Антоновича и М. Драгоманова.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

КІЕВЪ.

Типографія М. П. Фриця, Большая Владимірская ул., у пал. св. Ирины, собств. д.

1874.

Титульна сторінка 1-го тому видання «Историческия песни малорусскаго народа» (1874 р.)

Галичині й Наддніпрянщині, дійти згоди щодо спільної мови, єдиних духовних цінностей і однакового розуміння української історії. Недарма В. Антоновича близькі до нього люди називали Пасічником (громадський псевдонім), цінуючи його як збирача «бджіл» — нових учених і громадських діячів, які згодом у копіткій праці дадуть свій «мед» — розвинуту всеукраїнську культуру.

В. Антонович був представником народницької школи в українській історіографії, засновником Київської школи істориків (виникла у 1880-х рр.), яка заклала потужне наукове підґрунтя всього кращого, що було створене вітчизняними історика аж до 1930-х рр., підготувала основи для розвитку сучасної української історичної науки. Зокрема, до численних учнів Володимира Антоновича належали Дмитро Багалій, Михайло Грушевський, Петро Голубовський, Митрофан Довнар-Запольський, Дмитро Дорошенко, Іван Линниченко, Олександр Оглоблин та ін.

У 1880-х рр. остаточно визначаються ідейно-світоглядні позиції В. Антоновича, його загальний погляд на історичний процес. Змістом історії, на його думку, є не розвиток державних структур, тим паче не політичні перипетії, а народне життя в усьому розмаїтті соціокультурних проявів. В. Антонович, таким чином, продовжив напрям, започаткований М. Костомаровим. Завданням історика він вважав вивчення життя народу в його розвитку, з особливою увагою до ключових моментів на шляху еволюції. Наголошував на самобутності історії, суспільних і культурних форм українського народу, і визначав початок його формування як етнічної окремішності кінцем XIII — початком XIV ст.

Одним із напрямків діяльності В. Антоновича було дослідження соціально-політичної історії України, політичної організації суспільства. У творі «Коротка історія козаччини» (1897 р.) він у загальних рисах виклав концепцію української політичної історії, яку розглядав «як діяння в історичному процесі певних сил, що почасти гніздяться в основі народної психіки..., а почасти є вони сторонніми факторами, що мають могутній вплив на подальший розвій процесу і навіть причиняються до основних перемін народного життя». Серед цих чинників особливе місце займає особистість. Боротьба всіх чинників і становить історичний процес, що є предметом дослідження істориків, бо «історія — це наука про суспільство і ті верстви, на які суспільство поділяється». В. Антонович визначав роль і зміст української ідеї часів козаччини: «Принцип вічевий, принцип широкого демократизму і визнання політичного права задля кожної одиниці суспільства».

▲ *Володимир Антонович. Фото (кінець XIX ст.)*

За словами історика В. Короткого, як політик-культурник В. Антонович був одним з ідеологів «європейськості» українського народу, причому з огляду не на географічне розташування та проблеми етногенезу, а на необхідну орієнтацію подальшого розвитку. У своєму українстві він стояв на рівні тодішньої європейської культури і передових ідей, що народжувалися в бурхливому буржуазному суспільстві XIX ст. Завжди виступаючи проти групівщини, конфронтації В. Антонович був одним із реально мислячих політиків в українському національному русі другої половини XIX ст.

Та обставина, що хлопоманство потенційно послаблювало польський рух і, до того ж, розмежовувало, зокрема на Правобережжі, суспільну активність на українську та польську складові, не могла пройти повз увагу російського уряду, який остерігався польських виступів значно більше, ніж українських. Не застосовуючи на межі 1850—1860-х рр. жорстких санкцій проти українців, влада була напоготові щодо вжиття охоронних заходів. Зрештою, після всіляких відтягувань, українці у січні 1861 р. отримали дозвіл на видання в Санкт-Петербурзі громадсько-політичного і літературно-наукового щомісячника «Основа» (проіснував до жовтня 1862 р.). Його появі сприяло й те, що видавці наголошували на необхідності практичного використання народної мови в початковій освіті та релігійному

ОСНОВА

ЮЖНО-РУССКІЙ ЛИТЕРАТУРНО-УЧЕНЫЙ

ВѢСТНИКЪ

«Добра хочю братьи и Русьскій Земли.»
Владиміръ Мономахъ.

1861

ЯНВАРЬ

ПЕТЕРБУРГЪ

ВЪ ТИПОГРАФІИ П. А. КРАША.

Титульна сторінка першого номеру українського громадсько-політичного і літературно-наукового журналу «Основа» (1861 р.)

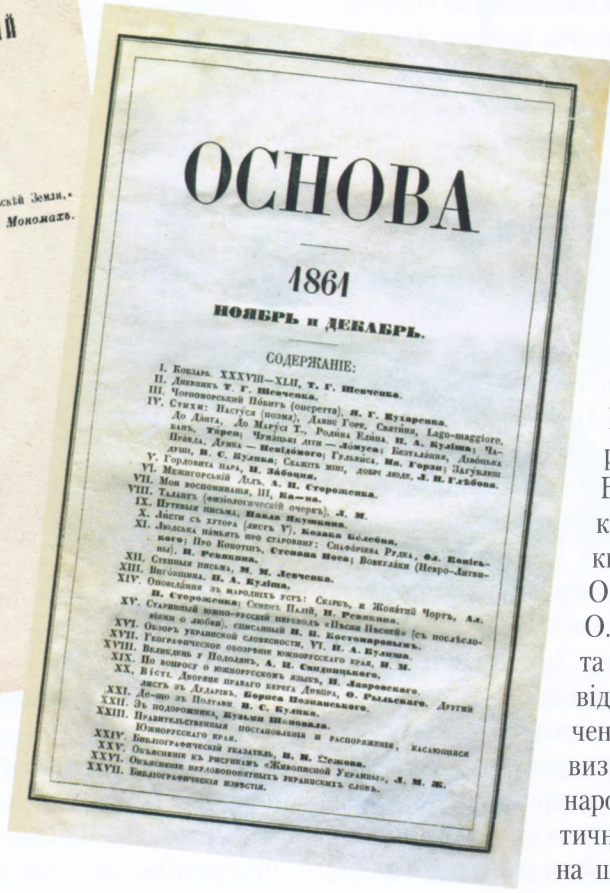

ОСНОВА

1861

НОЯБРЬ и ДЕКАБРЬ.

СОДЕРЖАНІЕ:

I. Кобзарь. XXXVIII—XLII. Т. Г. Шевченка.
II. Дневникъ Т. Г. Шевченка.
III. Чернобровскій Пѣвнъ (поеретта), Н. Г. Бухарскаго.
IV. Стихи: Пастуся (поэма), Данте Гоче, Святыня, Lago-maggiore, До Данта, До Маруси Т., Родина Елена, П. А. Куліша; Чабанъ, Упрек; Чумацкая доля — Ломуся; Бесталанная, Дивоцька Правда, Дума — Неміроного; Гульбиса, Ма. Горан; Загубленій душі, В. С. Куліша; Сказить вінъ, добрі люди, Л. М. Глѣбова.
V. Гордовита пара, И. Забѣлина.
VI. Межигорський Лѣтъ, А. И. Стороженка.
VII. Мои воспоминанія, III, Ка—на.
VIII. Талантъ (филологическій очеркъ), Л. М.
IX. Путевыя письма, Павла Якушкина.
X. Листи съ хутора (листъ V), Козма Бѣлебня.
XI. Людська пѣмять про старовину: Сильбочка Рудка, Ф. Ковіського; Про Конотопъ, Степана Носа; Вовтлаки (Невро-Литвина), И. Ревякина.
XII. Степные письма, М. М. Левченка.
XIII. Вигонщина, И. А. Куліша.
XIV. Оповѣдания зъ народнихъ устъ: Скирпъ, и Жовтий Чортъ, Ал. И. Стороженка; Сенекъ Пилій, И. Ревякина.
XV. Старинный южно-русскій пересводъ «Пѣсни Пѣсней» (съ послѣдовіемъ о любви), списанный И. И. Костомаровымъ.
XVI. Обзоръ Украинской словесности, VI. И. А. Куліша.
XVII. Географическое обозрѣніе южнорусскаго края, И. М.
XVIII. Великдень у Полодинъ, А. И. Свидницкаго.
XIX. По вопросу о южнорусскомъ языкѣ, И. Лапровскаго.
XX. Вісті. Дворяне праваго берега Днѣпра, Ѳ. Рыльскаго. Другій листъ зъ Лубнъ, Бориса Познанскаго.
XXI. Де-що зъ Полтавы, В. С. Куліша.
XXII. Зъ подорожника, Бувальи Шаповала.
XXIII. Правительственныя постановленія и распоряженія, касающіяся Южнорусскаго края.
XXIV. Библіографическій указатель, И. И. Сежова.
XXV. Объясненія къ рисункамъ «Живописной Украины», Л. М. Ж.
XXVI. Объясненіе нѣкоторыхъ украинскихъ словъ.
XXVII. Библіографическія извѣстія.

Зміст номеру «Основи» за листопад—грудень 1861 р.

життi, а уряд у зв'язку зі звільненням селян з кріпацтва передбачав, що рідною мовою вдасться швидше й доступніше пояснити селянам суть реформи.

1861 рік став не тільки знаковим у зв'язку зі скасуванням кріпацтва, а й піднесенням українського руху, що було пов'язано насамперед із виданням часопису «Основа», навколо якого згуртувалось кілька десятків співробітників та дописувачів, серед них — В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Антонович, О. Кістяківський, Марко Вовчок, П. Житецький, Л. Глібов, С. Руданський, О. Стороженко, Я. Кухаренко, О. Лазаревський, Т. Рильський та ін. Кожна книжка «Основи» відкривалась віршами Т. Шевченка, за яким міцно закріпилось визнання батька українського народу. Найбільш глибоку аналітичну розробку національна ідея на шпальтах часопису знайшла у

Микола Костомаров. Гравюра (остання чверть XIX ст.)

Марко Вовчок. Фото (1860-і рр.)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ
на УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
у другій половині XIX ст.
СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ
Інтенсивність селянського руху (по губерніях Російської імперії, землях Австро-Угорщини)
найбільша (від 1280 до 1640 виступів)
середня (від 280 до 765 виступів)
слабка (від 100 до 175 виступів)
Містків Центри масових виступів (понад 1000 осіб)
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ
НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА
Суспільно-політичні рухи
Гурток "хлопоманів"
Українські громади
"Братство тарасівців" (1892 р.)
Студентські громади
Загальна українська безпартійна демократична організація (1897 р.)
2-й всеукраїнський з'їзд студентських громад (1899 р.) Створення спілки "Молода Україна"
Українські політичні партії
Революційна Українська партія (1900 р.)
Українська соціалістична партія (1900 р.)
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
Суспільно-політичні рухи
Таємні громади "Молода Україна"
Руська Рада (1870 р.) Політична організація москвофілів (русофілів)
Народна рада (1885 р.) Політична організація народовців
Верховинська (Рутенська) акція-заходи угорського уряду по покращенню соціально-економічного становища населення (рубіж XIX – XX ст.)
Українські політичні партії в Галичині
Русько-українська радикальна партія (1890 р.)
Католицько-руський народний союз (1896 р.); з 1911 р. – Християнсько-суспільна партія
Українська соціал-демократична партія (1899 р.)
Українська національно-демократична партія (1899 р.)
Спортивні товариства
"Сокіл-батько" (1894 р.)
"Січ" (1900 р.)
ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИЙ І ПОЛЬСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНІ РУХИ В УКРАЇНІ
Українські землі, охоплені польським визвольним повстанням (1863 – 1864 рр.)
Народницькі гуртки
Райони, охоплені революційною діяльністю народників (1874 – 1878 рр.)
"Південноросійський робітничий союз" (1880 р.)
Загальноросійський з'їзд народників (1885 р.)
"Південноросійський союз робітників" (1875 р.)
Соціал-демократичні гуртки (1895 – 1900 рр.)
"Союз боротьби за визволення робітничого класу" (1897 р.)
"Союз миколаївських робітників" (1897 р.)
"Південноросійський робітничий союз" (1896 – 1898 рр.)
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
АВСТРО-УГОРЩИНА
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ОБЛАСТЬ ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО
БУКОВИНА
Київ
Чернігів
Харків
Полтава
Одеса
Львів
Луцьк
Вінниця
Миколаїв
Херсон
Дніпро
Донецьк
Луганськ
Маріуполь
Ростов
Таганрог
Сімферополь
Севастополь
Ялта
Керч
Феодосія
Бахчисарай
Євпаторія
Кишинів
Тирасполь
Бендери
Ізмаїл
Акерман
Очаків
Перекоп
Мелітополь
Бердянськ
Олександрівськ
Катеринослав
Кривий Ріг
Єлисаветград
Кам'янське
Кременчук
Суми
Харків
Білгород
Курськ
Воронеж
Орел
Брянськ
Гомель
Мінськ
Вітебськ
Могилів
Житомир
Рівне
Луцьк
Львів
Тернопіль
Івано-Франківськ
Чернівці
Ужгород
Мукачеве
Берегове
Сигет
Сотмарнеметі
Кам'янець-Подільський
Вінниця
Одеса
Київ
Полтава
Харків
Катеринослав
Єлисаветград
Миколаїв
Херсон
Одеса
Київ
Чернігів
Полтава
Харків
Катеринослав
Єлисаветград
Миколаїв

▲ *Університет св. Володимира. Фото (друга половина XIX ст.)*

Антоновича, Павла Чубинського, Тадея Рильського, Олександра Стоянова, Олександра Лашкевича, Бориса Познанського, Павла Житецького, братів Віктора, Володимира, Євгена і Миколи Синегубів та ін. Одразу після свого виникнення вона набула значного впливу в місті (1862 р. до неї належало близько 300 членів). Наприкінці 1861 р. з ініціативи й під редакцією В. Антоновича вийшли два числа рукописної газети «Громада», що призвело до переслідувань поліцією її переписувачів, звинувачуючи їх в «антиурядових» настроях.

Однією з перших виникла в 1858 р. Полтавська громада, активними членами якої в різні часи були Віктор Лобода, Олександр Кониський, Дмитро Пиль-

▲ *Панорама Хрещатицької площі у Києві. Гравюра (1860-і рр.)*

▲ *Петрівська площа у Полтаві. Гравюра (середина XIX ст.)*

Дмитро Пильчиков

Петро Єфименко

чиков, Олександр Стронін, Петро Кузьменко, Василь Кулик. На рубежі 1850–1860-х рр. постала Харківська громада, до складу якої належали Петро Лобко, Федір Павловський, Олександр Потебня, Петро Єфименко, Михайло Лободовський, Василь Мова (Лиманський), Андрій Шиманов. У Чернігові значну роль у заснуванні громади наприкінці 1850-х рр. відіграли її активні члени: Степан Ніс, Леонід Глібов,

Леонід Глібов

Леонід Смоленський

БУКВАРЬ
ЮЖНОРУССКІЙ.
1861 року.
Цина тры кошйкы.
САНКТПЕТЕРБУРГЪ.
Въ печатни Гетцкфельдова и К°.

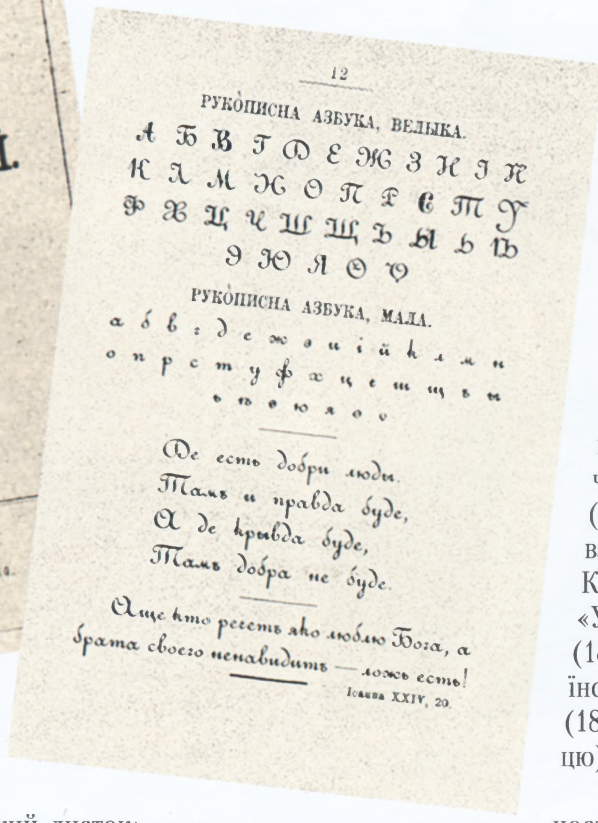
12
РУКОПИСНА АЗБУКА, ВЕЛЫКА.
А Б В Г Д Є Ж З И І К
К Л М Н О П Р С Т У
Ф Х Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Ѣ
Э Ю Я Ѳ Ѵ
РУКОПИСНА АЗБУКА, МАЛА.
а б в г д е ж з и і й к л м н
о п р с т у ф х ц ч ш щ ъ ы
ь ѣ э ю я ѳ ѵ
Де есть добри люди.
Тамъ и правда буде,
А де кривда буде,
Тамъ добра не буде.
Аще кто реченть яко люблю Бога, а брата своего ненавидитъ — ложь есть!
Іоанна XXIV, 20.

Титульна сторінка та сторінка з алфавітом із «Букваря южнорусского» Тараса Шевченка (1861 р.)

згодом до них прилучився Олександр Лазаревський. Громада видавала «Черниговский листок» — другий після «Основи» орган активного українства. В Єлизаветграді провідними діячами місцевої громади були Опанас Михалевич, брати Тобілевичі (Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський і Панас Саксаганський), а в Одесі — Леонід Смоленський, Олексій Андрієвський, Володимир Мальований, Дмитро Овсянико-Куликовський та ін.

Практична діяльність громадівців полягала у заснуванні недільних шкіл з українською мовою навчання, виданні популярних брошур, книжок, насамперед підручників для народних шкіл, укладанні словників, вивченні та популяризації духовної спадщини українського народу тощо. У цей час було видано «Букварь южнорусский» Т. Шевченка, «Граматку» П. Куліша (видання 1857 і 1861 рр.), буквар «Домашня наука. Початки» К. Шейковського (1860 р.), «Українську абетку» М. Гатцука (1860 р.), «Граматика задля українського люду» Л. Ященка (1862 р.), «Арифметику (Щотницю)» Д. Мороза (1862 р.).

Основним напрямом діяльності громад була організація недільних шкіл для дорослого населення, що розглядалися як своєрідні лабораторії вирощування національної ідентичності. За якийсь рік—два мережа недільних шкіл покрила всі більші міста підросійської України. 1862 р. тільки в робіт-

Група діячів перших недільних шкіл у Києві. Фото (початок 1860-х рр.)

«Українська абетка» М. Гаццука (Гатцука) (Москва, 1860 р.) — один з найперших українських букварів

ничих районах Києва налічувалося дев'ять таких навчальних закладів. Царський режим спочатку толерантно ставився до українських громад, уважаючи, що їх діяльність має винятково культурно-просвітницький характер. По суті ж це була політична діяльність в умовах загальних тенденцій тогочасного громадсько-політичного руху.

Ставлення влади до українського руху змінилося після польського повстання 1863 р., що охопило Правобережну Україну, яке не знайшло підтримки серед українського селянства й інтелігенції. Однак під його впливом російський уряд почав трактувати український рух («южнорусский сепаратизм») як «польську інтригу». Було організовано постійне цькування його в офіційній пресі — «Современной летописи», «Московских ведомостях» і, особливо, «Русском вестнике» на чолі з шовіністом і відвертим українофобом Михайлом Катковим, який твердив, що вся справа — в «єдності Росії»: «Величезна, можна сказати, абсолютна більшість російського суспільства говорить: перш за все необхідно зміцнити єдність Росії, необхідно зв'язати з нею Західний край нерозривними узами».

Заворушення напередодні польського повстання підштовхнули уряд, який побоювався, що за польським прикладом український культурно-просвітницький рух може набути антиурядових політичних форм, до активних дій, спрямованих як проти поляків, так і українців. У червні 1862 р. Олександр II видав указ про закриття недільних шкіл, оскільки навчання там велося українською мовою. Тоді ж шеф жандармів Василь Долгоруков запропонував київському генерал-губернаторові Миколі Анненкову вжити заходів для припинення діяльності Київської громади. Однак компромату на громадівців не було, тому губернатор просив шефа жандармів спровокувати у пресі дискусію за участі українофілів із тим, щоби згодом використати їх виступи проти них самих.

Крім того, Микола Анненков дав розпорядження жандармам звернути увагу на переклад відставним інспектором Ніжинського ліцею Пилипом Морачевським на українську мову чотирьох Євангелій (був завершений у листопаді 1861 р.), надісланих на розгляд Святійшого Синоду для отримання дозволу на друк, оскільки вважав цю справу не культурологічною чи релігійною, а суто політичною: «Добившись же перекладу на малоросійське наріччя Святого Писання, прибічники малоросійської партії досягнуть, так би мовити, визнання самостійності малоросійської мови, і тоді, звичайно, на цьому не зупиняться, і, спираючись на окремішність мови, почнуть заявляти вимоги на автономію Малоросії». Таким чином, київський генерал-губернатор поставив перед столичним начальством проблему посилення росій-

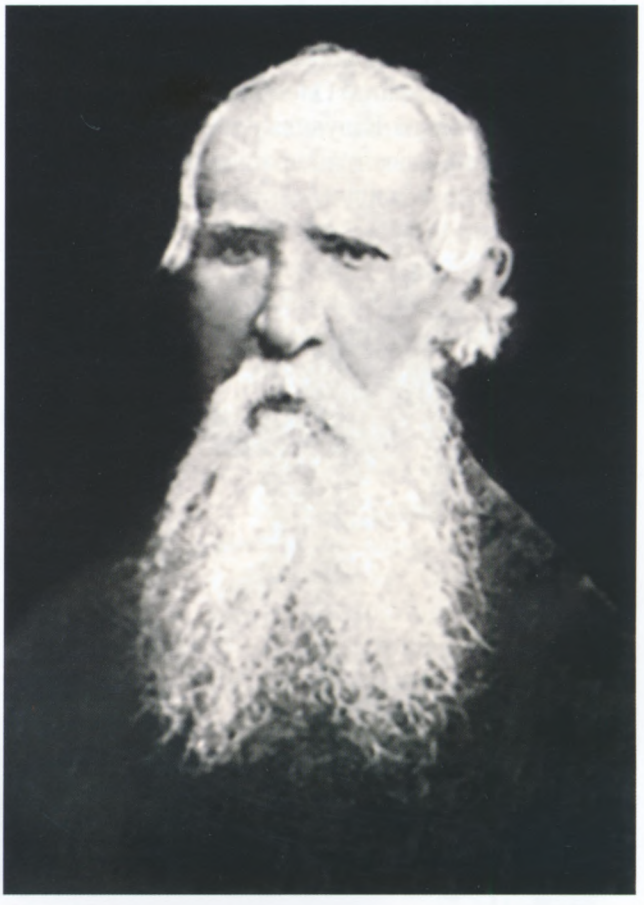

Перший перекладач Святого Письма українською мовою Пилип Морачевський. Фото (1870-і рр.)

Міністр внутрішніх справ Росії граф Петро Валуєв. Художник Іван Крамськой (1880-і рр.)

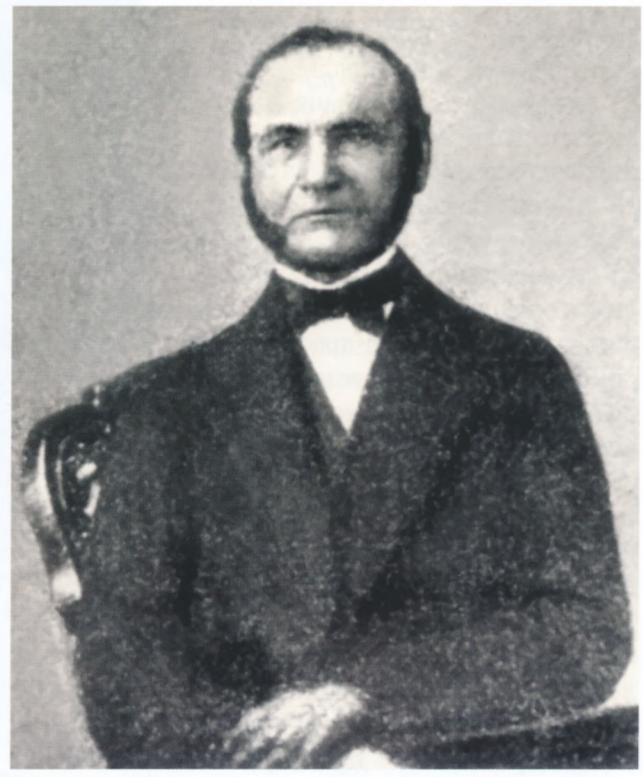

Голова Київського цензурного комітету (1850–1869 рр.) професор філософії Орест Новицький. Фото (1860-і рр.)

ського впливу в регіоні, уніфікації його громадського життя задля збереження «повноти російської народної єдності». Із доповідями Миколи Анненкова ознайомилися імператор Олександр II і міністр внутрішніх справ Петро Валуєв, які солідаризувалися з поглядами київського можновладця. Поступово серед вищої управлінської еліти імперії визрів план антиукраїнських дій.

Невдовзі в пресі з'явилися статті з найпослідовнішим і аргументованим викладом антиукраїнської позиції. Михайло Катков весь свій публіцистичний гнів спрямував проти Миколи Костомарова за те, що той виступив організатором збору грошей для видання українських книжок, при цьому назвавши його «софістом», який придумав «нісенітницю про два російські народи та дві російські мови».

27 червня 1863 р. голова Київського цензурного комітету Орест Новицький направив міністрові внутрішніх справ Петру Валуєву чергову доповідну про стан українофільства, в якій укотре озвучувалася теза про те, що української мови «не було і не може бути», а поява її є «справою рук поляків» і поодиноких українців, «що наріччя їх, яке вживається простим народом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі». Автор доповідної просив звернути увагу на те, що український сепаратизм «збігається з політичними задумами поляків і не виключено, що їм зобов'язаний своїм походженням».

Саме ця депеша підштовхнула міністра внутрішніх справ до підписання 30 (18 за ст. ст.) липня 1863 р. сумнозвісного Валуєвського циркуляру – таємного

«Ліберал-еквілібрист, який уміло хитається в усі боки, і знаходить золоту середину». Карикатура на міністра внутрішніх справ Росії графа Петра Валуєва з сатиричного журналу «Искра» (№32, 1862 р.)

розпорядження до місцевих цензурних комітетів, в якому наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних «малоросійською», тобто українською мовою. У документі підводилася ідеологічна основа урядових репресій, зміст якої зводився до заперечення існування писемної української мови: «Никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может». З циркуляру випливало, що «загальноросійська мова є такою ж зрозумілою для малоросіян, як і для великоросів; і навіть більш є зрозумілою, ніж тепер створювана деякими малоросіянами, в особливості поляками, так звана "українська мова"».

Валуєвський циркуляр заборонив друкування українською мовою популярних, шкільних і релігійних видань; виняток було зроблено для художньої літератури — творів «красного письменства». Така вибірковість у забороні видань лише певного напрямку не була випадковою. Російський уряд піклувався не про те, щоб заборонити літераторам писати і видавати твори українською мовою — його наміром було не допустити поширення цих видань серед простого люду. Циркуляр 1863 р. було спрямовано на те, щоб перешкодити українському рухові перетворитися з заняття вузького кола інтелектуалів на масове явище. Такою самодержавний уряд убачав свою політику проти розвитку масового українського руху, який, на його думку, становив серйозну потенційну загрозу для територіальної цілісності імперії.

Із літа 1863 р. зусилля уряду й націоналістичного сегменту російської інтелігенції стають суголосними і взаємопов'язаними в українському питанні. Зокрема, у словесних побудовах рупора російського шовінізму М. Каткова не знаходилося місця українцям, натомість була «єдина територія» і «єдиний російський народ». Інтелектуальний «замах» М. Костомарова у вигляді положення про дві російські народності робив його в очах М. Каткова «сподвижником поляків», а українофілів — частиною «антиросійських польських планів». Публіцистичний вогонь цього борзописця по українофілах і передусім по М. Костомарову став своєрідним ідеологічним забезпеченням запровадження Валуєвського циркуляру в життя, негативний ефект якого для українців був надзвичайно відчутним.

Диспут між Миколою Костомаровим і Михайлом Погодіним про походження Русі. Карикатура з колекції музею історії Санкт-Петербурзького університету

Якщо в 1860—1863 рр. друком з'явилося 114 назв книжок українською мовою, то у 1864—1869 рр. це число зменшилося до 24. Закрилися недільні школи, послабилась праця у громадах, частина членів яких була заарештована й заслана, як, наприклад, О. Кониський та П. Чубинський, у північні губернії Росії, а частина під впливом публічних обвинувачень українофілів у сепаратизмі відійшла від громадської роботи.

За словами австрійського історика Андреаса Каппелера, «політика, яка проводилася, починаючи з 1863 р., стосовно поляків, українців, білорусів та литовців, уперше в історії Росії відкрито переслідувала мету культурно-мовної русифікації». Для цього використовувалися не лише державний апарат, армія, система освіти, преса, поширення російськомовної літератури. Сприяли такій політиці й модернізаційні процеси та індустріалізація, зокрема будівництво залізниць, які повинні були зв'язати Україну з Центральною Росією. Однак асиміляторські можливості влади виявилися малопотужними. Державному апарату не вистачало чиновників, системі освіти — учителів.

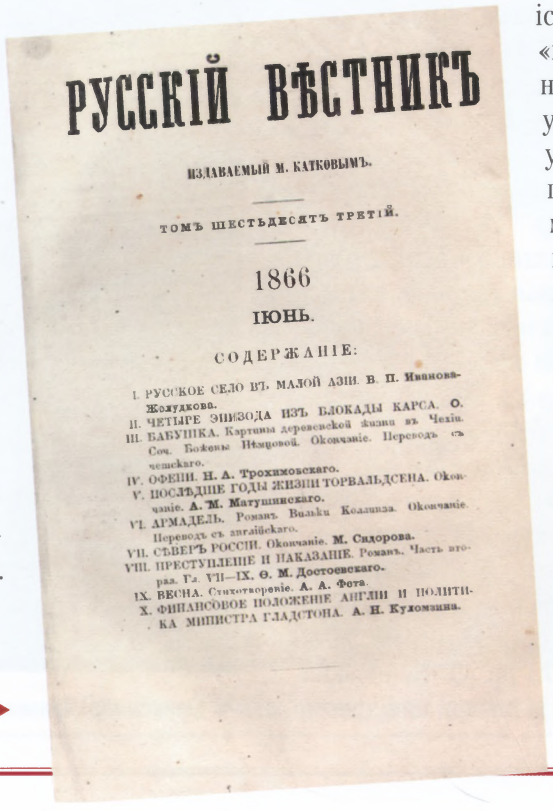
РУССКІЙ ВѢСТНИКЪ

ИЗДАВАЕМЫЙ М. КАТКОВЫМЪ.

ТОМЪ ШЕСТЬДЕСЯТЪ ТРЕТІЙ.

1866

ІЮНЬ.

СОДЕРЖАНІЕ:

I. РУССКОЕ СЕЛО ВЪ МАЛОЙ АЗІИ. В. П. Иванова-Желудкова.
II. ЧЕТЫРЕ ЭПИЗОДА ИЗЪ БЛОКАДЫ КАРСА. О.
III. БАБУШКА. Картины деревенской жизни въ Чехіи. Соч. Божены Němцовой. Окончаніе. Переводъ съ чешскаго.
IV. ОФЕЛІЯ. Н. А. Трохимовскаго.
V. ПОСЛѢДНІЕ ГОДЫ ЖИЗНИ ТОРВАЛЬДСЕНА. Окончаніе. А. М. Матушинскаго.
VI. АГМАДЕЛЬ. Романъ Вильки Коллинза. Окончаніе. Переводъ съ англійскаго.
VII. СѢВЕРЪ РОССІИ. Окончаніе. М. Сидорова.
VIII. ПРЕСТУПЛЕНІЕ И НАКАЗАНІЕ. Романъ. Часть второй. Гл. VII—IX. Ѳ. М. Достоевскаго.
IX. ВЕСНА. Стихотвореніе. А. А. Фета.
X. ФИНАНСОВОЕ ПОЛОЖЕНІЕ АНГЛІИ И ПОЛИТИКА МИНИСТРА ГЛАДСТОНА. А. Н. Куломзина.

Обкладинка журналу «Русский вестник» за 1866 р., що видавався Михайлом Катковим

▲ *Олександр Кониський. Фото (1890-і рр.)*

Кониський Олександр Якович (18.08.1836–12.12.1900) – письменник, публіцист і громадський діяч. Народився на хуторі Переходівка Ніжинського повіту. Після закінчення Ніжинського повітового училища та Чернігівської гімназії виявив бажання продовжити навчання в Ніжинському ліцеї князя Безбородька, але ця спроба виявилася невдалою. Після проходження військової служби О. Кониський з 1854 р. перебував на рядових посадах у кримінальній палаті в Полтаві. Після складання екстерном іспитів на кандидата прав отримав науковий ступінь. З проголошенням селянської реформи 1861 р. О. Кониський узявся за адвокатську практику – захищав інтереси «визволених невільників».

Поряд із цим він вів активну літературну (з 1858 р.) і громадську діяльність, був членом Київської громади, займався організацією недільних шкіл. Видав буквар «Українські прописи (1862 р.), підручник з арифметики (1863 р.), а 1882 р. – читанку для українських шкіл. У січні 1863 р. О. Кониського було заарештовано і в позасудовому порядку вислано у Вологодську губернію. 1865 р. він отримав дозвіл виїхати за кордон для лікування, а наступного року повернувся в Україну, де проживав у Катеринославі, перебуваючи під гласним поліцейським наглядом. У 1872 р., після його зняття, переселився до Києва. Упродовж 1869–1873 рр. О. Кониський опублікував близько 15 статей із питань цивільного процесу у фаховому журналі «Судебный вестник». Був одним з ініціаторів заснування в 1873 р. у Львові Літературного товариства імені Шевченка. У 1880-х рр. обирався гласним Київської міської думи, тоді ж захопився проблематикою звичаєвого права. Вів активну публіцистичну діяльність у Галичині, зокрема тривалий час матеріально й інтелектуально підтримував літературно-науковий і політичний часопис «Правда», який відіграв визначну роль у формуванні української національної свідомості.

О. Кониський є автором двотомної біографії Т. Шевченка – «Тарас Шевченко-Грушівський» (1898 р.), численних поезій та прозових творів, найвідоміші серед яких «Семен Жук і його родичі» (1873 р.), «Юрій Горовенко» (1883 р.), в яких порушували питання національного відродження України. Значна частина його літературних творів містила у своїй основі юридичні сюжети, викривала негативні явища в діяльності царської адміністрації і суду, здирництво тогочасної адвокатури. Кілька поезій він присвятив темі тюрми, заслання і каторги. Опублікував казку-пародію на царський суд – «Собача правда» (1894 р.).

Духовний гімн на його слова в обробці О. Кошиця і на музику М. Лисенка «Боже Великий Єдиний, нам Україну храни» традиційно використовується в церемонії інавгурації Президента України та під час інших офіційних урочистостей.

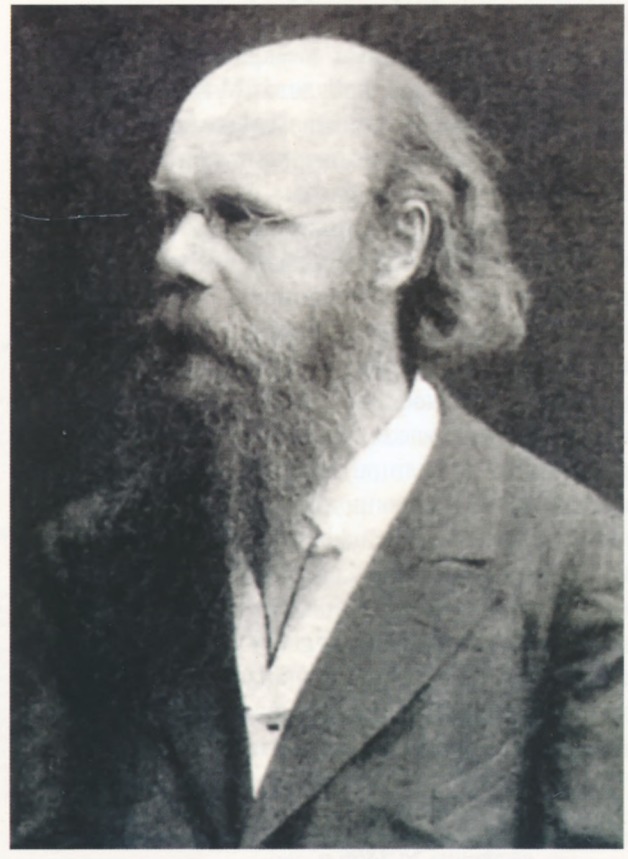

▲ *Олександр Кониський. Фото (1870-і рр.)*

Отже, на початку 1860-х рр. інтелектуальна еліта українського народу взялася до реалізації власного національного проекту, який був вельми скромним, ставив собі за завдання вироблення модерної національної ідентичності та прищеплення її народним масам. Він опирався на ідеї романтичного націоналізму, роблячи наголос на мовних, етнокультурних та ментальних відмінностях українців від росіян та поляків.

Те, що український рух ідентифікував себе не лише в боротьбі з росіянами, а й з поляками, добре знали співробітники III відділення. Відряджений у вересні 1863 р. із завданням з'ясувати масштаби «малоросійської пропаганди» жандармський полковник Микола Мезенцев (з 1876 р. – шеф жандармів і начальник III відділення) у своїх рапортах застерігав від радикального покарання українофілів, адже це могло б призвести до їх зближення з поляками, а тоді, на його думку, «малоросійська пропаганда» могла б стати дійсно небезпечною. М. Мезенцев бачив у «малоросійській партії» об'єкт боротьби російського та польського впливів і навіть можливого союзника в боротьбі з польським рухом. Саме тому репресивні заходи проти українофілів у 1863 р. не були жорстокими. Вислані на Північ отримали можливість працювати, а до кінця 1860-х рр. повернутися в Україну. Редакторам «Основи» П. Кулішу та В. Білозерському було запропоновано посади у Варшаві.

Після виходу Валуєвського циркуляру в розвитку українського національного руху наступила перерва до початку 1870-х рр. Значна частина освіченої української молоді (Володимир Дебагорій-Мокрієвич, Яків Стефанович, Микола Кибальчич, Сергій Степняк-Кравчинський, Софія Перовська, Валер'ян Осинський та ін.) вступила до російських народницьких організацій. Її приваблювала ідеологія революційного народництва, порівняно з

▲ *Шеф жандармів (з 1876 р.) генерал-ад'ютант Микола Мезенцев. Фото (до 1878 р.)*

▲ *Сходка (При світлі лампи). Художник Ілля Рєпін (1883 р.)*

▲ *Відомий меценат українського руху поміщик Євген Чикаленко у 19-річному віці. Фото (1880 р.)*

яким український рух видавався надто малопотужним, аполітичним і культурницьки обмеженим. Справді, сформульовані В. Антоновичем у «Моїй сповіді» програмні пункти українського народництва суттєво відрізнялися від програми російських народників. Якщо останні ставили за мету селянську революцію, то українці обмежувались практичними заходами – просвіта та підвищення матеріального становища селян. Утопічному проекту російських народників (селянська революція як кінцева мета) українські громадівці протиставляли культурницьку програму.

Дослідження історії російського народництва показує, що винятково велику роль у цьому русі відіграли нащадки колишньої козацької старшини з Лівобережної України. Це було однією зі сторін російщення старої української еліти. Наприкінці XIX ст. ледве чверть спадкового дворянства України (56,8 тис. осіб разом з членами родин) визнавала українську мову рідною. Але в національному русі взяло участь лише декілька політичних діячів, і то передусім у ролі меценатів. Абсолютна більшість колишньої козацької старшини міцно інтегрувалася з імперською системою. Їхні ж нащадки, перейшовши через характерний для російського

▲ *Члени київської Старої громади. Фото (1874 р.)*

суспільства 1860-х рр. конфлікт «батьків» і «синів», поповнювали ряди російського революційного руху.

«Національна зрада» старої української еліти призвела до своєрідної реакції серед нового покоління українських активістів — студентів і професорів університетів, учнів середніх шкіл та їх викладачів, редакторів, журналістів, письменників, акторів, представників вільних професій (юристів, лікарів та ін.), — на думку яких факт «зради» тільки підкреслював демократичний характер української нації, яка складалася лише з народу — селянства. «Народний» характер нації, на думку лідерів руху, становило джерело його сили. Національні вороги були одночасно ворогами соціальними. Це давало надію на приведення селянства під їх прапори, адже, як вважалося, національні мотиви збігалися з соціальними.

На початку 1870-х рр. під впливом зростання суспільно-політичних рухів у Росії українським діячам вдалося відновити активність спочатку Київської громади, а потім аналогічних об'єднань і в інших містах. Провідну роль у громадівському русі відігравали «старі» громадівці-ліберали. Вони висували культурницькі гасла — розв'язання національного питання можливе шляхом широкої просвітницької діяльності серед народу (радикали-громадівці, які ставили за мету народне повстання та встановлення республіки, називалися «молодими»).

За цей час на зміну визнаним лідерам М. Костомарову і П. Кулішу прийшли нові діячі — В. Антонович та М. Драгоманов, які визначали завдання та стратегію діяльності київської Старої громади, що стала ідейно-організаційним центром українського народницького (українофільського) руху. Зокрема, М. Драгоманов, як визначний інтелектуал, розумів, що українці ще тільки на початку шляху формування їх як нації, що їм катастрофічно не вистачає високої культури і саме на її вироблення й слід було спрямувати зусилля освічених українських патріотів, тобто «треба наукової й літературної праці, щоб себе пізнати».

Київська громада зразка 1870-х рр., що отримала назву «Старої», на відміну від переважно студентського відкритого об'єднання 1860-х рр., перетворилася на напівтаємну організацію, вступ до якої був досить регламентований. За свідченням жандармських донесень, вона являла собою «штаб української партії», «кістяк українофільського руху». Її члени вивчали різні аспекти і прояви життя українського народу, його минуле й сучасність, природу й продуктивні сили України. Участь у роботі київської Старої громади брало ціле сузір'я української інтелігенції. Крім згаданих Михайла Драгоманова і Володимира Антоновича тут активно працювали історики Іван Лучицький і Орест Левицький, правознавець Олександр Кістяківський, філолог Павло Житецький, етнолог і поет Павло Чубинський, статистик Олександр Русов, лікар і соціолог Сергій Подолинський, економіст Микола Зібер, антрополог Федір Вовк, композитор Микола Лисенко, драматурги й актори Михайло Старицький і Марко Кропивницький, мовознавець та етнограф Кость Михальчук, правник Петро Косач (батько поетеси Лесі Українки) та інші (всього понад 70 осіб).

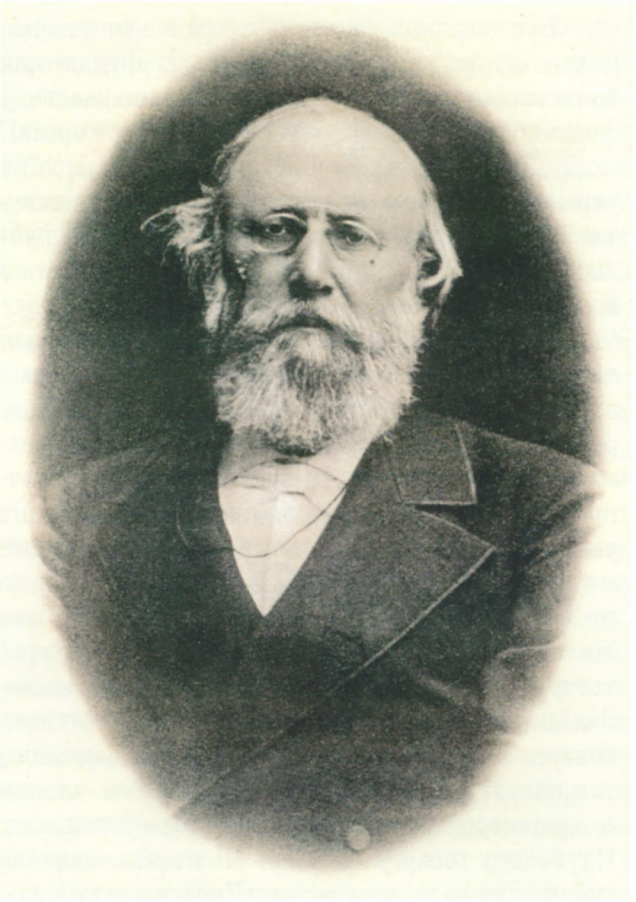

▲ *Олександр Кістяківський. Фото (перша половина 1880-х рр.)*

Житецький Павло Гнатович (04.01.1837 — 18.03.1911) — мовознавець, лексикограф, педагог і громадський діяч. Народився в м. Кременчук (тепер Полтавська обл.). Навчався в Київській духовній академії (1857—1860 рр.) і на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира (1860—1864 рр.). Потім викладав у навчальних закладах Кам'янця-Подільського (з 1865 р.) та Києва — у колегії Павла Ґалаґана (1874—1893 рр.; з перервою в 1880—1882 рр., коли працював приват-доцентом Санкт-Петербурзького університету).

Був активним учасником українського національно-культурного руху, одним із фундаторів Київської громади (з 1861 р.). Брав участь у фольклорно-етнографічних експедиціях, в організації недільних шкіл. Виступав за викладання українською мовою, наголошуючи на її важливому значенні для розвитку нації. З цього приводу опублікував у 1862 р. статтю «Русский патриотизм» у журналі «Основа».

П. Житецький – перший історик української літературної мови, автор наукових досліджень і публікацій про українські писемні пам'ятки, зокрема Пересопницьке Євангеліє, «Енеїду» І. Котляревського, народні думи та ін. Він зробив значний внесок у розробку принципів і критеріїв українського правопису. Працював над питаннями взаємозв'язку слов'янських мов, загального мовознавства й літературознавства. Вчений брав діяльну участь у роботі історичних і краєзнавчих товариств, був одним із засновників Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873 р.), Українського наукового товариства в Києві (1907 р.), дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця, Наукового товариства імені Шевченка; активно співпрацював із часописом «Киевская старина», зокрема над підготовкою словника української мови. П. Житецький лінгвістично обґрунтував концепцію безперервного розвитку українського народу, його мови і традиційної культури з часів Київської Русі.

▲ *Павло Житецький. Фото (1880-і рр.)*

▲ *Будівля колегії Павла Ґалаґана в Києві, де протягом 1874–1893 рр. викладав Павло Житецький. Поштова листівка (початок XX ст.)*

Київський, подільський і волинський генерал-губернатор (1869—1878 рр.) Олександр Дондуков-Корсаков. Фото (1870-і рр.)

Для забезпечення умов широкої культурно-просвітницької праці громадівці за підтримки київського генерал-губернатора Олександра Дондукова-Корсакова виступили з ініціативою відкриття (лютий 1873 р.) у Києві Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства, який зробили головним осередком своєї діяльності. Головою відділу було обрано відомого мецената-землевласника Г. Ґалаґана. Обов'язки виконавчого секретаря, який здійснював керівництво поточною роботою, виконував П. Чубинський, а його заступником став О. Русов. Можливість легальної праці у Південно-Західному відділі, патронат над ним О. Дондукова-Корсакова сприяли притоку до українофільських лав багатьох представників молодого покоління. З часом дійсними членами цієї інституції стали понад 100 осіб, переважна більшість з яких були громадівцями (кількісний склад науковців, які співпрацювали з нею, налічував до 200). Генерал-губернатор чудово знав про українофільські переконання організаторів Південно-Західного відділу, але сподівався на те, що громадівці в умовах легальної діяльності не будуть переступати межі дозволеного та стануть певною противагою полякам.

Стара громада підпорядкувала собі газету «Киевский телеграф», яка на деякий час стала органом української думки: тут друкувалися статті як російською, так і українською мовами; придбала друкарню, де видавались дешеві книжки для народу. Найбільшого розголосу серед досягнень Південно-Західного відділу набули проведення 2 березня 1874 р. одноденного перепису населення Києва та організація того ж року в місті археологічного з'їзду (набув статусу міжнародного в зв'язку з участю в його роботі багатьох іноземних учених), під час якого члени Старої громади здивували вчений європейський світ солідністю і розмахом своєї наукової діяльності. Зокрема, під час його роботи В. Антонович організував виставку української археології, а також карт і гравюр, яка здобула визнання.

Перепис населення Києва став непересічним статистичним явищем того часу, який мав на меті з'ясувати етнічний склад мешканців та мовну ситуацію. Зокрема, 74% опитаних народилися в українських губерніях, а 21,5% — у російських. Українська мова під час опитування фігурувала як «малоруське наріччя» російської мови. Зрештою, перепис зафіксував, що 80% киян розмовляли російською або її «наріччями», і саме малоросійським — 39,26%. Підсумки цієї акції засвідчили, що асиміляційні процеси у великих українських містах набирали обертів.

Під егідою Південно-Західного відділу було підготовлено й видано впорядковані І. Рудченком

Земський статистик, етнограф і громадський діяч Олександр Русов. Фото (1880-і рр.)

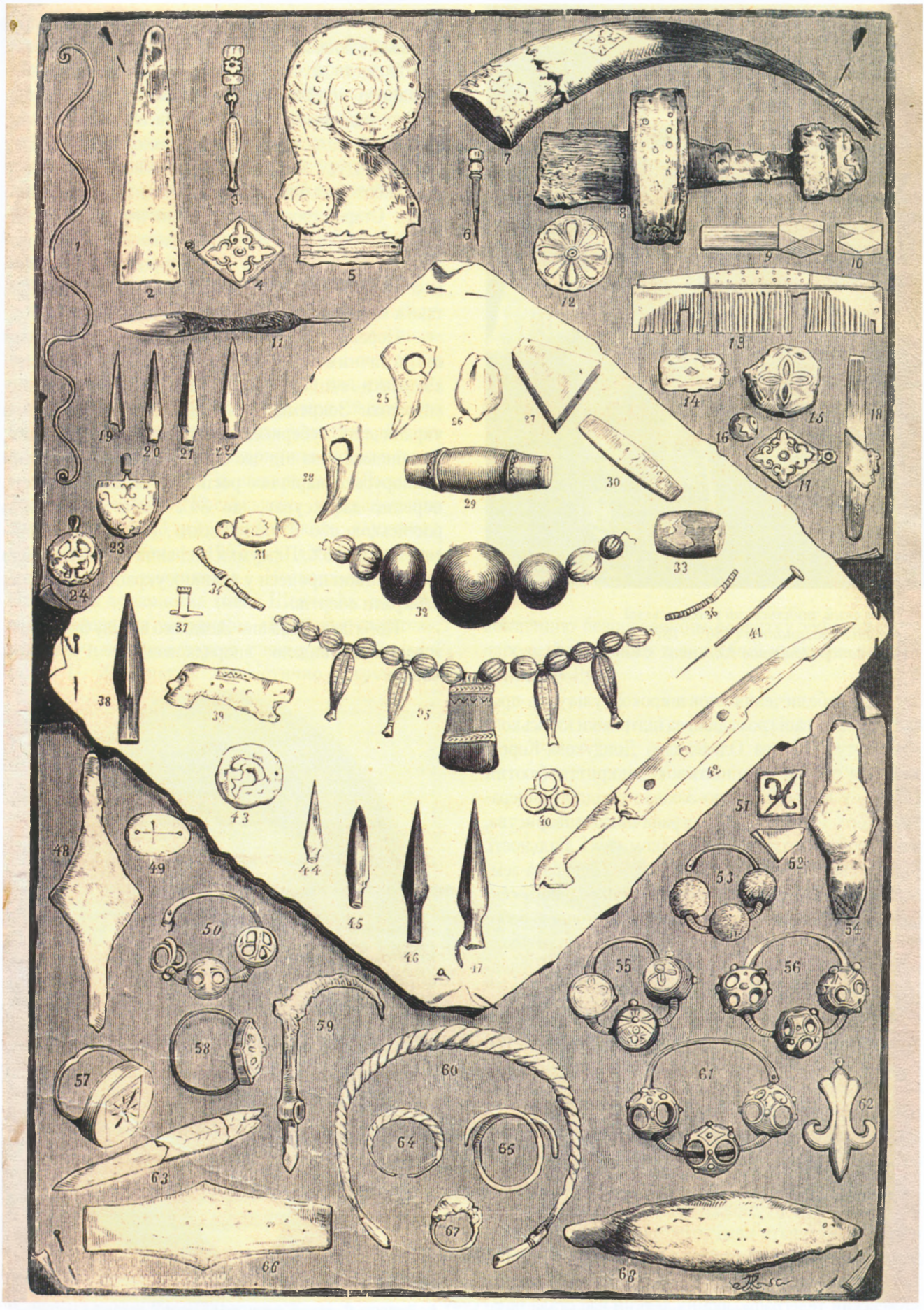

▲ *Археологічні предмети, знайдені на території України, які були експоновані на III Археологічному з'їзді в Києві (1874 р.)*

Стара будівля Київської контори Державного банку, де в лютому 1873 р. відбулося перше засідання Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства. Фото (кінець XIX ст.)

«Чумацкие народные песни» (1874 р.), а також уже згадувані «Исторические песни малорусского народа» з поясненнями В. Антоновича і М. Драгоманова (т. I–II, 1874–1875 рр.). Систематизувавши український фольклор про історичні події минулого, два лідери українського руху створили книжку, в якій народ сам описував і оцінював своє минуле. Вона була гідно поцінована: Петербурзька академія наук нагородила авторів Уваровською премією. Найвагомішим науковим проектом громадівців стало видання «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край» (у 7 т., 1872–1879 рр.) – цінного наукового збірника етнографічних і фольклорних матеріалів з українських етнічних земель у Російській імперії. Експедиція відбулася в 1869–1870 рр. за дорученням імператорського Російського географічного товариства під керівництвом П. Чубинського, який обробив та підготував до друку це видання. Уже перші його томи було відзначено золотими медалями імператорського Російського географічного товариства (1873 р.) і Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875 р.).

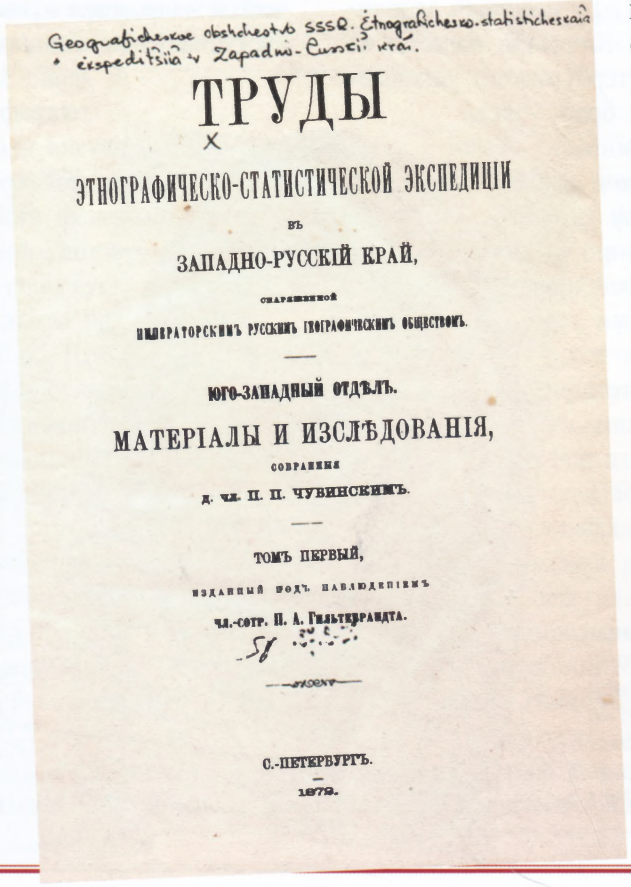

Geograficheskoe obshchestvo SSSR. Étnograficheskо-statisticheskaia ékspeditsiia v Zapadno-Russkii kraĭ.

ТРУДЫ

ЭТНОГРАФИЧЕСКО-СТАТИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦІИ

ВЪ

ЗАПАДНО-РУССКІЙ КРАЙ,

СНАРЯЖЕННОЙ

ИМПЕРАТОРСКИМЪ РУССКИМЪ ГЕОГРАФИЧЕСКИМЪ ОБЩЕСТВОМЪ.

ЮГО-ЗАПАДНЫЙ ОТДѢЛЪ.

МАТЕРІАЛЫ И ИЗСЛѢДОВАНІЯ,

СОБРАННЫЕ

Д. ЧЛ. П. П. ЧУБИНСКИМЪ.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ,

ИЗДАННЫЙ ПОДЪ НАБЛЮДЕНІЕМЪ

ЧЛ.-КОРР. П. А. ГИЛЬФЕРДИНГА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

1872.

Титульна сторінка «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край» (Т. 1, 1872 р.)

▲ *Павло Чубинський. Фото (друга половина 1870-х рр.)*

Чубинський Павло Платонович (27.01.1839 – 26.01.1884) – етнограф і фольклорист, поет, громадський діяч. Народився на хуторі Чубинському Полтавської губернії (тепер с. Чубинське Бориспільського району Київської області) у небагатій дворянській сім'ї. Навчався у 2-й Київській гімназії, на юридичному факультеті Петербурзького університету. У студентські роки брав участь у діяльності петербурзької української громади, підготовці до друку журналу «Основа», де познайомився з Т. Шевченком, М. Костомаровим та іншими українськими діячами. 1861 р. захистив у Петербурзькому університеті дисертацію «Нариси народних юридичних звичаїв і понять з цивільного права Малоросії», отримавши учений ступінь кандидата права.

Повернувшись улітку того року в Україну, писав статті для «Основи», співпрацював з «Черниговским листком», «Киевскими губернскими ведомостями», в яких, зокрема, побачила світ його «Програма для вивчення народних юридичних звичаїв у Малоросії» (1862 р.). Він став одним із засновників та активних членів Київської громади, працював у недільних школах, намагався відкрити безкоштовну народну школу в Борисполі, але не отримав дозволу від влади. Восени 1862 р. П. Чубинський написав вірш «Ще не вмерла Україна», що став національним гімном українського народу.

Тоді ж у жовтні П. Чубинського «за вредное влияние на умы простолюдинов» (за участь у національно-культурному русі) влада вислала на проживання в Архангельську губернію під нагляд поліції, де він працював слідчим, потім секретарем статистичного комітету, редактором губернської газети, чиновником з особливих доручень при губернаторові. За сім років заслання українець П. Чубинський зробив чимало для російської науки, зокрема багато займався статистичними та етнографічними дослідженнями Півночі Росії.

Після звільнення у 1869 р. з-під поліцейського нагляду оселився у Санкт-Петербурзі і невдовзі був обраний членом імператорського Російського географічного товариства, за дорученням якого очолив етнографічно-статистичні експедиції в Україні, Білорусії і Молдавії. У 1872–1879 рр. за редакцією П. Чубинського було опубліковано матеріали цих досліджень у 7-ми томах («Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край»). 1873 р. виступив одним з ініціаторів створення в Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, яким ке-

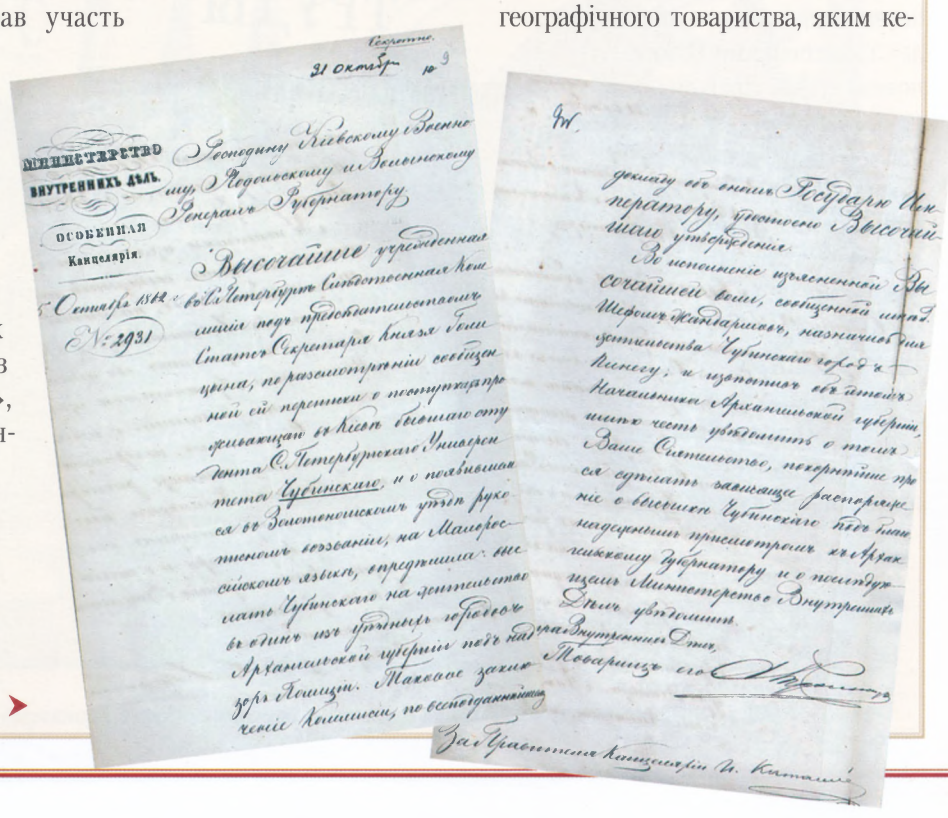

Министерство Внутренних Дѣлъ. Особенная Канцелярія. 5 Октября 1862 г. № 2931. 31 октября

Господину Кіевскому и Виленскому, Подольскому и Волынскому Генералъ Губернатору

Высочайше учрежденная въ С. Петербургѣ Сенатская Ревизіонная подъ предсѣдательствомъ Статсъ Секретаря Князя Долгорукова, разсмотрѣвши всеподданнѣйшій докладъ о переводѣ о поступающихъ изъ Кіева бывшаго студента С. Петербургскаго Университета Чубинскаго, и о появившихся въ Волынскомъ уѣздѣ рукописныхъ воззваніи, на Малороссійскомъ языкѣ, опредѣлила: не имѣть Чубинскаго на дѣятельности въ одномъ изъ уѣздныхъ городовъ Архангельской губерніи подъ надзоръ Полиціи. Такое заключеніе Ревизіонной, по всеподданнѣйшемъ докладу съ онымъ Государю Императору, благоволено Высочайше утвержденно.

Не исполненіе изложенной Высочайшей воли, сообщенной мнѣ Шефомъ Жандармовъ, назначено мнѣ устраненіе Чубинскаго отъ Кіева, и изгнаніе въ отдаленныхъ Начальника Архангельской губерніи имѣть честь увѣдомить о томъ Вашъ Сіятельство, покорнѣйше прося сообщить вышеуказанное распоряженіе о высылкѣ Чубинскаго подъ надзоръ вышедшимъ присмотромъ въ Архангельскому Губернатору и о послѣдующемъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ увѣдомить.

Товарищъ Министра Внутреннихъ Дѣлъ

За Управителя Канцеляріи Д. Кантакузинъ

Повідомлення міністра внутрішніх справ київському генерал-губернатору про заслання П. Чубинського на проживання до Пінегі Архангельської губернії. (25 жовтня 1862 р.) ➤

Павло Чубинський із дружиною Катериною Порозовою. Фото (початок 1880-х рр.)

рував до його закриття у 1876 р. Одночасно виконував обов'язки члена редколегії газети «Киевский телеграф» — органу українського патріотичного руху.

Після виходу Емського указу 1876 р. П. Чубинського було вислано з Києва із забороною проживати в українських і столичних губерніях. Утім, за клопотанням президії імператорського Російського географічного товариства він отримав дозвіл на проживання з наступного року в Санкт-Петербурзі. 1879 р. П. Чубинський тяжко захворів і до кінця життя був прикутий до ліжка. Похований у Борисполі.

П. Чубинський зробив фундаментальний внесок у вивчення українського звичаєвого права. Виводив норми традиційного права з розвитку особистості, її суспільної значимості, що, на думку вченого, становило корінну рису українського народу.

Погруддя Павла Чубинського в м. Бориспіль (Київська область). Сучасне фото

У 1873 р. Стара громада виступила зі своєю політичною програмою, основним положенням якої була вимога федеративного устрою Росії з наданням широкої автономії для України. У своїх суспільних поглядах громада стояла на досить радикальних позиціях. Ще радикальнішою з цього погляду була Одеська громада, члени якої підтримували, як і київські громадівці, зв'язки з російським революційним рухом.

Ототожнення української справи з соціальними інтересами українського селянства призвело до значної популярності серед національних діячів соціалістичних ідей. Офіційна російська преса звинувачувала членів київської Старої громади в тому, що вони носять в одній кишені писання «батька Тараса» (Т. Шевченка), а в іншій — «Капітал» К. Маркса. Один із громадівців — доцент Київського університету Микола Зібер — став першим у Росії популяризатором економічної теорії марксизму, відкидаючи положення про класову боротьбу і диктатуру пролетаріату. Основу соціально-економічної історії людства М. Зібер убачав у розвитку кооперативних форм ведення господарства. Інший член Старої громади Сергій Подолинський використав основні положення цієї теорії для аргументації своїх власних поглядів на розвиток природи, суспільства та промислового виробництва в Україні.

Микола Зібер. Фото (1880-і рр.)

Найбільш послідовне вираження курсу на поєднання соціалізму з національною справою знайшло у політичній думці провідного лідера Київської гро-

мади Михайла Драгоманова. Йому належала відома формула, що «по обставинам України, тут плохий той українець, що не став радикалом, і плохий той радикал, що не став українцем». Погляди М. Драгоманова були далекі від ортодоксального марксизму. Він не визнавав положення про те, що економічний фактор визначає розвиток суспільства, рівно ж як і думка про диктатуру однієї партії чи одного класу була йому чужою. У своїй діяльності він розвивав положення європейського анархічного соціалізму, який у центр уваги ставив свободу особистості. Практичною реалізацією цього ідеалу, на думку М. Драгоманова, було широке впровадження федеративних та самоврядних принципів на всіх рівнях функціонування суспільства – від сільської громади аж до державного управління. Його позиція різко відрізнялася від поглядів російських народників: він відкидав їх ідеалізацію російської общини та терористичну тактику. Революційному нігілізму народників він протиставив іншу формулу, яка стала моральним імперативом для наступних поколінь українських діячів: «Чиста справа потребує чистих рук». Український соціалізм у драгоманівській версії став головною ідеологією національного руху в останній третині XIX – на початку XX ст.

▲ *Михайло Драгоманов – студент Університету св. Володимира. Фото (1863 р.)*

Драгоманов Михайло Петрович (30.09.1841 – 02.07.1895) – громадсько-політичний діяч, історик, філософ, публіцист, фольклорист, літературознавець. Народився в м. Гадяч на Полтавщині у родині дрібнопомісного дворянина з козацького роду Петра Драгоманова. Був братом письменниці Олени Пчілки, дядьком поетеси Лесі Українки, племінником декабриста Якова Драгоманова. Освіту здобув у Гадяцькому повітовому училищі і Полтавській гімназії. За політичні погляди М. Драгоманова було виключено з останнього класу без права вступу в будь-який інший навчальний заклад. Завдяки втручанню попечителя Київського навчального округу М. Пирогова, який «допустив у Києві академічну свободу, схожу на європейську», йому було дозволено скласти іспити за курс гімназії екстерном. 1859 р. вступив на історико-філологічний факультет Університету св. Володимира (закінчив 1863 р.), в якому займався до 1876 р. науково-педагогічною діяльністю (працював приват-доцентом (1870 р.) на кафедрі античної історії). Упродовж 1871–1873 рр. М. Драгоманов перебував у закордонному відрядженні, під час якого відвідав найбільші наукові центри Європи. Двічі побував у Галичині. Був одним із найбільш активних діячів київської Старої громади і Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства.

У 1875 р. став жертвою урядових репресій і за наказом Олександра II був звільнений з Київського університету, натомість йому запропонували професорську посаду в одному з університетів у Росії, але він відмовився (перебував під негласним наглядом поліції). З метою уникнення арешту емігрував спочатку до Відня, а невдовзі до Женеви (Швейцарія), де разом з однодумцями, насамперед С. Подолинським, Ф. Вовком, М. Павликом, А. Ляхоцьким заснував Вільну українську друкарню. Тут він протягом 1878–1882 рр. видав п'ять томів збірки «Громада», а також брошури українською, російською, німець-

▲ *Хата Драгоманових у Гадячі на Полтавщині, де народився Михайло. Фото (початок XX ст.)*

кою, французькою та іншими мовами з метою ознайомити Європу з Україною. Програма діяльності гуртка передбачала презентацію української справи серед європейської громадськості й політикуму, а також пропаганду соціально-демократичних ідей і політичну роботу на українських етнічних територіях. М. Драгоманов підтримував зв'язки з передовою галицькою молоддю (зокрема І. Франком). Разом із С. Подолинським і М. Павликом заснував Женевський гурток – зародок українського соціалістичного руху.

У 1886 р. М. Драгоманов порвав зі Старою громадою, члени якої були незадоволені його радикальними поглядами, у зв'язку з чим був позбавлений фінансової підтримки. 1889 р. прийняв запрошення обійняти посаду професора кафедри загальної історії новоствореного Софійського університету (Болгарія), де провів останні роки свого життя. Повернувшись до науково-педагогічної діяльності, не припиняв громадсько-політичної. У відповідь російський уряд наполягав на екстрадиції М. Драгоманова, утім під тиском громадськості уряд Болгарії відмовився це зробити.

Суспільний процес М. Драгоманов розумів як поступальний розвиток політичних і моральних ідей, підпорядкованих внутрішнім законам прогресу. Михайло Петрович був прихильником ідей демократизму та федералізму і намагався поєднати завдання українського визвольного руху із сучасними йому західноєвропейськими ліберально-демократичними та соціалістичними течіями у суспільному житті. Політичним ідеалом М. Драгоманова була федеративна держава, побудована на засадах адміністративного децентралізму і культурно-національної автономії, з дотриманням принципу соборності України. Зразком для її утворення він бачив тогочасний устрій Швейцарії, США і Великої Британії.

Цей діяч був прихильником визнання пріоритету політичної свободи над економічними, суспільними та класовими інтересами, примату загальнолюдських культурних цінностей над національними особливостями. Одночасно М. Драгоманов не відкидав широкого впливу національних традицій на формування культурної спадщини народів. Він засуджував втрату Україною національної державності і вказував на негативний вплив цього чинника на подальшу долю народу. Водночас, указуючи на історичні права українців на самовизначення, не вірив у можливість відновлення національної державності. Тому прагнув спрямувати український суспільний рух на боротьбу за демократизацію та федералізацію в рамках Російської та Австро-Угорської імперій. Вже в «Передньому слові до "Громади"» (1878 р.) М. Драгоманов виклав розгорнуту політичну програму українського руху – «жити по своїй волі на своїй землі», що передбачало поєднання соціальних і національних проблем українства.

1884 р. він запропонував власний проект конституції. Оцінюючи діяльність М. Драгоманова, російський політик П. Струве зазначав: «Драгоманов перший із російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну програму... перший

▲ *Михайло Драгоманов після закінчення Університету св. Володимира. Фото (1864 р.)*

▲ *Михайло Драгоманов серед студентів історико-філологічного факультету Університету св. Володимира. Фото (1870 р.)*

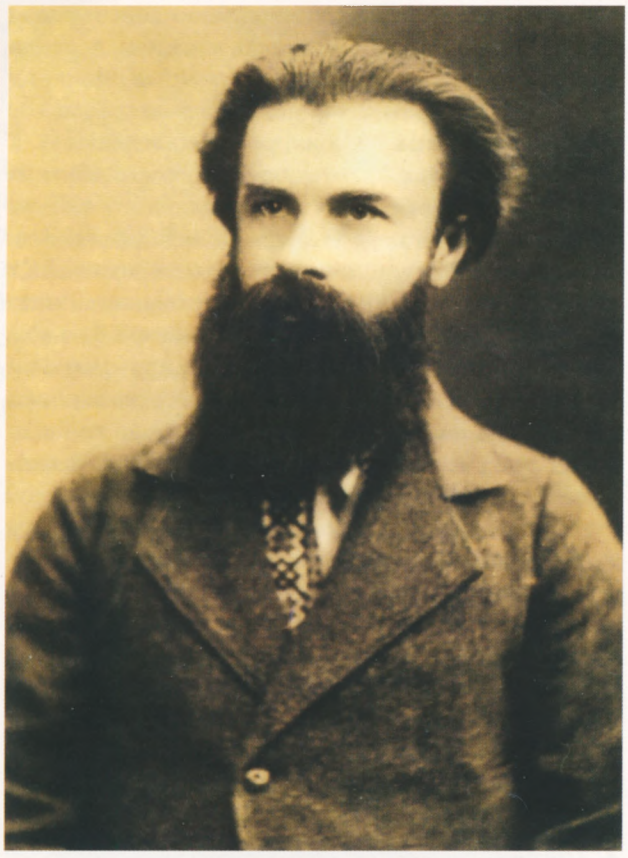

▲ *Михайло Драгоманов. Фото (1875 р.)*

блискуче й доступно пояснив зміст і значення конституційного ладу, особливо прав особи та принципів самоврядування».

М. Драгоманов був одним із перших мислителів, хто сформулював ідею цілісності східних і західних українських земель, виступаючи проти українського регіонального сепаратизму. Його політична програма мала загальноукраїнський характер, в якій підкреслювалась єдність всього українського народу — від Закарпаття до Кубані. М. Драгоманов намагався налагодити тісні контакти і взаєморозуміння всередині українського громадського та культурного життя, хотів подолати «історичну прірву», що пролягла між Галичиною та підросійською Україною. Відносно «політичної течії» українофільського руху Михайло Петрович уважав, що мають бути різні завдання щодо цих історичних українських регіонів — слід вести боротьбу за демократичні свободи в підросійській Україні та використовувати австро-угорську конституційну систему в Галичині. До часу повалення російського самодержавства центром українського національного руху повинна залишатися саме ця західноукраїнська територія, якій необхідно було позбутися надмірної провінційності.

Багато уваги М. Драгоманов приділив вивченню різних аспектів російського, польського, балканського напрямів суспільно-політичного руху. Засуджував польський «історичний» патріотизм, прихильники якого прагнули відновлення польської держави в кордонах 1772 р., а також великодержавне, централістичне спрямування політики російського царизму. Працюючи над проблемами міжнародного суспільно-політичного та культурного життя цей ідеолог українського соціалізму не створив власної цілісної і завершеної економічної програми. Соціалізм М. Драгоманова — насамперед етичний, йому властиве прагнення до соціальної справедливості. Михайло Петрович заперечував марксистську теорію як помилкову, нездійсненну і шкідливу для українського політичного життя.

Перші наукові праці М. Драгоманова було присвячено питанням античної історії. Згодом він розпочав дослідження української етнографії та фольклористики. Опублікував кілька відомих праць: «Истори-

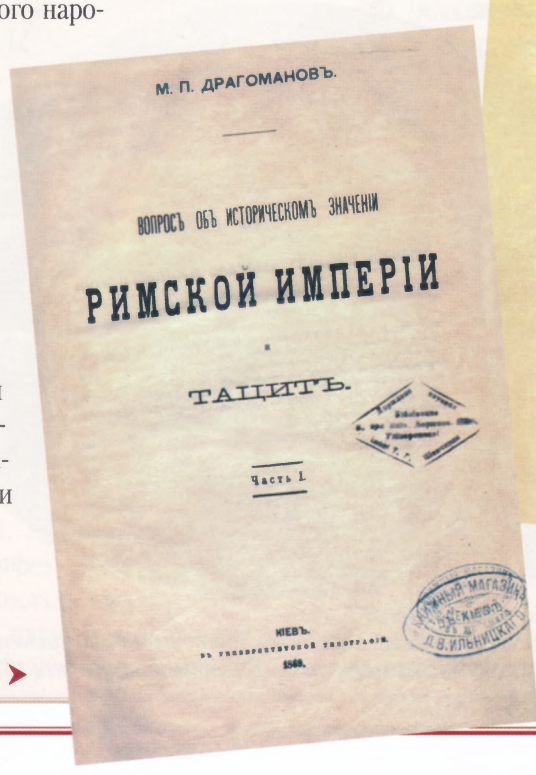

М. П. ДРАГОМАНОВЪ.

ВОПРОСЪ ОБЪ ИСТОРИЧЕСКОМЪ ЗНАЧЕНІИ

РИМСКОЙ ИМПЕРІИ

и

ТАЦИТЪ.

Часть I.

КІЕВЪ.

Въ Университетской типографіи.

1869.

Титульна сторінка монографії М. Драгоманова «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит» (1869 р.) ➤

ГАЛИЦЬКО-РУСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО.

МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА.

Ex Libris

ЛЬВІВ, 1876.

З друкарні Товариства имени Шевченка.

Титульна сторінка брошури М. Драгоманова «Галицько-руське письменство» (1876 р.) ▲

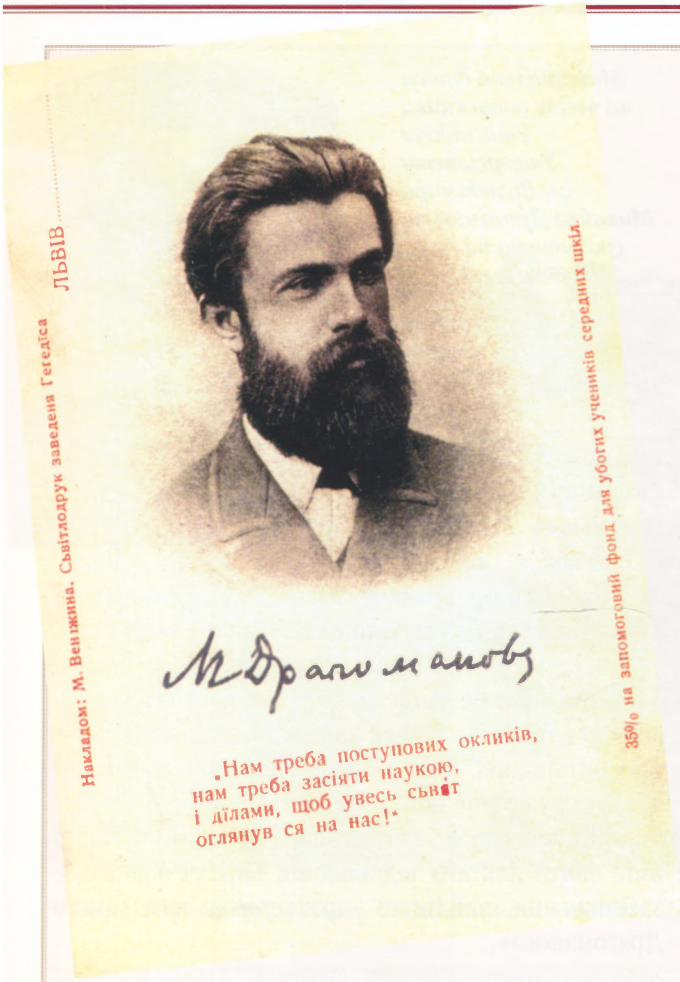

▲ *Галицька поштова листівка з портретом М. Драгоманова*

ческие песни малорусского народа» (т. 1–2, 1874–1875 рр.; у співав. з В. Антоновичем), «Малорусские народные предания и рассказы» (1876 р.), «Нові українські пісні про громадські справи» (1881 р.), «Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.» (ч. 1–2, 1883–1885 рр.), в яких високо оцінював виховну й пізнавальну роль народної творчості.

У працях «Переднє слово до "Громади"», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876)» та інших звертався до багатьох важливих питань історії України XIV – першої половини XIX ст., у т.ч. стосовно історичної ролі Запорозької Січі, становища України під московським пануванням після 1654 р.. Як літературний критик висвітлив здобутки українського письменства, його значення та місце в європейському літературному процесі. Зокрема, 1873 р. опублікував в італійському журналі «Rivista Europea» («Європейський огляд») статтю «Український літературний рух у Росії та в Галичині (1798–1872)».

Заслугою М. Драгоманова було те, що він одним із перших відкрив українську проблему Європі. Він вважав, що її увагу до проблем України можна привернути за допомогою повного видання «Кобзаря» та народних пісень. Брав участь у закордонному виданні творів Т. Шевченка, М. Костомарова та інших українських літераторів і вчених, доклав чимало зусиль, щоб поширити їхню спадщину в перекладах європейськими мовами. У травні 1878 р. М. Драгоманов, виступаючи в Парижі на літературному конгресі з доповіддю «Література українська, проскрибована російським урядом», зазначив: «Членам конгресу, можливо, важко буде повірити в те, щоб ціла література в Європі була заборонена і щоб така нечувана подія могла статися в середині XIX століття». Наприкінці доповіді вчений звернувся до форуму з заявою від імені українського народу, в якій висловив надію, що конгрес не залишиться осторонь і знайде спосіб допомогти Україні у ситуації, що склалася.

Багатогранна діяльність М. Драгоманова мала значний вплив на розвиток українського політичного життя. Відчутним він був як у Галичині серед представників радикального та народовського напрямів суспільно-політичного життя, так і в Наддніпрянщині, де погляди цього діяча відчутно відбилися на ідеології політичних партій. Політична місія М. Драгоманова, за словами М. Грушевського, це ціла епоха в українському житті, вона «витягла українство з манівців провінціалізму й опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієн-

LES ÉCOLES POPULAIRES EN UKRAÏNE
PAR M. DRAGOMANOW

НАРОДНІ ШКОЛИ
НА
УКРАЇНІ
СЕРЕД ЖИТЬТЬА І ПИСЬМЕНСТВА В РОССІЇ
М. ДРАГОМАНОВА

З ВИДАНЬНЬА
„ГРОМАДА“

Prix : 3 Francs

GENÈVE — BALE — LYON
H. GEORG, LIBRAIRE-ÉDITEUR
1877

Титульна сторінка книги М. Драгоманова «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» (Женева, Базель, Ліон, 1877 р.) ➤

▲ *Пам'ятник Михайлові Драгоманову біля Національного педагогічного університету (м. Київ), який носить його ім'я (відкритий у травні 2002 р.)*

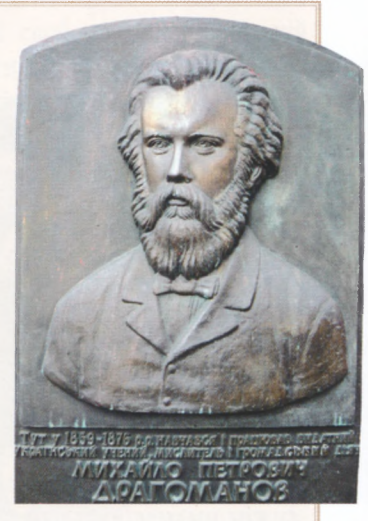

Меморіальна дошка на честь випускника і викладача Університету св. Володимира Михайла Драгоманова (розмішена на стіні Червоного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка) ➤

туватись на перспективи загального політичного і соціального визволення». Суспільна активність М. Драгоманова знаменувала перехід українського руху від вузького культурництва до політичного етапу.

Оцінюючи діяльність ученого, Іван Франко зазначив: «Він не написав ані жодного слова, котре б не відносилося до живих людей, до живих обставин і до питань, які так чи інакше порушують думки і чуття окружаючої його громади. Оте живе чуття, той бистрий погляд, що завсігда добачає потреби хвилі і вміє найти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєння, найліпше характеризує нам самого Драгоманова».

▲ *Голова Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1857–1889 рр.) Михайло Юзефович. Фото (близько 1880 р.)*

Активізація діяльності Київської, як і інших громад в Україні, а також Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства була сприйнята царським урядом та російськими націоналістами як новий прояв «українського сепаратизму». Якщо на початку 1860-х рр. головним опонентом українофілів виступив М. Катков з його столичними періодичними виданнями, то в 1874 р. цю місію взялася виконувати місцева газета «Киевлянин» на чолі з Віталієм Шульгіним. Разом із Михайлом Юзефовичем він розпочав кампанію проти українофілів та їх діяльності у Південно-Західному відділі.

Основним питанням знову стало мовне. «Киевлянин» піддав гострій критиці пропонований М. Драгомановим проект двомовного навчання в початковій школі, перевівши цю проблему з культурологічної площини в політичну. Зі шпальт газети було гучно заявлено, що розпочавши з початкової школи, українофіли потім будуть думати про відкриття гімназій, а після цього вимагатимуть діловодства у волосних управах, мирових та окружних судах, що, зрештою, підриватиме державні підвалини. Утім, ці нападки не мали наслідків, адже київський генерал-губернатор Олександр Дондуков-Корсаков та попечитель Київського навчального округу Платон Антонович патронували Південно-

▲ *Вулиця Хрещатик у Києві. Фото (остання чверть XIX ст.)*

Західний відділ. Зокрема, генерал-губернатор пригальмовував газетну полеміку, щоб не надавати українофільству того політичного значення, якого воно насправді не мало.

Тоді В. Шульгін та М. Юзефович, зрозумівши, що власними силами їм ситуацію не зламати, в 1875 р. взяли собі у союзники М. Каткова. В «Русском вестнике» з'явилося кілька українофобських статей, серед яких найбільшого розголосу набула публікація проти минулорічної надрукованої у львівській «Правді» статті М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька». Цей виступ для її автора мав негативні наслідки — його було звільнено з Університету св. Володимира. А вже в серпні 1875 р. за наказом Олександра II створюється спеціальна нарада під головуванням міністра внутрішніх справ, до якої ввійшов і М. Юзефович, для «вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». Поява останнього у складі наради була наслідком доносу на український рух, який він направив, швидше за все, на початку серпня того ж року шефу III відділення генералу О. Потапову. Перебуваючи у складі наради, М. Юзефович підготував для її членів записку «Про так званий українофільський рух», в якій безапеляційно робився висновок про необхідність ліквідації київського осередку українофільства — Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства. Цим напрямком і пішла нарада, сформулювавши висновки «для припинення українофільської пропаганди», які складались з 11 пунктів.

У дещо зміненому вигляді ці висновки 30 (18 за ст. ст.) травня 1876 р. були затверджені Олександром II у німецькому місті Бад-Емсі (перебував тут на лікуванні), отримавши назву Емського указу. Із

▲ *Пам'ятна дошка, присвячена Емському указу в м. Бад-Емс, Німеччина. Сучасне фото*

▲ *Сергій Подолинський. Фото (1870-і рр.)*

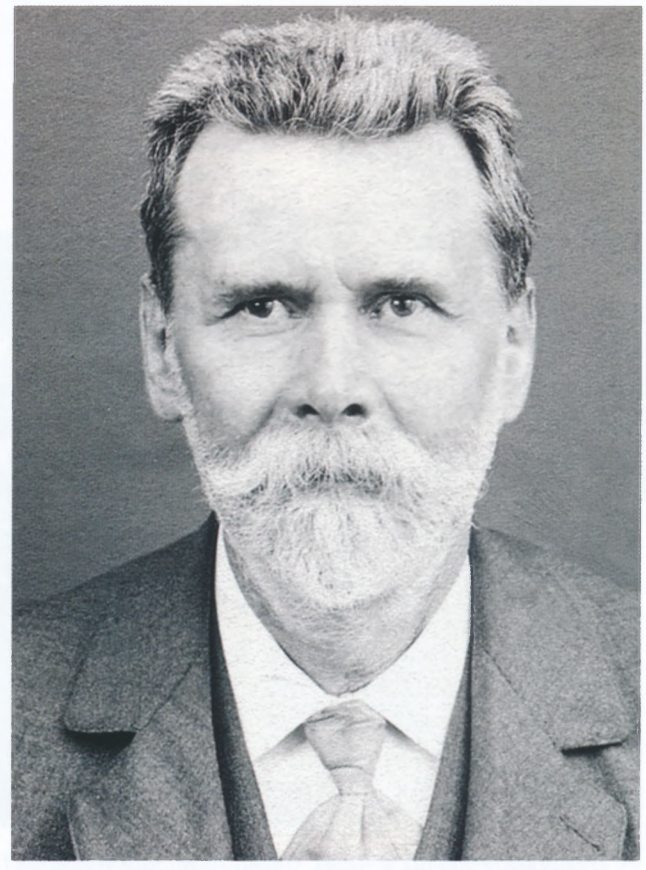

▲ *Федір Вовк (Волков). Фото (початок XX ст.)*

набуттям ним чинності було закрито Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства, припинено видання «Киевского телеграфа» і вжито репресій проти окремих українських діячів. Найбільші наслідки мала заборона друкування в Російській імперії будь-яких оригінальних чи перекладних книжок українською мовою, за винятком історіографічних пам'яток та творів «изящной словесности» (з дозволу цензури). За указом не дозволялося друкувати навіть українські тексти до музичних нот. Суворо заборонялося ввозити в межі імперії без спеціального дозволу будь-які книги та брошури, видані за кордоном українською мовою. Не дозволялося ставити українські театральні вистави, влаштовувати концерти з українськими піснями і декламування літературних творів. Пізніше було заборонено українські переклади будь-яких російських творів, а саме слово «Україна» замінювалося на усталене «Малоросія».

Емський указ українському рухові завдав тяжкого удару, звівши нанівець можливості його легальної діяльності. Провідні діячі Київської громади (М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Зібер, С. Подолинський) змушені були виїхали в еміграцію. Після відсторонення П. Чубинського від керівництва в ліквідованому Південно-Західному відділі імператорського Російського географічного товариства (за додатковим до Емського указу розпорядженням Олександра II) й заборони перебування в Києві, він отримав дозвіл на проживання в імперській столиці (працював у міністерстві шляхів). Протестуючи проти такої політики уряду, П. Куліш зрікся російського громадянства. Емський указ став безпрецедентним репресивним заходом, який діяв майже три десятиріччя до скасування явочним порядком під час революційних подій 1905 р. За цей період зросло ціле покоління українців, позбавлених можливості навчатися рідною мовою. В умовах зростаючої ролі міст, процесів модернізації та індустріалізації Емський указ був спрямованою асиміляційною акцією.

Стара громада не лише кількісно скоротилася, а й розкололася на дві частини. Одну з них очолив В. Антонович, який зберігав вірність ідеалам ліберального народництва і відстоював традиційні для українофільства методи національного усвідомлення через культурно-освітню діяльність, можливості якої були досить обмеженими. Це було єдине організоване об'єднання свідомих українців в Україні аж до заснування Загальної української організації у 1897 р. Інша частина, керована М. Драгомановим, стала на шлях політизації українського руху в соціал-демократичному напрямку. Так поворот долі для лідера Київської громади, що стався внаслідок запровадження Емського указу, обернувся його політичною українською місією. Цей акт також стимулював інтеграцію зусиль наддніпрянської та галицької інте-

Відзначення 15-річчя заснування «Киевской старины». Фото (1897 р.)

лігенції. Позбавлені можливості вільно працювати в Росії, українські патріоти звертали погляд у бік Галичини. Не маючи змоги видавати свої твори в межах Російської імперії, вони тут друкувалися і звідси нелегально перевозили літературу в підросійську Україну.

На початку 1880-х рр. наств час реакції. У березні 1881 р. народники-терористи після цілої серії замахів убили Олександра II. Відповіддю уряду було посилення репресій. В. Антонович залишився визнаним лідером київської Старої громади, яка, утім, набула характеру власне наукового і культурно-освітнього осередку київських національно орієнтованих інтелектуалів. Старогромадівці згуртувались навколо щомісячного російськомовного історико-етнографічного та літературного журналу «Киевская старина», заснованого 1882 р. (виходив до 1906 р.) за фінансової підтримки меценатів Є. Чикаленка, Г. Ґалаґана, В. Симиренка та інших, в якому друкувалися українознавчі матеріали. Часопис відіграв велику роль у пропаганді української культури й історії в умовах тогочасної політичної дійсності. Концептуальне обличчя цього видання визначив В. Антонович. Статтею «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст.», якою відкривався перший номер часопису, а також працею «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда» (написана в 1877—1878 рр.) автор намагався посередництвом литовсько-польського періоду об'єднати у наскрізний лінійний виклад першу і другу фази української історії, де козацтво було пов'язане з князівським часом, демонструючи таким чином безперервність історичного процесу на українських землях в добу Середньовіччя.

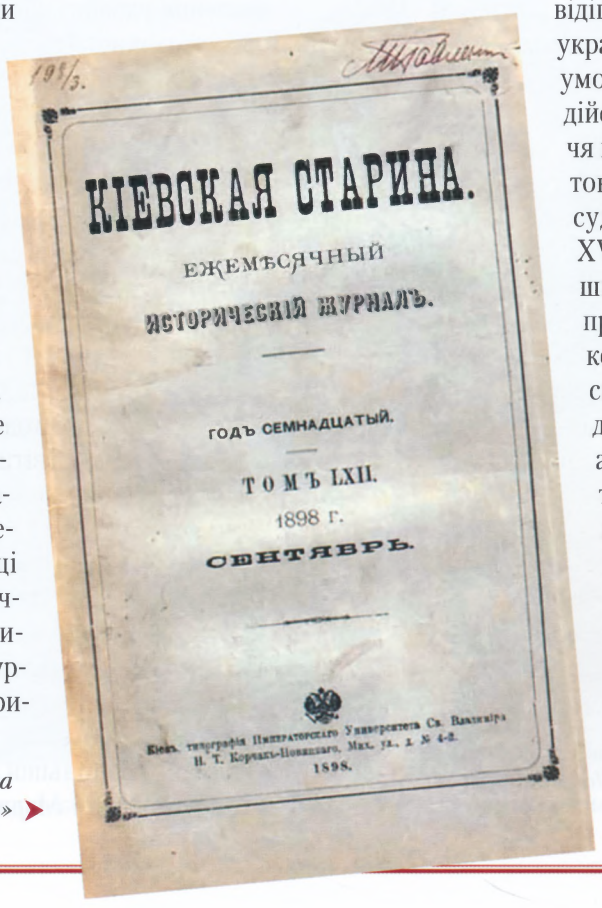

КІЕВСКАЯ СТАРИНА.

ЕЖЕМѢСЯЧНЫЙ

ИСТОРИЧЕСКІЙ ЖУРНАЛЪ.

ГОДЪ СЕМНАДЦАТЫЙ.

ТОМЪ LXII.

1898 г.

СЕНТЯБРЬ.

Киев. типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра
Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, Мих. ул., д. № 4-6.
1898.

Титульна сторінка «Киевской старины»

Педагог, письменник, лексикограф та етнограф Борис Грінченко. Фото (близько 1900 р.)

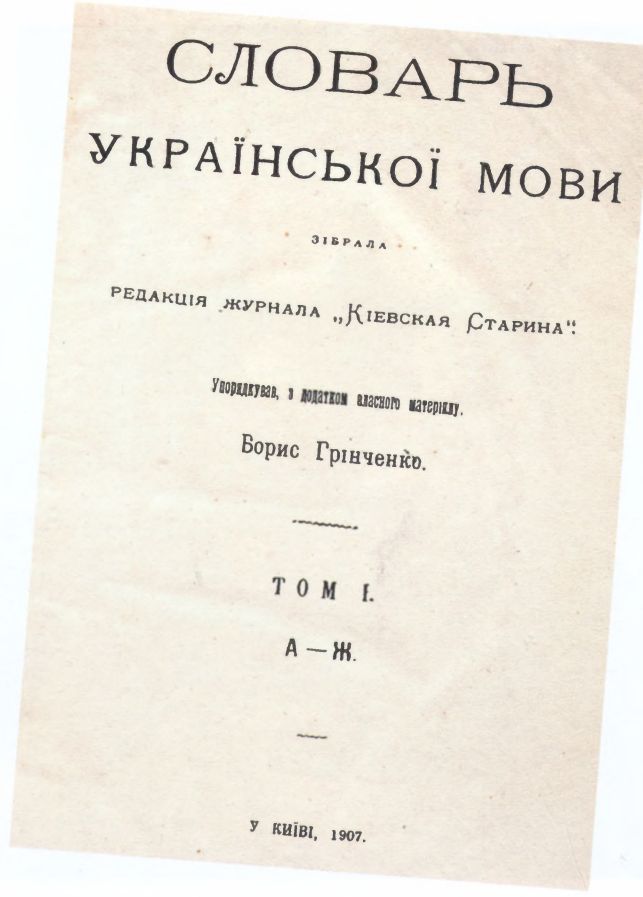

СЛОВАРЬ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ЗІБРАЛА
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛА „КІЕВСКАЯ СТАРИНА".
Упорядкував, з додатком власного матеріялу,
Борис Грінченко.
ТОМ І.
А — Ж.
У КИЇВІ, 1907.

Титульна сторінка «Словаря української мови» (т. І, 1907 р.), впорядкованого Борисом Грінченком

Київська громада активно опрацьовувала словники та хрестоматії, серед яких найбільше значення мав «Словарь української мови» (Грінчевичівка) — українсько-російський словник, виданий 1907–1909 рр. у Києві (в 4 т.). Його зібрала редакція журналу «Киевская старина», а впорядкував, додавши власний матеріал, Борис Грінченко. Словник складався 46 років (з 1861 р.) і мав великий вплив на становлення української літературної мови й літературного правопису (налічував бл. 68 тис. слів). Це був найповніший і лексикографічно найдосконаліший український словник початку XX ст.

Міністр внутрішніх справ Росії (серпень 1880—травень 1881 рр.) Михайло Лоріс-Меліков. Гравюра (1882 р.)

У 1880-х рр. один із громадівських лідерів Павло Житецький на запитання українських студентів: «Що робити?» відповів: «Якщо хочете працювати для українського народу, ставайте сумлінними вченими й пишіть ваші праці по-українському. Тоді поневолі й чужі вивчатимуть українську мову, щоб знайомитися з вашими працями. А тепер найкорисніше для української ідеї — це український театр». Саме він став найяскравішим явищем національного життя у той складний для українства час. Коли міністр внутрішніх справ Росії граф Михайло Лоріс-Меліков скасував заборону українських вистав (1881 р.), дозвіл було обставлено значною кількістю обмежень. Зокрема, у репертуар українських труп заборонялося включати твори з життя інтелігенції та перекладні п'єси. Актори змушені були робити наголос на танцях, співах, комічних сценах, що зробило український театр доволі модним у Росії. Українські вистави незмінно збирали багато публіки. Найбільшої слави здобув професійний театр, створений Марком Кропивницьким (1882 р.).

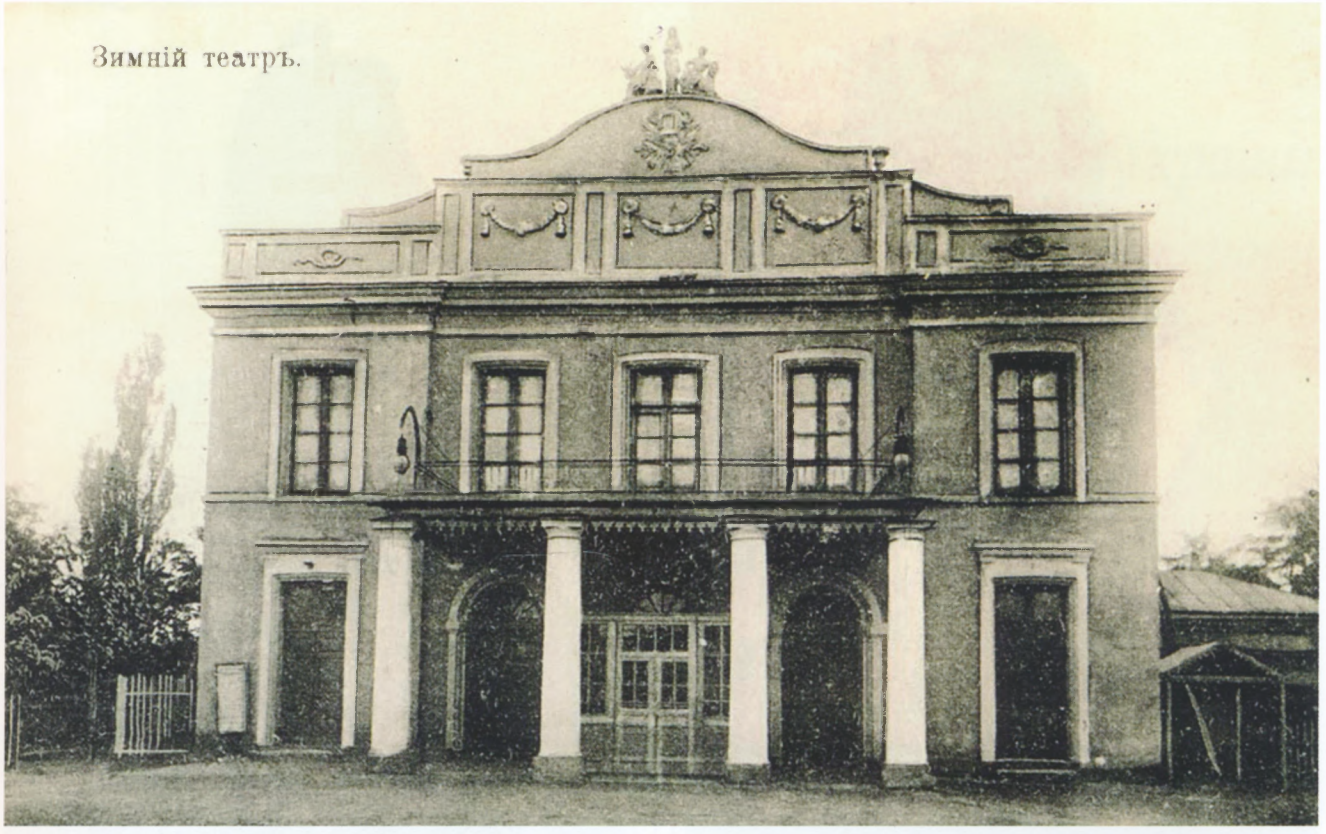

▲ *Єлизаветградський театр, в якому 27 жовтня 1882 р. відбулась перша вистава «Товариства українських артистів» під керівництвом Марка Кропивницького. Поштова листівка (початок XX ст.)*

▲ *Трупа першого українського професійного театру на чолі з Марком Кропивницьким. Фото (1886 р.)*

Марія Заньковецька в ролі Івги Цвіркунки в опереті Миколи Лисенка «Чорноморці». Фото (1892 р.)

Марко Кропивницький у ролі Тараса Бульби. Фото (початок XX ст.)

У його складі були блискучі актори Марія Заньковецька, брати Тобілевичі (Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський та Панас Саксаганський). Театр відіграв величезну роль у справі національного пробудження українців. Ставлячи твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка та власні, ці видатні митці утверджували принципи народності й реалізму. Багато письменників і громадських діячів молодшого покоління почали цікавитися українською справою саме під впливом трупи М. Кропивницького.

Український рух наприкінці 1880-х рр. був слабким і малочисельним. Постійні репресії царизму сприяли зближенню частини української інтелігенції з російським революційним рухом, оскільки народницька ідеологія була притаманна і її представникам. Відхід значного числа національних сил, невдоволених поміркованістю українського руху, у російські революційні організації, не дозволяв розгорнути широку мережу. Але потенційні можливості українського руху були чималими. Про це найкраще свідчило перенесення його основних ідей на галицький ґрунт, де в умовах конституційного режиму він досяг помітніших успіхів.

Трупа театру під керівництвом Марка Кропивницького. Фото (кінець XIX ст.)

Народництво в Україні: від нігілізму до терору

Розчарування значної частини демократичної інтелігенції в легальних засобах суспільних перетворень за умов реформ 1860—1870-х рр., які супроводжувалися консервативно-охоронними тенденціями в політиці російського самодержавства, вилилося у формування потужного народницького руху, який втягнув у свою орбіту українські території. Соціально-політична утопічність програмних настанов діячів народництва протягом 1870-х рр., яке рушійною силою революції вважало селянство, зрештою вилилася в індивідуальний терор проти представників влади.

Історики невипадково батьківщиною тероризму називають Російську імперію. У тій частині України, що входила до її складу, революціонери-народники здійснювали терористичні акти; представники різних етносів, які мешкали в Україні, брали участь у революційних організаціях; тут постійно перебували терористи — як уродженці українських губерній, так й інших регіонів Росії. «Український слід», як зазначав М. Грушевський, яскраво простежується в найгучнішому теракті XIX ст. — убивстві народовольцями в березні 1881 р. імператора Олександра II.

Після поразки Росії у Східній (Кримській) війні і вступу на престол Олександра II, який змушений був стати на шлях реформ і діяти ліберальними методами, російське суспільство почало докорінно змінюватися. На арену суспільного життя вийшли «нові люди», яких стали називали «різночинцями». Це були діти священнослужителів, купців, міщан, лікарів, учителів та ін. Багатьох із них не задовольняли ані скасування кріпацтва, ані реформи, що відкривали Росії шлях до розвитку ринкових відносин, до формування правової держави.

Представники цієї досить великої соціальної групи, які мали гарні, як на той час, знання, здобуті в гімназіях, духовних семінаріях чи університетах, прагнули посісти престижні позиції у суспільстві, змінити його на свій лад. Вони хотіли витіснити дворянство — «священну основу імперії», — представники якого впродовж століть монопольно обіймали державні посади. Освічена молодь бажала не лише вільно говорити, а й активно діяти. Крім тих, хто перебільшував або не міг об'єктивно оцінити та практично застосувати свої здібності, були тисячі й таких, які розуміли, що у силу різних причин не зможуть чогось досягти у житті й самоствердитись. Єдине, що їм залишалося, — скептично дивитися на суспільно-політичні процеси та піддавати все критиці. Така світоглядна позиція, суть якої полягала у запереченні осмисленості людського існування, значимості загальноприйнятих моральних і культурних цінностей,

▲ *Студент. Художник Микола Ярошенко (1881 р.)*

Курсистка.
Художник Микола Ярошенко (1880 р.)

невизнанні авторитетів називалася нігілізмом (уперше цей термін запровадив німецький філософ Фрідріх Генріх Якобі ще на початку XIX ст.).

Найбільшого поширення поняття отримало завдяки творчості російського письменника Івана Тургенєва, зокрема його роману «Батьки і діти» (1862 р.). Герой цього твору Євген Базаров, якого письменник назвав нігілістом, заперечував погляди «батьків», відкидав усе й уся та проголошував, що руйнівний дух є духом творчим. Активним популяризатором і пропагандистом нігілізму став літературний критик і публіцист Дмитро Писарєв. З легкої руки письменника Петра Боборикіна, який увів у російській літературі у широкий вжиток термін «інтелігенція», освічена молодь так себе почала називати (до цього вона звалася «публікою»).

Людей, які тоді вийшли в Росії на політичну арену, називали ще шістдесятниками. Вони й стали тією аудиторією, для якої творили Олександр Герцен, Федір Достоєвський, Микола Добролюбов і насамперед Микола Чернишевський (його роман «Що робити?» (1863 р.) став програмовим твором російської революційної інтелігенції). Ця аудиторія сприймала їхні погляди й прагнула зробити їх зрозумілими для народних мас. Переводячи ідеї літераторів на суспільно-політичну колію, революційні мислителі створили праці, які (кожна на свій лад) закликали боротися проти «реакційної політики» царизму, визначали шляхи досягнення політичних свобод. Російська інтелігенція, яка відмежовувала себе від народу і водночас розуміла, що без селян і робітників вона нічого не зможе змінити у суспільстві, ставила собі за мету шляхом агітації та пропаганди підняти маси на революцію.

Діячі опозиційного суспільного руху патріотичної інтелігенції, студентства, учнівської молоді, окремі представники селянства й робітництва, які об'єднувалися загальнодемократичною спрямованістю свого світогляду, називалися народниками. Вони тією чи іншою мірою поділяли естетичні, соціальні та політичні ідеали селянського демократизму й соціалізму, пов'язуючи з ними історичну перспективу оновлення життя широких народних мас. Ідеологія народництва базувалась на системі «самобутності» і особливого шляху розвитку Росії до соціалізму, минувши капіталізм. Об'єктивними умовами виникнення такої ідеї були слабкий розвиток капіталізму і наявність селянської поземельної общини в Росії. Основи «російського (або общинного) соціалізму» було сформульовано на рубежі 1840–1850-х рр. Олександром Герценим.

Студент-нігіліст. Художник Ілля Рєпін (1883 р.)

Письменник і публіцист, ідеолог революційно налаштованої інтелігенції Микола Чернишевський. Художник Сергій Бондар (середина XX ст.)

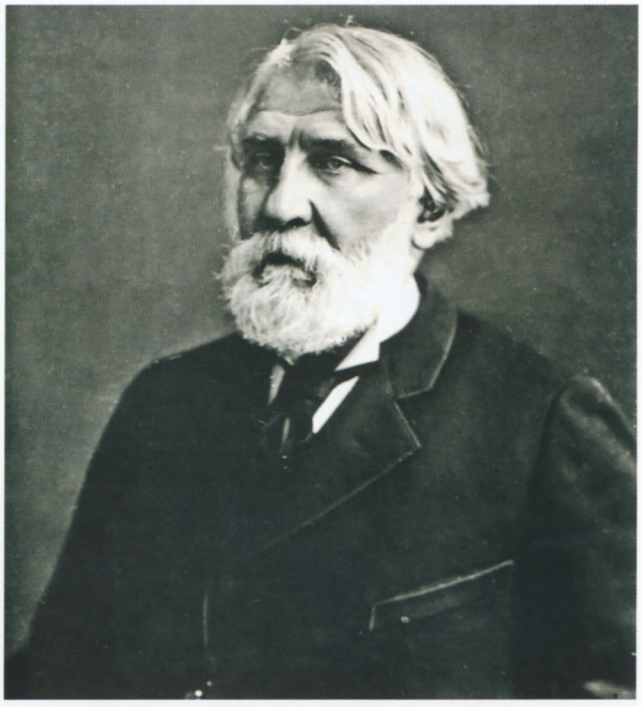

Письменник Іван Тургенєв. Фото Фелікса Надара (друга половина 1870-х рр.)

Народники-економісти намагались довести безперспективність капіталістичного розвитку Росії й необхідність переходу до «народного виробництва» — некапіталістичної індустріалізації, артільно-общинного методу організації господарства. Найвідомішими ідеологами народництва у 1870-х рр. були Михайло Бакунін, Петро Лавров і Петро Ткачов. Вони розглядали російського селянина як хранителя

Російський письменник, публіцист і революціонер Олександр Герцен. Художник Микола Ге (1867 р.)

Один із головних ідеологів і практиків анархізму, засновник «бунтарської» течії в російському народництві Михайло Бакунін. Фото Фелікса Надара (перша половина 1870-х рр.)

▲ *Ідеолог «пропагандистської» течії в російському народництві Петро Лавров. Фото (кінець XIX ст.)*

давніх засад общинної власності і саме у цьому вбачали можливість переходу Росії до соціалістичних відносин, минаючи етап капіталістичного розвитку. Уважаючи російського селянина «природженим соціалістом», один із головних ідеологів і практиків анархізму М. Бакунін, зокрема, закликав молодь готувати народне повстання проти трьох головних ворогів: приватної власності, держави і церкви.

До лав російських народників належало багато українців, але вони майже не цікавилися визвольними прагненнями поневолених Росією народів і не вважали їх з погляду інтересів революції вартими уваги. Лише українські народолюбці, радикальні українофіли наголошували на своєрідності психіки українського народу, його побуту й господарства, підкреслювали індивідуалізм українського селянства, ставили своїм завданням культурницьку працю серед населення напротивагу російським народникам, які намагались показати соціалістичні нахили російського селянина.

Отже, в ідеології російського народництва переважали соціально-революційні, радикально-демократичні цінності, які подавалися в «інтернаціоналістському», декларативно-космополітичному контексті, насправді ґрунтуючись на російському «народному ідеалі». Доктрини російського соціаль-

▲ *Вечірка. Художник Володимир Маковський (1875—1897 рр.)*

▲ *Привал арештантів. Художник Валерій Якобі (1861 р.)*

но-революційного народництва не надавали національному питанню першорядного значення, вважаючи найбільш пріоритетними соціальні або політичні завдання боротьби.

Територіально народники поділялися на північних (насамперед Санкт-Петербург і Москва) та південних (українські губернії), які підтримували між собою зв'язки. Уже у першій половині 1870-х рр. в останніх відбулося виокремлення двох основних течій у загальноросійському народництві, що отримали в радянській історіографії визначення пропагандистської та бунтарської (відрізнялися за ступенем радикалізму). Гуртки народників утворилися в Києві, Одесі, Харкові, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі та інших містах.

Один із перших осередків народників-пропагандистів, т.зв. чайковці (від прізвища одного з лідерів — Миколи Чайковського), виник у Петербурзі 1871 р. і мав відділення в Москві, Києві (очолювали Павло Аксельрод, Яків Стефанович та ін.), Одесі й Херсоні (Фелікс Волховський, Андрій Желябов, Андрій Франжолі та ін.). Ці гуртки існували недовго і займалися переважно поширенням літератури, проведенням агітації, передусім серед студентів тощо. Найбільш помітною організацією в Україні, яка мала бунтарське спрямування (бакуністи), стала заснована у вересні 1873 р. «Київська комуна», що складала-

▲ *Відомий російський народник, пізніше соціал-демократ, уродженець Мглинського повіту Чернігівської губернії Павло Аксельрод. Фото (кінець XIX ст.)*

Керівник одеського гуртка чайковців, згодом відомий член партії есерів, уродженець Полтавщини дворянин Фелікс Волховський. Фото (кінець XIX ст.)

ся переважно з революційного студентства (загалом понад 30 осіб). Багато її членів вели пропагандистську роботу у селах («ходіння в народ») Київської, Подільської та Полтавської губерній. Розпався гурток восени наступного року після арешту більшості його членів.

У середині 1870-х рр. у революційній боротьбі народників було зроблено акцент на агітаційно-пропагандистську діяльність, видання й розповсюдження радикальної літератури. У 1874–1875 рр. зусилля народників-сімдесятників концентрувалися на селі. Незважаючи на деяку попередню підготовку, перше масове «ходіння в народ» відбувалося у цілому стихійно та розрізнено. Народники використовували різноманітні тактичні заходи. Бунтарі (бакуністи) були прихильниками летючої пропаганди, що переважала на Правобережжі, а пропагандисти (лавристи) – послідовниками осілої, що превалювала на Лівобережжі. Важлива роль у пропагандистській діяльності народників належала книжкам для народу та революційній літературі.

Перше масове «ходіння в народ» того періоду стало кульмінацією руху загальноросійських народників. Імена Павла Аксельрода, Фелікса Волховського, Володимира Дебагорія-Мокрієвича, Якова Стефановича, братів Сергія, Миколи і Леоніда Жебуньових, Сергія Ковалика, Льва Дейча та інших, що діяли в Україні, стали знаковими в історії класичного народництва 1870-х рр. У революційних гуртках, що існували в українських губерніях й зараховували себе до загальноросійського народництва, було чимало українців, але лише одиниці з них сповідували національну ідею. Серед таких слід назвати сина поміщика

Арешт пропагандиста. Художник Ілля Рєпін (1880–1892 рр.)

▲ *Публіцист, син чернігівського поміщика народник Володимир Дебагорій-Мокрієвич. Фото (1879 р.)*

▲ *Член Старої громади народник Микола Дзвонкевич. Фото (1881 р.)*

Чернігівської губернії Миколу Дзвонкевича, який товаришував із Михайлом Драгомановим (той досить критично ставився до російського радикального народництва), брав участь в українському національному русі, входив до складу Старої громади. Будучи студентом університету, на свої кошти організував у Києві безплатну недільну школу для кустарів.

Масова акція народників продемонструвала утопічність їхніх сподівань на революційність селянства, на близьку перспективу соціальної революції в Росії. Рушійною силою останньої вони вважали селян, а тому революційна інтелігенція вела активну пропаганду соціалізму саме на селі. Це була спроба донести в гущу народу препаровані народниками до

▲ *Біглий. Художник Костянтин Савицький (1883 р.)*

Головний організатор «Чигиринської змови» син священика з Конотопського повіту Чернігівської губернії Яків Стефанович

рівня простолюду теорії революціонерів, суспільно-політичних діячів усіх ґатунків, а також власні погляди на зміну соціального ладу. Недостатність досвіду, відсутність чіткої й реалістичної програми дій, стихійність і розрізненість руху, вузькість соціальної бази, каральні заходи влади призвели до невдачі народників, які, не піддаючи сумніву правильність стратегії «ходіння в народ», вирішили змінити тактику.

Емблема товариства «Земля і воля»

У середині 1870-х рр. у народницькому русі українських губерній переважало бунтарство, яке передбачало «дезорганізаторську» діяльність засобами агітації. Найпомітнішою силою серед народників періоду другого масового «ходіння в народ» (1876–1877 рр.) стали «південні бунтарі», які діяли в Києві, Одесі та Харкові й робили спроби утворення постійних поселень у сільській місцевості з метою підготовки там повстань. За ідейними поглядами «південні бунтарі» були близькими до таємного народницького товариства «Земля і воля», що виникло в 1876 р. у Санкт-Петербурзі, взаємодіяли з північними народниками на основі принципу федералізму, але залишалися вільними у виборі тактичних засобів боротьби.

Найбільш резонансною справою цього гуртка стала «Чигиринська змова» 1877 р. – утопічна спроба народників утворити нелегальне селянське товариство «Таємна дружина» й підняти селян-чиншовиків у Чигиринському повіті Київської губернії на

Під конвоєм. По брудній дорозі. Художник Ілля Рєпін (1876 р.)

▲ *Олександр II у шинелі і кашкеті Кавалергардського полку. Невідомий художник (близько 1865 р.)*

збройне повстання за допомогою підроблених «царських» маніфестів. Організатором «чигиринської змови» був народник Яків Стефанович, який під вигаданим іменем Дмитра Найди видавав себе за «царського посланця». Скориставшись «монархічними ілюзіями» селянства, він з однодумцями написав і поширив на Чигиринщині від імені Олександра II «височайшу таємну грамоту», в якій нібито імператор закликав селян повстати проти панів, не сплачувати податків і домагатися розподілу поміщицьких земель, а також радив їм створювати «таємні дружини». Повстання було призначене на жовтень 1877 р., але влітку змову розкрили жандарми, у зв'язку з чим близько тисячі селян було притягнуто до слідства. Суд у Києві (червень 1879 р.) засудив активістів змови до різних термінів ув'язнення, на заслання, а кількох навіть відправив на каторгу. Ця акція ще раз засвідчила, що народники неспроможні були очолити селянський рух. У цілому друге їх масове «ходіння в народ», як і перше, не дало відчутних результатів.

Наприкінці 1877 — на початку 1878 рр. розпочався перехід частини народників на шлях боротьби з самодержавством у вигляді тероризму. Вони сподівалися, що вбивство імператора, окремих міністрів та інших високопосадовців викличе масове народне повстання проти існуючого ладу. Заклики до тероризму, як найефективнішого засобу досягнення соціальних і політичних змін у країні, пролунали ще в 1862 р., коли Петро Заїчневський оприлюднив прокламацію «Молодої Росії», в якій прозвучали ультратерористичні заклики. У цей час у Росії почали виникати гуртки, в яких романтично налаштована молодь вела дискусії «про світле майбутнє людства». Інколи вона порушувала питання про антиурядовий терор як ефективний шлях до побудови нових справедливих і демократичних відносин у країні.

Тероризм був неприйнятний для українського менталітету. Як правило, це була зброя невеликих народів, або історично відсталих, або ж пригноблених настільки, що єдиний порятунок для себе вони вбачали у знищенні правителів та представників влади різних рівнів. В Україні терористами часто були, зокрема, євреї, які змушені були мешкати тут у відведеній їм смузі осілості і яких змовники часом просто використовували, а також поляки.

Величезний резонанс у Росії мав замах на Олександра II у Літньому саду в Санкт-Петербурзі, який вчинив 16 квітня 1866 р. Дмитро Каракозов. На заваді терористові-дворянину став селянин Йосип Комісаров, який у момент пострілу вдарив нападника по руці. Уперше у царя стріляв простий підданий. Раніше царевбивцями були наближені імператора або члени його почту. І хоча наступного року подібну акцію здійснив учасник польського повстання 1863 р. Антон Березовський у Парижі (тут російський імператор перебував у зв'язку з відкриттям Всесвітньої виставки), саме постріл Д. Каракозова зробив тероризм реальністю.

▲ *Дмитро Каракозов перед стратою. Художник Ілля Рєпін (1866 р.)*

Помітну роль у популяризації та поширенні ідей тероризму в Росії відіграв авантюрист Сергій Нечаєв, який 1869 р. деякий час мешкав у Києві та Одесі. Він не міг змагатися в інтелекті з О. Герценом, М. Чернишевським, М. Бакуніним та іншими теоретиками різних революційних напрямів і течій. Перебуваючи під сильним впливом замаху Д. Каракозова й бажаючи якось заявити про себе та впливати на інших, він проголосив теракти обов'язковою складовою діяльності будь-якої революційної організації. С. Нечаєв навіть склав список перших жертв, до якого, щоправда, імператор не входив (його, мовляв, треба було зберегти для «мужицького суду»). І хоча С. Нечаєв створив таємну революційну організацію «Народна розправа», до якої

Діяч польського національно-визвольного руху, уродженець Житомирщини Антон Березовський, який 6 червня 1867 р. у Парижі здійснив замах на Олександра II. Фото (середина 1860-х рр.)

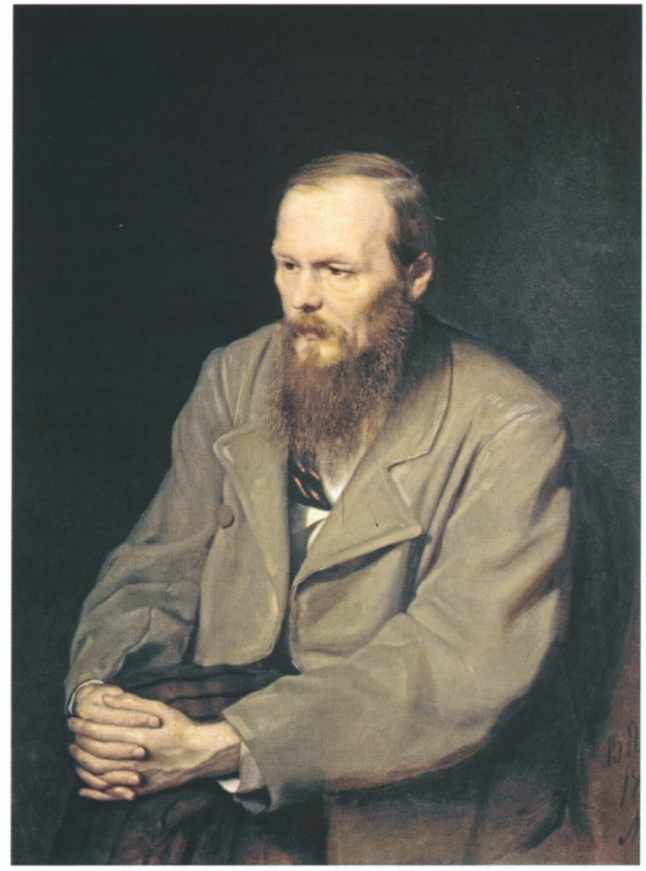

Письменник Федір Достоєвський. Художник Василь Перов (1872 р.)

ввійшли й кілька уродженців України, зробив спробу теоретично обґрунтувати тероризм, реально він вчинив лише один теракт, а саме проти свого соратника І. Іванова, який виступив проти диктаторства керівника. Ця подія послужила Ф. Достоєвському сюжетом для філософсько-психологічного роману «Біси». «Нечаєвщина» була розгромлена царськими властями у 1871 р., а ідеї та дії С. Нечаєва викликали в революціонерів своєрідну алергію до тероризму майже на десятиріччя. Щоправда, певна частина молоді продовжувала бачити в тероризмі єдиний спосіб боротьби проти будь-якої реакції.

Інтелігенція створювала революційні гуртки, що висували десятки лідерів. Вони займалися переважно роботою серед студентів, з яких рекрутували нові кадри. Саме у цьому середовищі формувалися майбутні терористи. Народники, що виявились чужими для селян, не знали їхнього життя й побуту, ніколи не займались сільським господарством, були нездатні втілити свої ідеї. Тому як альтернатива розглядався тероризм. Саме з народницьких гуртків вийшло згодом багато терористів, хоча спочатку чимало з них були далекими від цього. Лев Дейч, зокрема, писав про родоначальницю російського тероризму Віру Засулич та її приятельку Марію Коленкіну так: «Обидві вони були дуже сором'язливі, скромні, схильні до "самодокорів" і сумнівів у

Уродженець Тульчина, син купця, народник, згодом соціал-демократ Лев Дейч. Фото (початок XX ст.)

своїх силах і здібностях». Після розпаду гуртка «південних бунтарів» наприкінці 1876 р. В. Засулич боялася залишити Київ і переїхати до Санкт-Петербурґа, щоб працювати в організації «Земля і воля».

Народники робили спроби вести агітаційно-пропагандистську роботу і серед робітників. Зокрема, навесні 1880 р. Єлизавета Ковальська і Микола Щедрін створили у Києві Південноросійський робітничий союз. Основним засобом політичної боротьби члени цієї організації вважали індивідуальний терор проти підприємців, адміністрації підприємств або окремих урядовців, тобто, на їхню думку, експлуататорів. Усі революційні організації 1870—1880-х рр. вирощували у своїх лавах терористів і проходили один і той самий шлях: від агітації та пропаганди тероризму до терактів, адже революційна теорія мала перерости у збройну боротьбу, яка проявлялась у тероризмі.

Тероризм у теорії був яскравою формою для самоствердження молодих революціонерів, завоювання авторитету серед товаришів. Особливо прагнули стати терористами ті, хто був нездатний вести серед народу політичну антисамодержавницьку пропаганду, писати відозви, не входив до керівних органів революційних організацій і навіть провінційних гуртків. У пропаганді тероризму, підготовці та здійсненні терактів брали участь нащадки дворян, чиновників, священнослужителів, купців, лікарів, учителів, військовослужбовців і міщан, інколи селян і, зовсім рідко, — робітників. Єдине, що їх об'єднувало, — бажання брати участь у революційній боротьбі та неспроможність завершити навчання. Практично всі народовольці, зокрема відомі терористи, навчалися в університетах або інших престижних освітніх закладах, але закінчити їх так і не змогли. Виняток становили, можливо, кілька десятків молодих людей. У революційну боротьбу, починаючи від середини

Супроводження заарештованих. Художник Леонід Соломаткін (1881 р.)

▲ *Геся Гельфман. Фото (1870-і рр.)*

▲ *Людмила Волкенштейн. Фото (1870-і рр.)*

▲ *Віра Засулич. Фото (1870-і рр.)*

XIX ст., активно йшли і молоді дівчата. Єврейки часто тікали з дому, щоб порвати з ортодоксальним життям і здобути свободу. Так, учасниця вбивства Олександра II Геся Гельфман утекла від батьків до Києва, де й прилучилася до революційного терористичного гуртка. Зустрічалися й жінки із заможних родин, які поривали з близькими і включалися до «боротьби з самодержавством». Так зробила київська дворянка Людмила Волкенштейн (уроджена Олександрова), яка після арешту свого чоловіка влітку 1877 р. за пропагандистську діяльність й особливо після теракту В. Засулич безповоротно прилучилася до революційної діяльності, ставши терористкою.

Власті пильно стежили за діяльністю народників, громили їхні гуртки й організації, членів яких судили на показових процесах. Особливо загострилися стосунки між владою і революціонерами під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. У Росії й за

▲ *Арешт. Художник Арсеній Шуригін (1867 р.)*

кордоном друкувалися тисячі прокламацій антивоєнного характеру, в яких аналізувалися дії російських військ. У багатьох із них говорилося про те, що Олександр II воює за свободу болгар від турецького ярма, а його власний народ фактично перебуває в неволі.

Зарубіжні й вітчизняні історики ведуть відлік тероризму в Росії від конкретної дати — 5 лютого (24 січня за ст.ст.) 1878 р., коли Віра Засулич, яка пройшла відповідну стрілецьку підготовку в Києві, приїхала до Санкт-Петербурґа і вчинила замах на столичного градоначальника Федора Трепова (був тяжко поранений). На думку народників, вина останнього полягала в тому, що він віддав наказ піддати тілесному покаранню бойовика Архипа Ємельянова (Боголюбова) за порушення тим правил розпорядку в місцях попереднього ув'язнення. Ця подія викликала величезний резонанс у суспільстві.

Київська «бунтарка» В. Засулич діяла помірковано і продумала все до дрібниць. У 1877—1878 рр. у російській столиці відбувався т.зв. «великий процес» над 193-ма учасниками народницького руху. В. Засулич боялась, що її теракт позначиться на вироку, а тому дочекалася закінчення процесу. Коли ж 4 лютого 1878 р. особливе присутствіє Сенату винесло відносно м'який вирок, відправивши народників на каторгу або на поселення у Сибір, В. Засулич наступного дня здійснила теракт. До того ж потрапити до столичного градоначальника, який приймав практично всіх, хто заздалегідь записався, було досить легко.

▲ *Народоволець-терорист Валеріан Осинський. Фото (1870-і рр.)*

▲ *Градоначальник Санкт-Петербурґа генерал Федір Трепов. Фото (1865 р.)*

Соратниця В. Засулич по гуртку «південних бунтарів» М. Коленкіна того ж дня пішла до заступника обер-прокурора Сенату Владислава Желиховського з наміром застрелити за його ставлення до підсудних «великого процесу». Однак той із невідомих причин відмовив терористці у прийомі.

На території України не виникло землевольських груп та організацій. Тут діяли лише окремі представники «Землі й волі», та й то самостійно і незалежно. Вони трактували тероризм найкоротшим шляхом до поставленої мети. Провідний теоретик та ідеолог українського національного руху М. Драгоманов вважав терористичну боротьбу не менш страхітливим злом, аніж те, проти якого повставали революціонери. «Погляд же теоретиків і систематиків тероризму, — наголошував він, — ми вважаємо за шкідливий, як тому, що він, справедливо обурюючи суспільну совість, схиляє її на користь уряду, так і тому, що він створював у російському суспільстві, і без цього вихованому у традиціях суб'єктивної сваволі, нові прецеденти, украй небезпечні для майбутнього політичного життя і боротьби партій, так, нарешті, і тому, що виправдання свавілля (а те, що в основі терористичного вчення знаходиться ідея особистого свавілля, це ми вважаємо за аксіому) притягає до партії особистості сумнівні, котрі обов'язково виявляються шкідливими їй самій, як базікали і нечисті, а то й просто зрадники».

У 1877 р. із Санкт-Петербурґа до Києва прибув один із засновників товариства «Земля і воля», син заможного таганрозького дворянина, генерала російської армії — Валеріан Осинський. Він поставив

«Фінансист тероризму в Росії» поміщик Дмитро Лизогуб. Фото (1877 р.)

основне для київських революціонерів, серед яких у нього знайшлося багато однодумців, завдання – «тероризувати уряд» (наступного року його терористичний гурток отримав назву «Виконавчий комітет соціально-революційної партії»). Найпомітнішими з його членів були син відставного фельдфебеля Михайло Фроленко і син священика Григорій Попко (обидва народилися на Кубані) та чернігівський дворянин Дмитро Лизогуб, який вважався фінансистом тероризму в Росії (його батько, Андрій Лизогуб, товаришував із Тарасом Шевченком).

Перехід цього заможного українського поміщика, нащадка відомого українського роду, з табору землевольців до терористичної організації був великим успіхом для бойовиків, які отримали значні кошти для підготовки і здійснення терактів (1875 р. Д. Лизогуб у спадок отримав кілька маєтків у Чернігівській і Подільській губерніях, що оцінювалися майже у 200 тис. руб.). У революційних колах він мав репутацію людини ідеальної моральності, називався не інакше як «святим революції». Саме про нього Л. Толстой написав оповідання «Боже та людське». Д. Лизогуб був високоосвіченою людиною, зокрема у 1865–1868 рр. він навчався у Франції в колежі Монпельє. Повернувшись на Батьківщину склав іспити за курс гімназії в Катеринославі і вступив до Петербурзького університету. 1874 р. кинув навчання і захопився революційною боротьбою. Гроші для здійснення терактів Д. Лизогуб тримав за кордоном і видавав їх через управителя своїх родових маєтків. У вересні 1878 р. він був заарештований і у серпні 1879 р. страчений в Одесі, хоча особисто не взяв участі у жодному теракті.

Ще один виходець зі старовинної української родини – Віктор Малинка також був страчений за участь у терористичних актах російських народників. Близькими до терористичної організації Осинського–Лизогуба в Україні були гуртки в Одесі на чолі з Іваном Ковальським і Миколаєві – Соломоном Віттенберґом. Зокрема, одесити здійснили кілька терактів проти зрадників і вчинили збройний опір поліції.

У середині XIX ст. в європейському терорі почався «бомбовий період». Члени «Київської комуни» першими закликали висадити у повітря за допомогою динаміту Зимовий палац разом із царем та його оточенням. Практично здійснити подібну акцію спробували терористи в Миколаєві у серпні 1878 р., коли там планувалося перебування Олександра II. Теракт не вдався, а його учасників заарештували. Невдовзі в Одесі керівників терористичного гуртка було розстріляно. Це був другий смертний вирок, винесений військово-окружним судом терористам після

Одеська тюрма. Фото з альбому «Одесса на старых открытках»

▲ *Відмова від сповіді (Перед сповіддю). Художник Ілля Рєпін (1879—1885 рр.)*

страти Д. Каракозова. Відтоді власті розпочали масові розправи з бойовиками. Така ж доля спіткала у грудні того ж року й учасників теракту в Одесі проти народника Миколи Гориновича, звинуваченого у зрадництві. У грудні 1879 р. сотні революціонерів було засуджено до каторги або заслано до Сибіру. У 1879—1880 рр. тільки в Києві було заарештовано 157 революціонерів.

Переважна більшість істориків вважає, що тероризм кінця 1870 — початку 1880-х рр. був спричинений насамперед репресіями царизму проти учасників терактів. Утім, це не зовсім відповідало дійсності. «Першопрохідниця» тероризму Віра Засулич була виправдана судом присяжних. Однак саме після цього здійснено кілька терористичних замахів на тих, хто боровся з революціонерами. Найгучніші з них відбулися в Києві, де діяла терористична група Валеріана Осинського. Київські терористи вирішили розправитися з тими, хто заарештував учасників «Чигиринської змови» й вів слідство над ними — товаришем (заступником) прокурора київського окружного суду Михайлом Котляревським та ад'ютантом київського жандармського управління штабс-ротмістром бароном Ґуставом Гейкінґом. Бунтарям вдалося досягли повністю своєї мети стосовно другої особи. У січні 1879 р. були заарештовані В. Осинський та члени його групи (у тому числі Г. Попко, котрий і завдав 24 травня 1878 р. смертельного удару Ґ. Гейкінґу), яким невдовзі винесли суворі вироки.

В Одесі та Києві наприкінці 1870-х рр. між терористами і жандармами відбувалися справжні бої. Терористи знали, що їх чекає — якщо не страта, то багаторічна каторга або заслання до Сибіру. Особливо жорстокою була перестрілка в Києві на Жилянській вулиці 11 лютого 1879 р. Затриманих тоді революціонерів засудили до розстрілу. Узагалі, на межі 1870—1880-х рр. Київ був своєрідним центром тероризму і столицею політичних процесів. У 1879—1882 рр. тут відбулося 22 політичних процеси (у Санкт-Петербурзі — 15). Ці процеси, матеріали яких публікувалися у пресі та окремими стенографічними звітами, сприяли, поряд із прокламаціями народовольців, пропаганді тероризму й своєрідній глорифікації учасників терактів.

Письменник, терорист-народник Сергій Степняк-Кравчинський у 27-річному віці. Фото (1878 р.)

Терорист-народник Григорій Ґольденберґ. Фото (1879 р.)

У 1879 р. найгучніші вдалі та невдалі теракти було здійснено на території України, або участь у них брали її уродженці. Так, яскравим прикладом героїзації «тираноборців» став Сергій Степняк-Кравчинський (справжнє прізвище Кравчинський), дворянин за походженням, син військового лікаря, уродженець Олександрійського повіту Херсонської губернії. Цьому сприяли не лише вчинене ним убивство шефа жандармів, члена Державної ради Миколи Мезенцева, а і його літературна діяльність. 4 серпня 1878 р. о 9-й годині на Михайлівській площі у Санкт-Петербурзі С. Кравчинський завдав кинджального удару генерал-ад'ютанту М. Мезенцеву, який разом із жандармським підполковником Б. Макаровим повертався з прогулянки. Останній спробував затримати С. Кравчинського, але того підстрахував інший терорист – дворянин Путивльського повіту О. Баранников. Він відкрив стрілянину по підполковнику і разом із С. Кравчинським підбіг до екіпажу іншого співучасника теракту О. Михайлова, на якому вони й зникли з місця злочину. С. Кравчинський одразу після теракту назавжди залишив Росію.

Ще у грудні 1878 р. київські терористи Григорій Ґольденберґ (уродженець Бердичева, син купця), Григорій Орлов та інші під керівництвом Валеріана Осинського розробили план убивства харківського губернатора князя Дмитра Кропоткіна за його нібито жорстоке ставлення до в'язнів та розігнання студентської демонстрації. За свідченням двоюрідного брата губернатора, теоретика анархізму Петра Кропоткіна, той був людиною не жорстокою, а радше безхарактерною, а тому нічого не робив для того, щоб припинити знущання над ув'язненими.

На початку 1879 р., коли В. Осинський й переважна більшість учасників його гуртка були заареш-

Шеф жандармів, начальник III відділення генерал-ад'ютант Микола Мезенцев. Ґравюра (1870-і рр.)

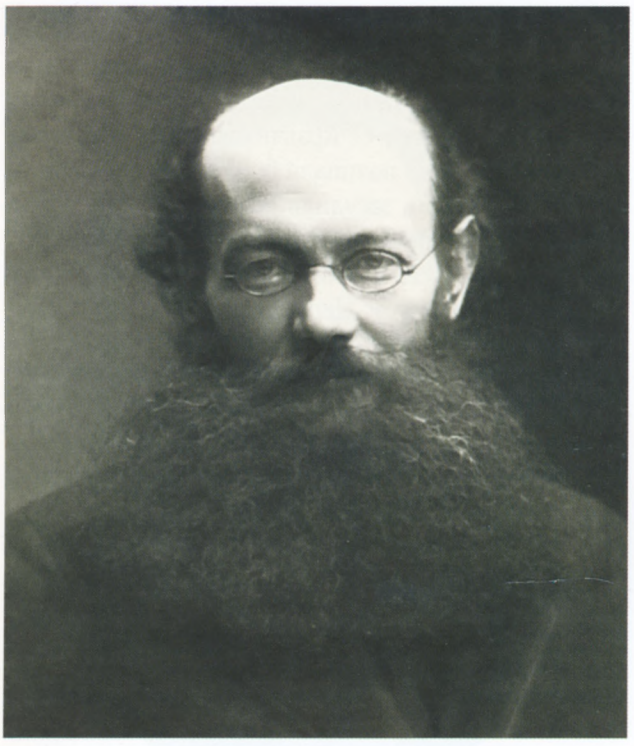

Теоретик анархізму князь Петро Кропоткін. Фото Фелікса Надара (кінець XIX ст.)

Харківський губернатор (липень 1870 — лютий 1879 рр.) князь Дмитро Кропоткін у парадній формі. Фото (1870-і рр.)

товані, Г. Ґольденберґ узявся за здійснення цього теракту. До Харкова він виїхав разом з Л. Волкенштейн та сином миргородського протоієрея О. Зубковським, які видавали себе за подружжя Петрушкевичів. Тут вони винайняли конспіративну квартиру. Усі троє

Тимчасовий харківський генерал-губернатор (квітень 1879 — лютий 1880 рр.) граф Михайло Лоріс-Меліков. Художник Іван Айвазовський (1888 р.)

разом зі своїм спільником, польським дворянином родом із Волині Л. Кобилянським, мали стежити за Д. Кропоткіним та обрати найзручніше місце й час для терористичного акту. 21 лютого 1879 р. о 23-й годині, коли губернатор повертався додому з балу в інституті шляхетних дівчат, Г. Ґольденберґ (за іншою версією Л. Кобилянський) вибіг з Вознесенського скверу й, заскочивши на підніжку карети, вистрелив крізь відчинене вікно у Д. Кропоткіна (через п'ять днів той помер). Учасникам теракту вдалося зникнути.

У зв'язку зі сплеском тероризму на Півдні імперії Олександр II для боротьби із цим небезпечним явищем призначив замість Д. Кропоткіна тимчасовим харківським генерал-губернатором бойового генерала Михайла Лоріс-Мелікова. Той насамперед узяв під свій суворий контроль придбання населенням зброї, облік усіх, хто приїжджав до Харкова та винаймав у місті житло, налагодив роботу військово-окружного суду, збільшив число жандармів. М. Лоріс-Меліков, який тривалий час служив на Кавказі й воював із горцями, був прихильником дозованих репресивних методів боротьби з революційним рухом. «Сила і значення суворих каральних заходів, — заявляв він, — ефективна доти, поки суспільство не встигло до них звикнути».

Зміцнивши поліцію і посиливши репресії, М. Лоріс-Меліков одночасно спробував за допомогою ліберальної громадськості і місцевих органів влади ліквідувати причини участі молоді в революційному русі. Його дії отримали схвальну оцінку

Олександр Соловйов, який у квітні 1879 р. здійснив невдалий замах на Олександра II. Невідомий автор (липень 1879 р.)

царя, і в 1880 р. генерал-губернатор був відкликаний до Санкт-Петербурґа та призначений міністром внутрішніх справ, невдовзі ставши «правою рукою» Олександра II.

Одразу після вбивство харківського губернатора Д. Кропоткіна терорист Г. Ґольденберґ почав готуватися до замаху на Олександра II в Санкт-Петербурзі. Із цією метою туди прибули О. Михайлов, О. Квятковський, Л. Кобилянський, А. Зунделевич і О. Соловйов, які організували терористичну групу для здійснення царевбивства. Олександр Соловйов захотів, подібно до Дмитра Каракозова, зробити це самотужки. 2 квітня 1879 р. він п'ять разів стріляв у царя, але промахнувся. В імператора не було особистої охорони, і щоб урятуватися він побіг через площу перед Зимовим палацом, ухиляючись від куль терориста. Цей замах не викликав особливого резонансу у суспільстві.

5 квітня Олександр II видав указ про організацію шести тимчасових генерал-губернаторств, що фактично означало запровадження у країні воєнного стану. Імператор скликав Особливу нараду для вироблення надзвичайних заходів щодо боротьби з революціонерами-терористами. Військово-польовим судам дозволялося на місці судити тих, хто здійснював замахи чи напади на посадових осіб або чинив збройний опір поліції. Було вирішено справи затриманих розглядати негайно на закритих процесах, а апеляцій не приймати.

Терористичних актів у Західній Європі й Російській імперії впродовж XIX ст. було багато, але їх пік припав на кінець 1870-х – початок 1880-х рр. Особливо багато їх було в Росії, тому її назвали навіть «батьківщиною тероризму». Чимало терористів не здійснили на практиці задуманого, до того ж абсолютна більшість їх, навіть якщо їм пощастило уникнути арешту і кари, не наважувалися на новий теракт. Л. Дейч, В. Засулич, С. Кравчинський та інші відомі революціонери, які починали боротьбу з самодержавством із тероризму, засудили його і перейшли до лав інших партій і організацій. Багато запланованих терактів не вдавалося здійснити, тому що вони були дуже складними за задумом. Переважна частина тогочасного суспільства не сприймала й не підтримувала тероризм, хоча було чимало людей, які прихильно ставилися до бойовиків і їх методів боротьби. Окремі з них вступали у підпільні організації, бралися за зброю й були готові виконати накази лідерів народників. Але попри невдачі та провали знайшлися люди, які готові були ціною власного життя вбити Олександра II.

У 1879 р. на Липецькому (15–17 червня) та Воронезькому (18–21 червня) з'їздах «Земля й воля» остаточно розкололася на «Чорний переділ» та «Народну волю» – одну з найбільш значущих та чисельних організацій народників. На цих з'їздах точилася жвава полеміка з питання: що має бути головним для революціонера – тероризм, ідейна чи політична боротьба? Зрештою тероризм було прого-

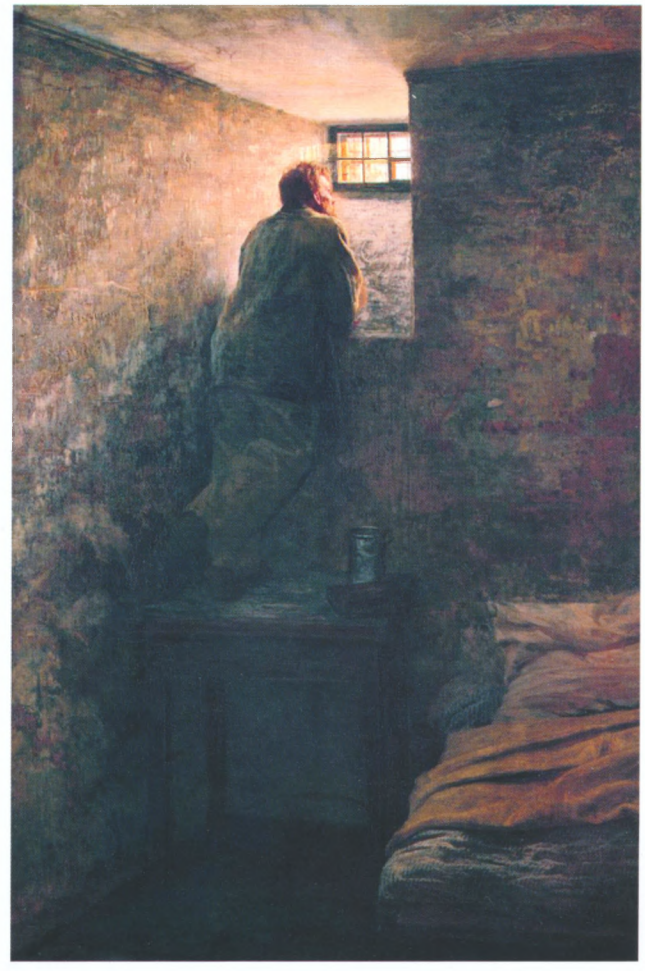

Засуджений. Художник Володимир Маковський (1878 р.)

Андрій Желябов у студентські роки. Фото (близько 1870 р.)

Софія Перовська. Фото (друга половина 1870-х рр.)

лошено основною, хоча й не єдиною формою боротьби проти самодержавства. Для керування «Народною волею» було створено виконавчий комітет, до якого ввійшли уродженці України Андрій Желябов, Олександр Михайлов, Софія Перовська, Григорій Ґольденберґ та Савелій Златопольський.

Аналіз програмних документів «Народної волі», висловлювання, плани та дії її членів переконливо свідчать, що ця організація із самого початку створювалася як терористична. Агітаційно-пропагандистська робота революціонерів-народників, «ходіння в народ», випуск і розповсюдження антиурядової літератури не давали й не могли дати бажаних результатів. Практично головним результатом діяльності «Народної волі» та інших революційних організацій у 1870—1880-х рр. стало вбивство Олександра II, кількох генерал-губернаторів, високих жандармських чинів, інших представників влади різних рівнів, численних провокаторів (або підозрюваних у цьому) тощо.

На Липецькому з'їзді фактично було винесено смертний вирок Олександрові II за страту в Одесі й Києві терористів, насамперед Д. Лизогуба. 26 серпня 1879 р. виконавчий комітет затвердив цей вирок і направив групу своїх бойовиків в Україну для підготовки теракту проти імператора, який у цей час відпочивав у Криму, і звідти мав повертатися до Санкт-Петербурґа залізницею через українські губернії. Одночасно готувалися замахи на тимчасового новоросійського генерал-губернатора Е. Тотлебена та його помічника Л. Панютіна, петербурзького генерал-губернатора Й. Гурка, командуючого Київським військовим округом генерала П. Ванновського, вій-

Савелій Златопольський. Фото (перша половина 1880-х рр.)

▲ *Микола Кибальчич. Фото (кінець 1870-х рр.)*

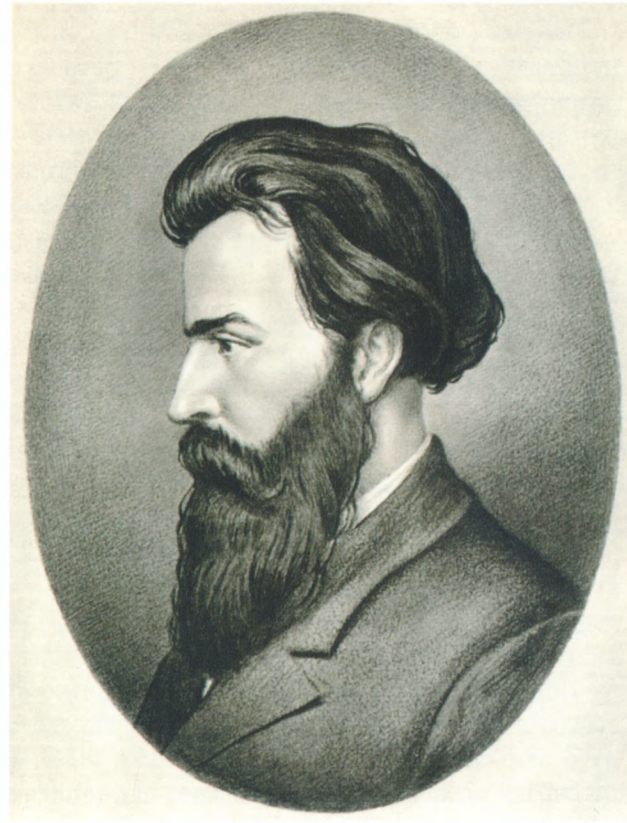

▲ *Андрій Желябов. Літографія*

ського прокурора Ф. Стрельникова й жандармського офіцера Г. Судейкіна.

Провідними особами в «Народній волі» стали уродженці України, насамперед А. Желябов — син козачки і панського дворового, який добре знав життя українського селянства. Будучи студентом Новоросійського університету, він пристав до кола української інтелігенції. А. Желябов працював домашнім учителем у сім'ї С. Яхненка — члена відомої української підприємницької родини. Підтримував він деякий час тісні стосунки і з М. Драгомановим. Одними з провідних фігур у «Народній волі» та в організації вбивства Олександра II були дворянка Софія Перовська (походила з родини, спорідненої з родом Розумовських), а також син священика з містечка Короп Чернігівської губернії, надзвичайно здібний у технічних науках Микола Кибальчич.

▲ *Імператор Олександр II. Фото (між 1878 і 1881 рр.)*

А. Желябов, який пройшов шлях від революціонера-землевольця до керівника виконавчого комітету «Народної волі», став головним теоретиком і практиком тероризму в Росії. Проте він сам так і не здійснив жодного терористичного акту. За словами М. Грушевського, «визначний політичний талант висунув його на провідну роль. Можна з впевненістю сказати: на чолі тимчасового революційного уряду або на чолі сильної революційної партії став би напевно А. Желябов. Це був єдиний безперечний кандидат на роль диктатора революційної Росії... Але революційний темперамент загнав його у сутінки терору. Він бере своєю спеціальністю терористичні акти...».

Цар-реформатор, на якого було вже здійснено кілька невдалих замахів, поводився досить безтурботно. У нього фактично не було спеціальної власної

охорони, він регулярно прогулювався в Літньому саду, де в нього стріляв Д. Каракозов. Постійно перебуваючи у смертельній небезпеці, Олександр II почав звикати до неї. Восени 1879 р. імператор мав повертатися з Криму через Україну до столиці імперії. Спочатку терористи хотіли підірвати царський потяг на станції під Одесою, куди виїхали В. Фігнер, М. Фроленко, Т. Лебедєва та М. Кибальчич. Але невдовзі стало відомо, що цар цим шляхом не поїде. 18 листопада вже біля Олександрівська Катеринославської губернії (групу очолював А. Желябов) терорист заклав під рейки дві міни і 32 кг динаміту, проте вибуховий пристрій під час проїзду потягу не спрацював. Імператорський кортеж попрямував далі, де його теж чекали бойовики. Наступного дня під Москвою за сигналом С. Перовської о 23-й годині терористи підірвали вибухівку, унаслідок чого зазнав аварії потяг не Олександра II, а той, що віз обслугу й багаж (було змінено традиційний порядок руху поїздів: спочатку — імператорський, а потім з особами, які його супроводжували).

Саме у цей час в Єлизаветграді було заарештовано Г. Ґольденберґа, який брав участь у підготовці замаху проти царя поблизу Одеси. Жандармське керівництво, виходячи з хворобливого бажання цього терориста співпрацювати, а також його надмірного честолюбства і неврівноваженої психіки, почало гру, за якою вони називали Г. Ґольденберґа керівником «Народної волі» й запропонували через нього укласти угоду з народовольцями про те, що вони відмовляться від тероризму, а власті — від репресій проти революціонерів. Ця угода призвела до викриття Г. Ґольденберґом усієї терористичної мережі «Народної волі». Упродовж січня—березня 1880 р. він видав практично всіх бойовиків, яких знав, набагато перебільшивши свою роль у діяльності «Народної волі». Сприяло цьому й уміння жандармів використовувати слабкість характеру, нездатність терориста об'єктивно оцінювати власну роль у революційному русі.

Зрада Г. Ґольденберґа, унаслідок якої багато бойовиків було заарештовано й засуджено, а решта емігрувала за кордон, змусила виконавчий комітет «Землі і волі» більш реально оцінити свої сили. У 1880 р. було розроблено таємну інструкцію «Підготовча робота партії», згідно з якою, паралельно з підготовкою і здійсненням терактів почала проводитися організаційна й політична робота серед робітників та військових.

Голова засудженого. Художник Микола Ярошенко (1878 р.)

Терористи-народовольці здійснили ще кілька невдалих замахів на Олександра II. Зокрема, у березні 1880 р. С. Перовська намагалася організувати проти нього теракт в Одесі. А. Желябов, який став фактичним керівником виконавчого комітету, улаштував справжнє «полювання на імператора». Він допомагав С. Халтуріну, який працював столяром у Зимовому палаці, організувати 5 лютого 1880 р. вибух під їдальнею Олександра II. Останній затримався, зустрічаючи принца Гессенського, і знову

Їдальня Зимового палацу після вибуху у зв'язку з замахом на імператора Олександра II. Фото (лютий 1880 р.)

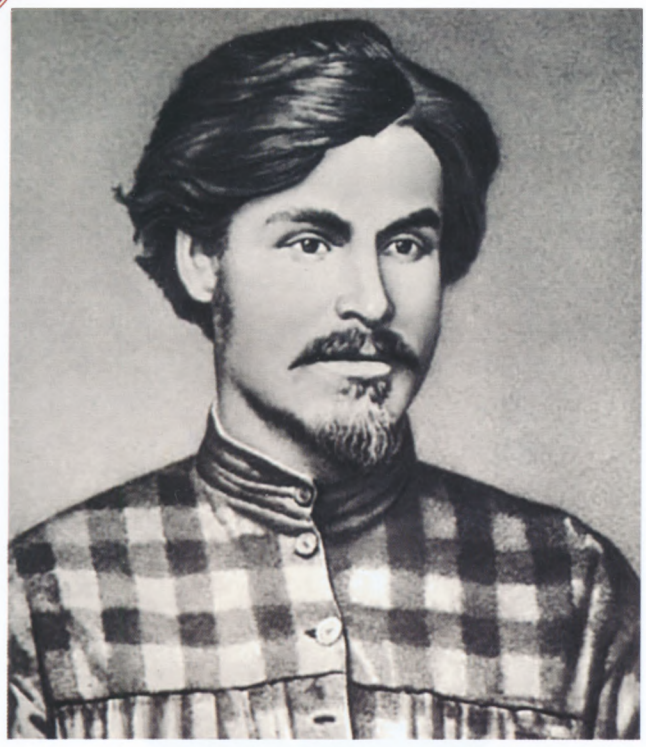

▲ *Степан Халтурін, який здійснив терористичний акт у Зимовому палаці 5 лютого 1880 р. Фото (кінець 1870-х рр.)*

залишився живим. Коли терористи, заклавши 30 кг динаміту, висадили в повітря царську їдальню, це викликало не лише жах і паніку в оточенні Олександра II, а й розгубленість усієї Росії.

Але й на цьому А. Желябов та його соратники не зупинилися. Улітку вони заклали у Санкт-Петербурзі міну під Кам'яний міст, по якому часто їздив Олександр II. Наприкінці 1880 – на початку 1881 рр. готувався аналогічний замах на імператора на Малій Садовій вулиці. У відповідь уряд провадив активну антитерористичну боротьбу. Під керівництвом М. Лоріс-Мелікова після вибуху у Зимовому палаці було створено «Верховну розпорядчу комісію з охорони державного порядку і громадського спокою». До учасників революційного руху і терористів почали застосовувати надзвичайні репресії.

25–30 жовтня 1880 р. відбувся перший процес над народовольцями – «процес 16-ти». А. Желябов та його спільники були в розпачі й хотіли навіть переключитися на агітаційну роботу серед робітників, селян та військових, але народ залишався байдужим до революційних закликів. 6 листопада виконавчий комітет закликав інтелігенцію повести за собою маси під відомим гаслом «Смерть тиранам!». Народовольці вірили, що лише після загибелі Олександра II народ розпочне активну боротьбу проти існуючого ладу. А. Желябов вбивство імператора вважав честю для партії.

Бажання вбити самодержця було типовим для тероризму XIX ст. – воно мало стати помстою за розправи над революціонерами, за численні страти терористів. Надаючи своїм діям більшого ідеологічного забарвлення, народники пояснювали їх необхідністю докорінної зміни політики царської Росії. Вона ж зо-

▲ *Засуджений. Художник Володимир Маковський (1879 р.)*

Сенатор Олександр Половцов, який у 1880–1881 рр. ревізував Київську і Чернігівську губернії. Фото (1880-і рр.)

середжена в руках Олександра II, а тому лише його вбивство може змінити суттєво життя імперії. Більш примітивним було пояснення, що царевбивство приведе до селянської революції в Росії та зміни суспільно-політичного ладу в державі.

Спеціальні комісії з боротьби із тероризмом було створено в усіх губерніях, зокрема у Києві – на чолі з сенатором Олександром Половцовим. Діяла вона не репресивними методами, а більш гнучко. З посади київського генерал-губернатора (з 1877 р.) було усунуто Михайла Черткова. Українофілам О. Половцов дав зрозуміти, що Олександр II готує конституцію, яка покращить життя українців. Сенатор встановив контакти з лідерами українського національного руху, щоб виробити і представити українське питання на найвищому рівні. В. Антонович почав готувати відповідні документи, а П. Житецький надіслав керівництву жандармського управління листа, в якому роз'яснював, що українофільство не має нічого спільного з соціалізмом, а тим більше з тероризмом.

На початку березня 1881 р. в Одесі було заарештовано А. Желябова. «Народну волю» та її терористичну групу було обезглавлено. Здійснення нового теракту проти Олександра II очолила С. Перовська. Зробила вона це не лише для того, щоб реалізувати заплановану партією акцію, а й помститися, як пишуть сучасні російські історики, за арешт свого коханця А. Желябова, довести його справу до кінця і показати тим самим своє палке кохання до нього. Крім того, С. Перовська хотіла врятувати арештанта. Здійснення замаху на імператора у той час, коли він перебував у в'язниці, означало б, що він непричетний до теракту.

У ніч на 13 (1 за ст. ст.) березня 1881 р. терористи все робили нашвидкуруч: на конспіративній квартирі цілу ніч М. Кибальчич виготовляв чотири «снаряди» для метальників, які мали закидати ними імператора у разі зміни тим маршруту Санкт-Петербурґом (головний замах на Олександра II у вигляді організації вибуху бомби, закладеної у прокопаний тунель, готувався на Малій Садовій вулиці).

Того дня імператор поїхав по Катерининському каналу. Софія Перовська, розставивши метальників уздовж нього, перейшла на інший бік, щоб дати сигнал терористам кидати в карету бомби. Коли о 14 год. 15 хв. царський екіпаж з'явився на каналі, першим кинув вибухівку юний Микола Рисаков, але вибух лише пошкодив карету. Неушкоджений імператор вийшов з неї, щоб поцікавитися станом здоров'я поранених і подивитися на місце теракту, і в цей момент інший терорист – Гнат Гриневицький кинув бомбу під ноги Олександрові II. Не приходячи до тями, того ж дня російський імператор помер у Зимовому палаці. Новим самодержцем став його другий син – Олександр III.

Замах на Олександра II. Вибух «снаряду» на Катерининському каналі 1 березня 1881 р. Гравюра на дереві. Художник А. Бальдінґер (1881 р.)

Андрій Желябов і Софія Перовська на судовому процесі «першомартовців». Малюнок П. П'ясецького (1881 р.)

У середині березня 1881 р. були заарештовані Софія Перовська, Микола Кибальчич, Тимофій Михайлов, Михайло Фроленко, Григорій Ісаєв та ін. У першій половині квітня відбувся суд над убивцями царя. Судові процеси завжди використовувалися терористами для виправдання своїх дій і засудження політики властей. Оскільки одразу після теракту до рук жандармів потрапив лише М. Рисаков, то А. Желябов, подумавши, що судитимуть лише його одного і це сильно скомпрометує «Народну волю», наступного дня заявив прокуророві судової палати про свою причетність до нього. На суді він виступив з яскравою промовою, яка засуджувала політику Олександра II і його жорстокість стосовно революціонерів та виправдовувала терористів. С. Перовська й М. Кибальчич у своїх промовах проголосили ідеї, які містилися в листі виконавчого комітету «Народної волі» до Олександра III від 22 березня — тероризм зникне, якщо уряд припинить переслідування революціонерів і проводитиме більш ліберальну політику. Утім, царевбивці були приречені.

Процес над «першомартовцями» привернув велику увагу громадськості. У залі суду були присутні

Суд над «першомартовцями». Гравюра на дереві (1881 р.)

Володимир Маковський та інші художники, які залишили для історії зарисовки терористів. Лев Толстой надіслав Олександрові III листа з проханням помилувати терористів. Утім, 15 квітня на Семенівському плацу перед чисельним натовпом, після винесення кількома днями раніше смертного вироку, А. Желябова, С. Перовську, М. Кибальчича, Т. Михайлова і дев'ятнадцятирічного М. Рисакова було страчено. М. Кибальчича не врятував розроблений ним у в'язниці проект реактивного літального апарата. За однією версією, Олександр III був ознайомлений із цим унікальним винаходом, але залишив його без уваги, за іншою – проект пролежав у документах департаменту поліції аж до серпня 1917 р.

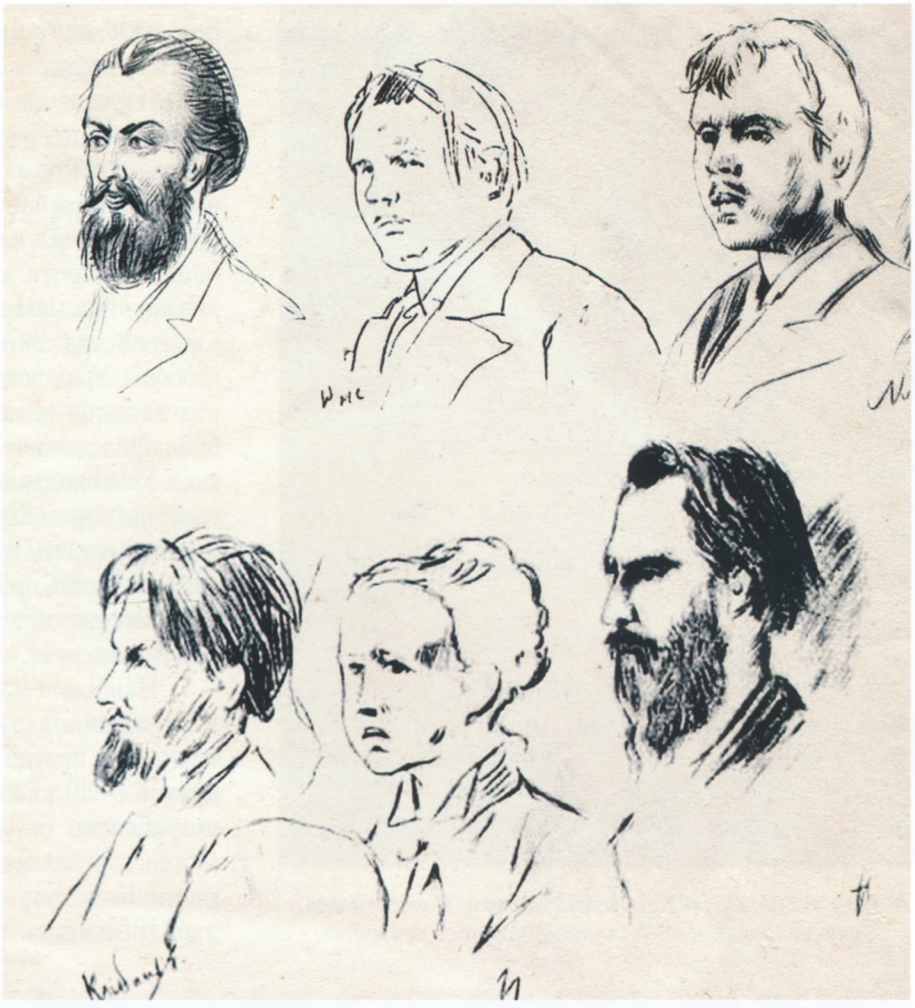

Зарисовки на судовому процесі «першомартовців», зроблені художником Володимиром Маковським

16 квітня 1881 р. виконавчий комітет «Народної волі» випустив прокламацію з приводу страти «першомартовців». Головним винуватцем розправи над царевбивцями було названо Олександра III, якому народовольці погрожували вбивством. У прокламації було названо імена 22 терористів, яких стратили у 1878–1880 рр. за наказом Олександра II. Першим у цьому списку стояв син священика з Гайсинського повіту Подільської губернії Іван Ковальський, який організував в Одесі підпільний революційний гурток і вчинив зі своїми однодумцями перший у Росії збройний опір поліції.

Убивство російського імператора звело нанівець сподівання Старої громади, що їх обіцяв здійснити сенатор О. Половцов – очільник спеціальної державної розпорядчої комісії. Уже наступного дня після замаху на імператора він залишив Київ, заявивши делегації українофілів, що тепер на тривалий час доведеться полишити надії на успішне розв'язання «українського питання»,

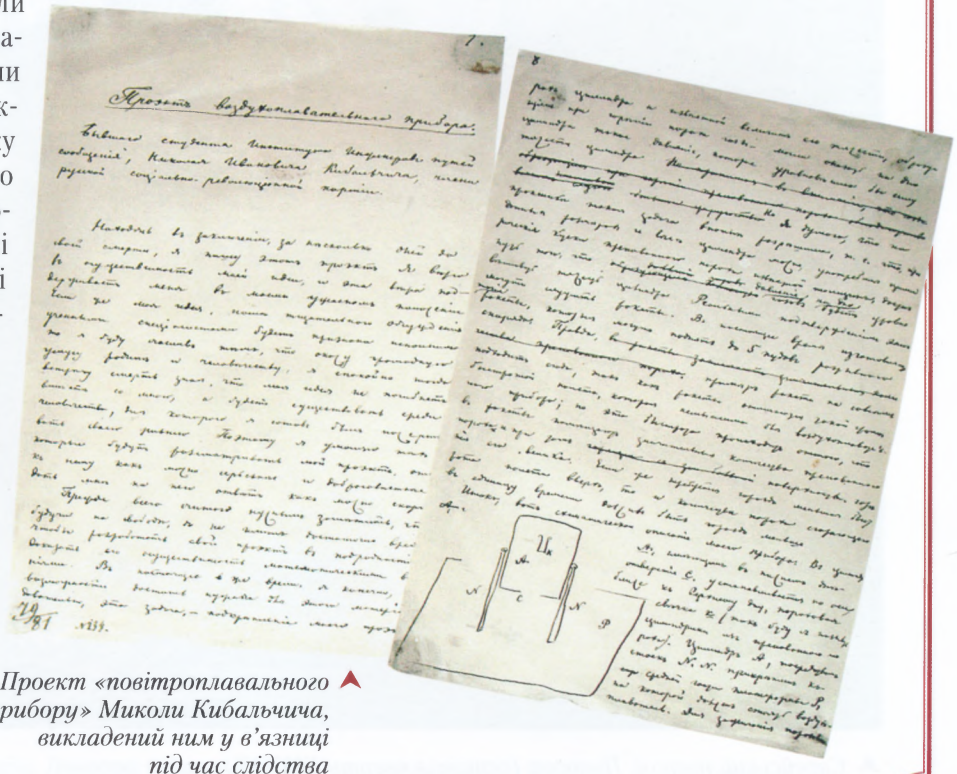

Проект «повітроплавального прибору» Миколи Кибальчича, викладений ним у в'язниці під час слідства

Пам'ятник Софії Перовській поблизу Севастополя. Сучасне фото

оскільки в Росії запанує реакція.

Народовольці постійно стверджували, що після вбивства царя народ підніметься на боротьбу проти самодержавства, повалить існуючий лад, доб'ється свободи. Уряд чекав у перші дні якихось революційних виступів та масових бунтів. У бойову готовність було приведено не лише поліцію й жандармів, а й війська. Утім сколихнули Російську імперію лише єврейські погроми. Преса Санкт-Петербурґа, Москви, Києва, Харкова, Вільно та інших міст, місцеві органи влади та навіть простий народ, на який покладали такі надії терористи, відкрито заявляли, що це — «справа єврейських рук».

Поштова марка України, присвячена Миколі Кибальчичу (2002 р.)

Найбільш масові єврейські погроми відбулися в українських губерніях. Перший за потурання властей та поліції стався 15 квітня в Єлизаветграді, другий — 29 квітня в Києві, де було зруйновано й пограбовано більше тисячі магазинів і будинків. Потім єврейські погроми відбулися в Одесі, Жмеринці, Конотопі, Ніжині, Смілі, Борисполі, Переяславі, у багатьох містечках Київської та Чернігівсь-

Єврейський погром. Гравюра (остання чверть XIX ст.)

кої губерній, що входили до смуги єврейської осілості. До літа 1881 р. було розгромлено більше 100 єврейських громад у південно-західних регіонах імперії, що становило небезпеку для держави, а тому уряд за допомогою військ припинив безлад. Історики стверджують, що погроми було спровоковано спеціальними агентами, яких російська влада засилала в українські губернії.

Після 1881 р. Олександрові III за підтримки жандармів, поліції, таємних агентів та провокаторів, окружних судів, численних політичних процесів вдалося придушити терористичний рух, а переважна більшість революціонерів, які не відбували ув'язнення у тюрмах чи на каторзі, виїхали в Європу. За правління цього імператора (1881–1894 рр.) було притягнуто до суду 5851 революціонера, з них 27 – страчено, 342 – засуджено до каторги, 5482 – отримали інші покарання. Найбільш жорстоко карали терористів та революціонерів, які пропагували тероризм.

Ця форма боротьби знайшла варте історичного роману продовження в масовому терорі наступних десятиріч. 14 (2 за ст. ст.) березня 1887 р. після спроби замаху на російського імператора було заарештовано терориста-невдаху Олександра Ульянова і невдовзі за його наказом страчено (старший брат Володимира Ульянова (Леніна)), а через три десятиліття, в 1917 р., у

▲ *Імператор Олександр III. Художник Іван Крамськой (1886 р.)*

▲ *Наслідки єврейського погрому в Україні. Гравюра (кінець XIX ст.)*

Не чекали. Художник Ілля Рєпін (1888 р.).
На картині зображено момент повернення додому революціонера-засланця

той самий день зрікся престолу син Олександра III — останній російський імператор Микола II. Наступного року в середині липня за розпорядженням голови Раднаркому В. Леніна він та вся його родина з прислугою включно будуть розстріляні.

Причинами розгулу тероризму в Російській імперії в останній третині XIX ст. стали реформи Олександра II, які значно полегшили становище народу, дали йому певну свободу порівняно з часами царювання Миколи I, відкрили перспективи для розвитку країни за європейським зразком. Однак це лише збурило «нових» людей — нігілістів, різночинців, інтелігентів, до яких належала міська молодь, студентство, нащадки представників заможних верств населення, котрі прагнули більшої свободи, послаблення влади самодержавства, посилення власного впливу на життя народу. Вони хотіли одним ударом знищити усталені норми і правила життя свого оточення. Значний вплив на них мали твори письменників-демократів, ідеологів різних суспільно-політичних течій, які зароджувалися в той період.

Росія була аграрною країною, в якій відбувалися лише селянські заворушення. Люди, котрі вважали себе революціонерами, звертали свої погляди до селянства, сподіваючись підняти його на боротьбу з самодержавством, хоча у XIX ст. це було утопією, оскільки селяни відзначалися промонархічними настроями. Агітація, пропаганда, заклики до боротьби з панівним ладом не давали бажаних результатів, що, зрозуміло, не могли задовольнити революціонерів-народників. Вони перейшли спочатку до пропаганди тероризму, а згодом — і до втілення його у життя. Здійснюючи терористичні акти, багато народовольців вважали, що таким чином вони беруть участь у революції. Насправді ж тероризм був лише прелюдією до революції, яка так і не відбулася в Російській імперії в XIX ст. А вже на початку наступного століття країну охопить нова, більш страшна, аніж у попередньому, хвиля політичного терору.

Палацово-паркові ансамблі України XIX ст. та їхні творці

Унікальною культурною спадщиною України XIX ст. є палацово-паркові ансамблі, які створювалися на основі синтезу архітектури, мистецтва та природи. Географічне положення й історична доля українських земель зробили їх ареною художніх взаємовпливів. Садово-паркове мистецтво, що є дзеркалом культури епох, розвивалося на території України у загальноєвропейському контексті, відбивало ідейно-художню розмаїтість, і в цьому виявлялася його неповторна особливість. Романтичні «Софіївка» й Алупка, лірична «Олександрія», репрезентативні Качанівка й Лівадія, казковий Тростянець відбивали світогляд своїх творців, їх талант і майстерність. Деякі садово-паркові ансамблі зі своїми палацами та замками, садибні комплекси на території України аж до початку XX ст. були осередками культурницького життя, місцями зберігання найцінніших колекцій предметів культури і мистецтва, справжніми музеями.

Качанівка

Качанівський палацовий ансамбль та парк, що є найбільшим пейзажним садом в Європі (площа 560 га) і одним із найяскравіших взірців садибної архітектури, виплекано трьома поколіннями Тарновських — представниками відомого козацько-старшинського роду в Україні. Початки качанівської величі слід шукати ще у XVIII ст., коли власником маєтку (нині — селище Качанівка Ічнянсь-

▲ *Палац графа Петра Румянцева в Качанівці. Художник Олександр Кунавін (кінець XVIII ст.)*

Садиба Григорія Тарновського в Качанівці. Художник Василь Штернберг (1837 р.)

кого району Чернігівської області) став відомий російський полководець і адміністратор граф Петро Румянцев-Задунайський (1725–1796 рр.). Будучи президентом Малоросійської колегії й генерал-губернатором Малоросії, він мав кілька резиденцій. Саме в Качанівці – на березі річки Смош для нього за проектом московського архітектора Карла Бланка український зодчий Максим Мосцепанов звів розкішний палац у романтичному стилі та спланував парк навколо нього. Будівля була одноповерховою з двосвітними центральними залами. Фасади декоровано романтизованими формами численних башточок, увінчаних шатрами, що переходили у шпилі, всебічними уступами та нішами, які у цілому асоціювались з архітектурою Сходу, як того забажав замовник.

Вид на палац, який належав Тарновським. Національний історико-культурний заповідник «Качанівка». Сучасне фото

У 1808 р. маєток придбав український поміщик Григорій Почека та його дружина Параска Андріївна (у першому шлюбі Тарновська). За нових власників територія садиби розширюється,

Георгіївська церква в Качанівці (побудована в 1817—1828 рр.). Національний історико-культурний заповідник «Качанівка». Сучасне фото

палац перебудовується у стилі російського класицизму, зводяться нові будівлі різного призначення, закладається пейзажний парк. Нарешті, у 1824 р. маєток успадкував пасинок Григорія Почеки — Григорій Степанович Тарновський (бл. 1784—1853 рр.), титулярний радник, пізніше — камер-юнкер при імператорському дворі, член Вільного економічного товариства у Санкт-Петербурзі, заможний землевласник (володів 9 тис. кріпаків), який займався підприємницькою діяльністю, пов'язаною переважно з цукровим виробництвом і вівчарством. Із цього часу понад 70 років садиба належала родині Тарновських, які примножували її славу як культурно-мистецького осередку краю.

За нового господаря Качанівка сформувалась у кращих традиціях класичної схеми — складалась із палацу з флігелями і баштою, двох служб — північної та південної, Георгіївської церкви, що завершувала головну вісь композиції садибного комплексу.

Усього за Тарновських палац пережив п'ять будівельних циклів і дійшов до нас у зміненому вигляді, утім усе ж зберіг цілісність запланованого ансамблю і цільову єдність споруд. З одноповерхового палац був перебудований у двоповерховий з невисоким куполом, згодом додався барабан, що надавав будівлі більш центричного характеру. Перший поверх виконано з цегли на вапняному розчині, другий — дерев'яний, обкладений цеглою і потинькований. На сході будівлі у флігелях і центральній частині палацу — портики, на заході — галереї. Фронтон портика завершується скульптурами німф.

Качанівський парк Тарновські перетворили на один із найкрасивіших та найбільших зелених куточків Європи. На сьогодні він є єдиною серед українських садиб, що збереглися в комплексі. Урочище Качанівка розкинулось на околиці села на нерівному ландшафті місцевості. Парк поділяється на дві частини — регулярну та ландшафтну. Перша, прикрашена клумбами, розташована на підвищеному плато. Ця частина парку невелика і наповнена палацовим комплексом будівель. У ландшафтній частині — нижнє плато, розкинувся мальовничий парк з 12 ставками (площею 125 га; найбільший з них — Майорський), павільйонами, скульптурами, парковими містками, амфітеатром, гірками Кохання та Вірності, «романтичними руїнами», альтанками та чудовими галявинами. У парковому масиві нараховується понад 50 порід дерев та 30 видів кущів, серед них такі екзотичні, як бархат амурський, катальпа, птелея та ін. Загальна протяжність великої паркової дороги — 60 км.

Цей витвір палацово-паркового мистецтва ще більшого значення набув завдяки культурницькій

«Романтичні руїни». Національний історико-культурний заповідник «Качанівка». Сучасне фото

Гостинна-фонарик у маєтку Г.С. Тарновского (За чайним столом). Художник Олексій Волосков (1851 р.) (справа у кріслі — Григорій Тарновський, за ним стоїть племінниця Юлія Тарновська, далі сидить дружина Анна, у глибині кімнати стоїть племінниця Наталія Тарновська, зліва біля крестла — Василь Тарновський-старший, біля столу зліва сидить сусід Григорій Ґалаґан)

діяльності представників трьох поколінь Тарновських (Григорія Степановича, Василя Васильовича-старшого та Василя Васильовича-молодшого), які перетворили Качанівку на унікальний культурно-мистецький осередок — на «вирій, куди зліталось різне українське вчене, художнє та письменне птаство». Багато митців не тільки з України, а й усієї Російської імперії знаходили тут своє творче натхнення.

Водяний млин у Качанівці. Художник Василь Штернберґ (близько 1837 р.)

Уже перший з Тарновських — Григорій Степанович кохався в мистецтві, допомагав обдарованим художникам, музикантам, літераторам. Автографи гостей Качанівки можна знайти в унікальному альбомі «Качанівка» (608 автографів), який належав господарям маєтку, а зараз експонується у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського. Зокрема, упродовж 1836–1838 рр. у Качанівці провів літні канікули Василь Штернберґ, вихованець Петербурзької академії мистецтв, улюблений учень Карла Брюллова. Перебуваючи в маєтку, художник створив кращі свої картини, за що був удостоєний високих академічних нагород.

1838 р. Качанівку з метою відбору співаків для придворної капели відвідав Михайло Глінка. Тут він

працював над оперою «Руслан і Людмила», написав музику до віршів українського поета-романтика Віктора Забіли «Гуде вітер» і «Не щебечи, соловейко», романси, кантату на честь Г. Тарновського «Гимн хозяину», зробив інструментовку елегії «Погасло дневное светило». Деякі твори вперше виконувались у супроводі місцевого оркестру з кріпаків, яким диригував сам маестро. З того часу в маєтку назавжди утвердився культ композитора — досі біля Майорського ставка стоїть струнка білокам'яна альтанка, названа його іменем.

Бував тут і Тарас Шевченко, вперше — у травні 1843 р. Зокрема, перед приїздом із Санкт-Петербурґа Кобзар переслав у маєток свою картину «Катерина». Востаннє поет побував у Качанівці 21 серпня 1859 р. Тоді він залишив в альбомі автографів запис: «І стежка, де ти ходила, колючим терном поросла...». У садибному парку збереглася галявина, де під віковим дубом поет спілкувався з місцевими селянами і кріпосними музикантами. Неподалік височіє могила-курган художника Григорія Честахівського, товариша і духівника Тараса Шевченка, який передав у Качанівку особисті речі, рукописи, художні твори Кобзаря.

У качанівському альбомі для гостей протягом 1830—1880-х рр. залишили автографи, зокрема,

У Качанівському парку. Художник Олексій Волосков (1851 р.)

Павільйон Глінки в Качанівці. Фото (1880-і рр.). Знизу праворуч — павільйон Глінки. Національний історико-культурний заповідник «Качанівка». Сучасне фото

▲ *У Качанівці в Тарновського. Художник Василь Штернберг (1838 р.). На картині зображені Михайло Глінка, Василь Штернберг, Григорій Тарновський і Микола Маркевич*

М. Гоголь (товариш В. Тарновського-старшого ще з часів навчання в Ніжинській гімназії вищих наук), П. Куліш, М. Костомаров, М. Максимович, В. Забіла, С. Гулак-Артемовський, Г. Барвінок, М. Вовчок, М. Щепкін, Д. Яворницький, М. Маркевич, Г. Житецький, художники М. Врубель, І. Рєпін, М. Бодаревський, М. Ге, О. Волосков, В. Рєзанов, А. Горонович, брати В. і К. Маковські та багато ін.

Будучи людиною всебічних захоплень, Г. Тарновський у Качанівці мав високопрофесійні домашні оркестр і театр, зібрав велику бібліотеку, значну колекцію картин західноєвропейських, російських і українських художників, де були полотна Д. Тенірса, А. ван Дейка, Б. Деннера, К. Брюллова, І. Айвазовського, О. Кіпренського та ін. За свою допомогу художникам він навіть був ушанований титулом почесного вільного члена Академії мистецтв.

▲ *Садиба Григорія Тарновського в Качанівці. Художник В. Доббі*

Весь спадок Григорія Степановича Тарновського перейшов до його племінника Василя Васильовича, відомого як Тарновський-старший (1810–1866 рр.), випускника Ніжинської гімназії вищих наук ім. О. Безбородька та юридичного фа-

культету Московського університету. Він був у дружніх стосунках із М. Гоголем, Т. Шевченком, М. Костомаровим та П. Кулішем, сповідував ідеї Кирило-Мефодіївського братства.

В. Тарновський вивчав тогочасні та в історичній ретроспективі становище й побут українського селянства, підготував з цієї тематики декілька статей. Як переконаний противник кріпацтва (опублікував працю «О крепостном праве в России и необходимости устранения его» (1857 р.)), брав активну участь у підготовці селянської реформи 1861 р. Був членом Чернігівського губернського дворянського комітету з поліпшення становища поміщицьких селян, членом-експертом редакційних комісій при Головному комітеті з селянського питання, які готували проект реформи, та інших громадських осередків.

В. Тарновський-старший відомий як меценат та покровитель української культури. Він улаштовував літературно-мистецькі вечори в Києві, де мав власний будинок, та Санкт-Петербурзі. Фінансово допоміг видати «Записки о Южной Руси» і «Чорну раду» П. Куліша. Поклав початок колекціонування творчої спадщини Т. Шевченка, заснував народну школу для селян, де разом із синами навчав дітей грамоті. За

Василь Васильович Тарновський-старший. Художник Опанас Рокачевський (середина XIX ст.)

Садовий фасад палацу в Качанівці. Фото (1880-і рр.)

Василь Тарновський-молодший. Художник Андрій Горонович (1860-і рр.)

його життя Качанівка залишалася центром культурно-мистецького життя краю.

Наступний власник Качанівки – Василь Тарновський-молодший (1837–1899 рр.) ще активніше провадив розпочату попередниками справу. Вже зі студентських років він поставив собі за мету продовжити збирання речей, які характеризують історію і побут Лівобережної України. Завдяки невтомній, наполегливій праці він зібрав колекцію, яку сам розділив на три відділи: доісторичний, великокнязівський і козацький. Перші два складалися з археологічних знахідок, левову частку яких становили матеріали, отримані в результаті розкопок давньоруського міста Родень на Черкащині (здійснені на кошти В. Тарновського).

Унікальності і неповторності зібранню надавав козацький відділ. Саме завдяки йому колекція, за словами Б. Грінченка, стала «величезним українським національним скарбом». Навіть простий перелік експонатів вражає широтою і різнобічністю. Тут і залишки старих будівель, церковні речі, холодна і вогнепальна зброя, військове спорядження, клейноди, ужиткові речі, прекрасні вишивки, вбрання, близько сотні портретів історичних осіб, насамперед відомих козацьких діячів, гравюри, стародруки, безцінні документи XVII–XVIII ст., серед яких гетьманські універсали, родинні архіви. У зібранні були також представлені особисті речі Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Скоропадського, С. Палія, П. Полуботка, Я. Лизогуба, Д. Апостола, О. та К. Розумовських.

Дев'ятнадцяте століття в колекції було репрезентоване матеріалами визначних діячів української культури – І. Котляревського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша. В. Тарновський придбав авторську модель першого варіанта пам'ятника Б. Хмельницькому роботи М. Микешина. Серед раритетів колекції також були три листи М. Гоголя і його мініатюрний портрет, написаний на зрізі кістки мамонта, який, на думку деяких дослідників, може належати пензлю О. Іванова. Загалом зібрання старожитностей містило майже десять тисяч пам'яток. Збираючи їх, В. Тарновський-молодший радився з відомими істориками й археологами – О. Лазаревським, М. Костомаровим, В. Антоновичем, М. Біляшівським, Д. Яворницьким та ін. Уже за життя Василя Васильовича колекція здобула високу оцінку сучасників. За своїм багатством, повнотою, кількістю та якістю вона була єдиною у своєму роді. Зібрання становило не тільки виняткову наукову і культурну, а й матеріальну цінність. Його оцінювали в кілька сотень тисяч рублів.

Крім українських старожитностей, В. Тарновський збирав усе, що було пов'язане з життям і творчістю Т. Шевченка.

«Інтимний сквер». Національний історико-культурний заповідник «Качанівка». Сучасне фото

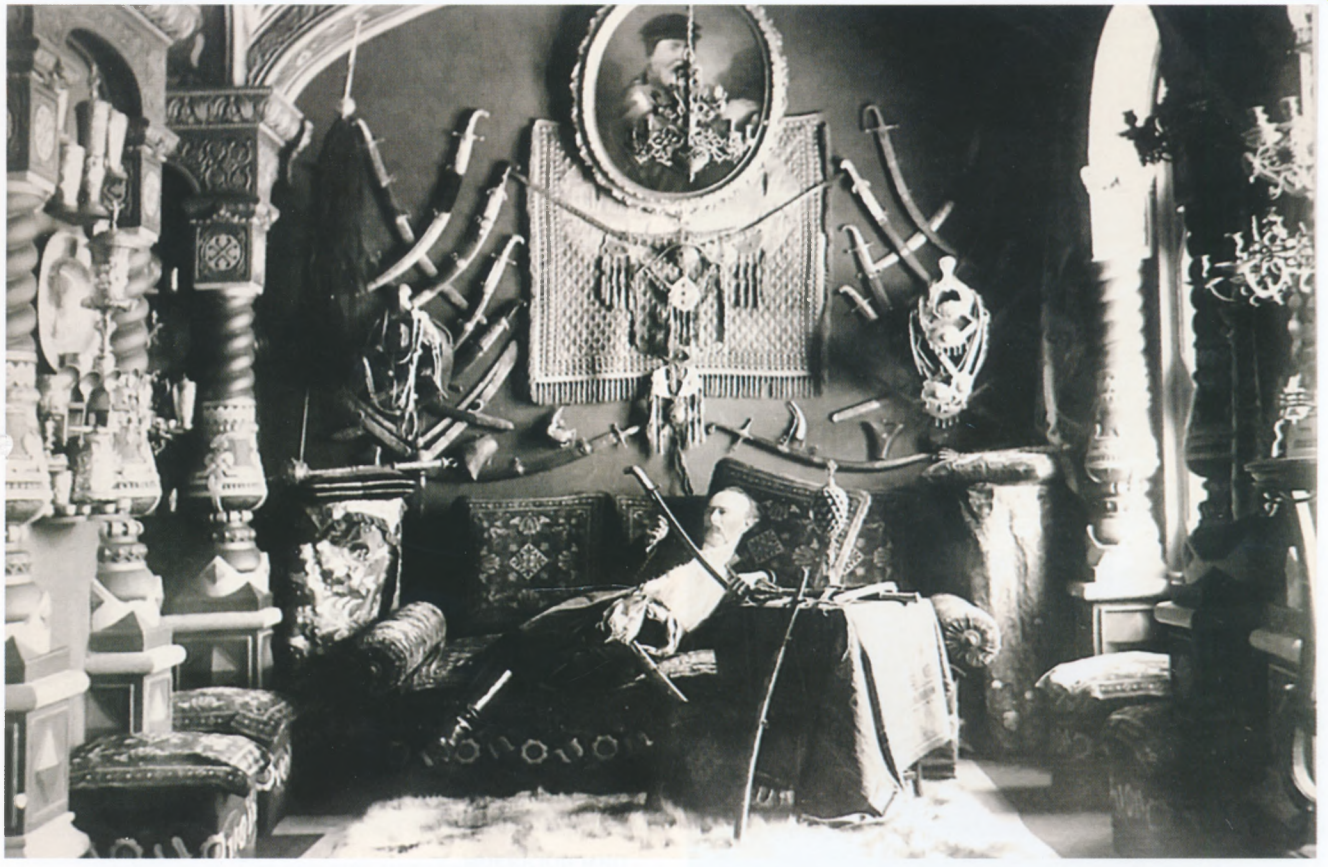

▲ *Кабінет-музей Василя Тарновського-молодшого. Господар із шаблею І. Мазепи в руках. Фото (1880-і рр.)*

Ці матеріали становили самостійну колекцію. Тут було представлено автографи творів, у тому числі й заборонених — «Неофіти», «Не спалося, — а ніч, як море», щоденник, документи, фотографії, прижиттєві видання, серед яких із дарчими написами автора, живописне та гравірувальне приладдя, всього — понад тисячу одиниць. Зібрання В. Тарновського, яке містило близько 400 малюнків, акварелей, гравюр, картин Т. Шевченка, дало змогу говорити про нього як про видатного художника. Меценат навіть видав альбом з фотографіями офортів Т. Шевченка і каталог своїх музейних колекцій.

▲ *Парадний фасад палацу Тарновських у Качанівці. Фото (1880-і рр.)*
Посередині двору — козацькі гармати і прислуга у відповідному вбранні

▲ *Запорозький полковник (Василь Тарновський-молодший). Художник Ілля Рєпін (1880 р.)*

Тарновський Василь Васильович-молодший (01.04.1837 – 25.06.1899) – громадський і культурний діяч, колекціонер українських старожитностей, меценат. Народився в с. Качанівка у сім'ї Василя Тарновського-старшого. Закінчив Інженерне училище у Санкт-Петербурзі, потім – історико-філологічний факультет київського Університету св. Володимира. Шість разів обирався повітовим предводителем дворянства.

У його маєтку – Качанівці – збиралися визначні діячі: Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок, Олександр Лазаревський, Василь Горленко, Ілля Рєпін, Микола Ге та інші, у колі яких Василь Тарновський мав дружнє прізвисько «Гетьман». Зокрема, у 1880 р. інтерес до його колекції привів у Качанівку Іллю Рєпіна для роботи над знаменитим полотном «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Майже протягом усього літа художник натхненно змальовував козацькі клейноди, зброю, писав портрети господарів маєтку, пейзажі (також захоплено працював над картиною «Вечорниці»). Самого Василя Васильовича ми можемо побачити на полотні І. Рєпіна праворуч від писаря – високий козак у смушевій шапці з похмурим поглядом.

В. Тарновський був щедрим меценатом багатьох українських культурних починань. Зокрема, фінансував видання творів Пантелеймона Куліша і журналу «Киевская старина». Глибоко поважав Тараса Шевченка й допомагав йому (культ Великого Кобзаря був притаманний родині Тарновських ще з 1840-х рр.),

▲ *Запорожці пишуть листа турецькому султану. Художник Ілля Рєпін (1880–1891 рр.). Колом позначено В. Тарновського-молодшого*

Козак (Василь Тарновський-молодший). Художник Ілля Рєпін (1880-і рр.)

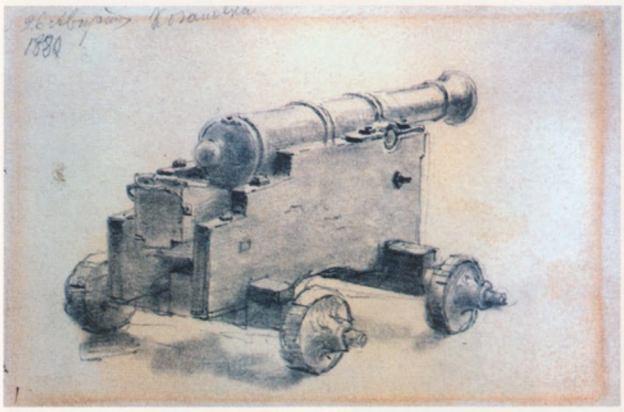

Із козацької колекції Тарновських. Запорозька гармата. Малюнок Іллі Рєпіна (1880 р.)

а пізніше багато зусиль доклав для вшанування його пам'яті (був автором ескізу хреста на Чернечій горі, упорядковував могилу Т. Шевченка в Каневі).

В. Тарновський зібрав велику колекцію козацько-гетьманської музейної й архівної старовини та створив унікальну збірку Шевченкіани. Фундатор Музею українських старожитностей (1902 р.; нині Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського). Сьогодні переважна частина зібрання цього мецената знаходиться в музеях Києва (насамперед у Національному музеї Тараса Шевченка) і Чернігова.

Наприкінці 1896 р. власник уславленої Качанівки подав заяву до Чернігівської губернської земської управи, в якій власну колекцію мистецтва і старожитностей — справжній музей українознавства, що складалася з понад 4 тис. експонатів і мала велике науково-культурне значення, заповідав Чернігівському губернському земству для створення музейних експозицій. Невдовзі, у 1902 р., в Чернігові гостинно відчинив для відвідувачів свої двері Музей українських старожитностей — перший і єдиний в Російській імперії музей української історії (з 1906 р. йому було присвоєне ім'я В. Тарновського). Убачаючи в колекціонуванні служіння Батьківщині, громадянський обов'язок, Василь Васильович віддавав цій справі всю свою неабияку енергію, талант, зрештою чималі кошти, й музей став гордістю не тільки краю, а й усієї України. Утім, у 1933 р. волю В. Тарновського було порушено: всі матеріали, які стосувались Т. Шевченка, вивезли з Чернігова. Сьогодні Шевченкіана Тарновського зберігається переважно в Києві — у Національному музеї Тараса Шевченка та Інституті літератури НАН України.

Значні витрати на доброчинність та колекціонування, що принесли Василеві Васильовичу славу,

Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського. Сучасне фото

Олена Олів (у дівоцтві Харитоненко). Художник Валентин Сєров (1909 р.)

спосіб життя на широку ногу, заведений у Качанівці, поставили її господаря на межу розорення. У 1897 р. борги зрештою змусили В. Тарновського продати викохану Качанівку відомому цукрозаводчику та колекціонеру-меценату Павлу Харитоненку. Новий власник садиби розгорнув бурхливу будівельну діяльність. Палац було капітально відремонтовано й частково перебудовано (набув сучасного вигляду), повністю змінилися інтер'єри, з'явилися нові садибні будівлі, збільшилася площа парку (за рахунок придбання сусідніх лісових ділянок). Садибу електрифікували й телефонізували.

Після смерті «цукрового короля» в 1914 р. Качанівка перейшла у спадок до його старшої доньки Олени та її чоловіка Михайла Оліва. За нових господарів у палаці розміщувалася картинна галерея та велика бібліотека. Хоча минула слава Качанівки відійшла в небуття разом із Василем Тарновським-молодшим, господиня намагалася підтримувати її як мистецького центру, але тепер здебільшого російського. Тут гостювали цікаві й відомі особистості, зокрема у червні 1915 р. садибу відвідали художники Кузьма Петров-Водкін і Мстислав Добужинський. Нині Качанівка — Національний історико-культурний заповідник.

Олександрія

Одним з найбільших (297 га) архітектурно оформлених ландшафтних парків в Україні є «Олександрія», який знаходиться на північно-західній околиці м. Біла Церква (Київщина). Парк був заснований представниками відомої польської родини землевласників і політичних діячів — графами Браницькими у 1793 р. Це — взірець пейзажної паркової композиції, основу якої складають рослини, архітектурні споруди, скульптури, водна гладь р. Рось та ставків.

1774 р. став однією з переломних дат в історії Білої Церкви, коли польський король Станіслав Авґуст Понятовський отримав у довічне володіння найбагатше в Україні Білоцерківське староство. Того ж року він передав ці маєтності великому коронному гетьманові Францішеку Ксаверію Браницькому як винагороду за придушення Коліївщини. З цього часу Білоцерківське староство (сюди також входила сусідня Сквира та 134 села з населенням понад 40 тис. осіб) стає приватною власністю графів Браницьких.

У листопаді 1781 р. 51-річний Ксаверій Браницький узяв шлюб з улюбленою камер-фрейліною імператриці Катерини II, племінницею князя Григорія Потьомкіна 27-річною Олександрою Енгельгард (за однією з версій позашлюбною донькою Катерини II

Біла Церква. Малюнки Наполеона Орди (1870—1874 рр.)

▲ *Францішек Ксаверій Браницький із синами Владиславом-Григорієм та Олександром. Художник Йоганн Баптист Лампі-старший (кінець XVIII ст.)*

▲ *Олександра Браницька. Художник Річард Бромптон (початок 1780-х рр.)*

і Сергія Салтикова). За Олександрою Браницькою гетьман отримав солідний посаг – 600 тис. руб. сріблом і великі земельні володіння. Імператриця подарувала подружжю на весілля ще й Шуваловський палац у Санкт-Петербурзі. Невдовзі, у 1784 р. Олександра Браницька отримує в дарунок від свого чоловіка Білу Церкву (щорічний дохід лише від цього міста становив 750 тис. золотих). У подальшому вона ініціювала створення тут загородної резиденції.

За характером графиня була вольовою, цілеспрямованою жінкою, яка вміла самостійно вирішувати питання керівництва маєтком. Незважаючи на величезні статки, Олександра Браницька була дуже ощадливою господаркою. Парки європейських столиць, де вона неодноразово бувала, надихнули її на створення не менш вишуканого паркового ансамблю у своїй головній резиденції. Спочатку вона мала намір збудувати парк у Шкарівському лісі (за 10 км на південь від Білої Церкви), але згодом, детальніше ознайомившись з навколишньою місцевістю, зупинилася на ділянці віковічної діброви у західному напрямку, за 3 км від Білої Церкви, в урочищі Гайок. Назву парку дала на свою честь – «Олександрія».

У 1791 р. помирає князь Григорій Потьомкін. Після його смерті графиня, за підтримки Катерини II,

▲ *Краєвид Великої галявини. Дендропарк «Олександрія» НАН України. Сучасне фото*

Олександра Браницька.
Художник Йосиф Марія Ґрассі (1793 р.)

отримує більшу частину спадщини князя. Зважаючи на ту роль, яку зіграв в її житті Г. Потьомкін, О. Браницька вирішує присвятити будівництво майбутнього парку його пам'яті, а також звести тут його мавзолей, проект якого виконав у 1795 р. відомий архітектор, автор Таврійського палацу Г. Потьомкіна у Санкт-Петербурзі – Іван Старов. Мавзолей мав стати домінантою всієї композиції «Олександрії».

З успадкуванням російського трону Павлом I у 1796 р., котрий украй негативно ставився до всього, що було пов'язане з ім'ям Г. Потьомкіна, графиня змушена була відмовитись від будівництва мавзолею. Замість нього, спираючись на композиційні частини проекту І. Старова, було збудовано декілька інших споруд. Для втілення у життя задумів до роботи в «Олександрії» було запрошено спеціалістів – ландшафтних архітекторів.

Автором генерального плану забудови парку став французький фахівець Мюффо, який зайнявся посадкою дерев та впорядкуванням клумб. Пізніше тут працювали архітектори, садівники та інженери Домінік Ботані, Авґуст Станґе, Рінґер Чех, Авґуст Єнц та інші, які втілили у життя розроблений проект та заклали основу паркових композицій, використовуючи існуючий лісостеповий ландшафт і природні

Краєвид «Руїн» та Лазневого ставу. Дендропарк «Олександрія» (знизу праворуч – водоспад під «Руїнами»). Сучасне фото

Палац Браницьких — Аустерія (не зберігся). Фото (початок XX ст.)

«Руїни» в «Олександрії». Літографія Наполеона Орди (1870-і рр.)

дібровні насадження. Одночасно зі створенням паркових насаджень почалося будівництво резиденції та інших архітектурних споруд (перші роботи розпочалися у 1793 р.).

Багато рослин для «Олександрії» завозилися з Польщі й інших країн Європи та світу. Паралельно розпочалося будівництво в північній частині парку неподалік від Сквирської дороги літньої резиденції графів Браницьких — Аустерії, яка пізніше стала і зимовою. Поряд з нею було розташовано комплекс павільйонів, у тому числі Монарший, Бальна Зала та ін. З північної, східної і західної сторін головний палац оточували адміністративно-господарські будівлі, які замикалися внутрішнім майданчиком (дідинцем). Ці будівлі були знищені під час буремних подій XX ст. й до наших часів не збереглися.

Решта території була призначена під художню частину паркових облаштувань. До них належать Мала і Велика галявини з прилеглими архітектурними спорудами: колонада «Луна», «Руїни», Китайський місток, Арочний місток, острів Марії, острів Троянд, острів «Срібний серпанок», різні види фонтанів, водоспадів та інші малі архітектурні форми. Разом із галявинами та дібровою, ставками й річкою Рось вони утворили єдиний незабутній парковий ансамбль. Алеї парку прикрашали бронзові та мармурові скульптури й вази.

На відстані півкілометра від Аустерії розташувався економічний двір — правління економа, що керував парковим господарством. Тут містилися житла постійних працівників, майстерні, оранжерея та квіткове господарство, фруктовий сад, поряд —

Колонада «Луна». Дендропарк «Олександрія». Сучасне фото (знизу праворуч — колонада «Луна» в «Олександрії» (фото 1913 р.))

Дорога до статуї «Гладіатор».
Художник Вілібальд Ріхтер (перша половина XIX ст.)

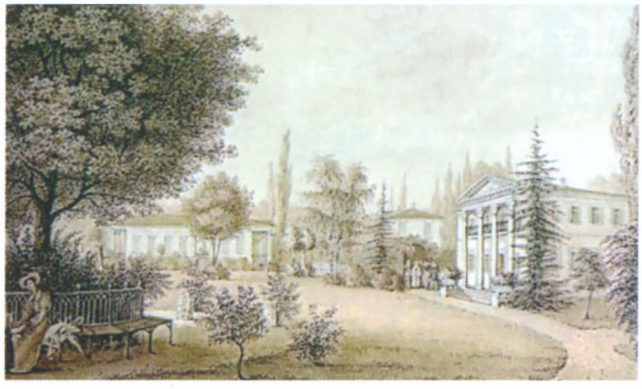

Великий павільйон.
Художник Вілібальд Ріхтер (перша половина XIX ст.)

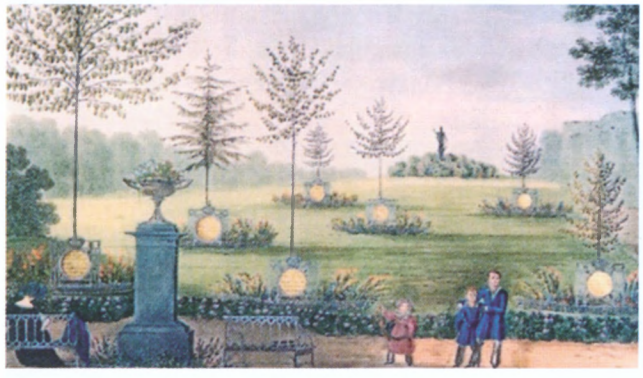

Царський сад.
Художник Вілібальд Ріхтер (перша половина XIX ст.)

Турецький будиночок.
Художник Вілібальд Ріхтер (перша половина XIX ст.)

рибні ставки. Великий штат обслуги забезпечував побут Браницьких та гостей. У теплицях для їхніх потреб вирощувались екзотичні рослини: кактуси, орхідеї, ананаси, інжир, цитрусові, італійський виноград, китайські троянди, які досягали небувалих розмірів. Поряд із палацовим комплексом із західного боку знаходився сад «Мур» (його було огороджено цегляним муром для захисту теплолюбних плодових дерев від холодних вітрів); зі східного боку – «Клини», сад Катерини II, сад Потьомкіна, Російський сад, городи.

Західна частина парку – третина всієї паркової території, відмежована дорогою від економічного двору до Сквирського шляху, – була відведена під мисливські угіддя (звіринець) і служила як лісопарк. Нині вона розширена ще на 96 га. У східній частині парку знаходився сад, який мав назву «Дружній». На залізних декоративних воротах було викарбовано французькою мовою: «Перед тим, як увійти, порадься зі своїм серцем: чи вмієш ти цінувати дружбу». У глибині саду було збудовано Ротонду у вигляді раковини, де стояв бюст князя Г. Потьомкіна.

1815 р. О. Браницька запросила з Берліна до Білої Церкви молодого садівника Авґуста Єнца, який протягом наступних 54 років працював у парку, створюючи все нові й нові композиції. Творінням його рук є ландшафтні композиції, які збереглися і до наших часів на Великій і Малій галявинах. У подяку за багаторічну працю і на честь 50-річчя його служби господарі встановили в парку пам'ятну металеву колону, яка дійшла до нашого часу.

У середині XIX ст. парк «Олександрія» набув неабиякої слави. Його відвідували відомі люди того часу: Гаврило Державін, Олександр Пушкін, Тарас Шевченко. Неодноразово тут бували декабристи – члени Південного товариства Михайло Бестужев-Рюмін, Сергій Муравйов-Апостол, Павло Пестель та інші, знані польські поети та художники. Зокрема, Ян Ліппоман написав про «Олександрію» вірші, а Ян Бровінський після відвідування парку видав однойменну поему.

Цікавими є малюнки, створені художниками у 1820–1840-х рр.: Вілібальдом Ріхтером, Наполеоном Ордою, Михалиною Бержинською, Феліксом Бжозовським та ін. Найкращі з них були виконані Вілібальдом Ріхтером – т.зв. «Альбом Білоцерківський, документації місця та епохи», який містить 24 кольорові акварелі.

Парк часто відвідували члени імператорської родини, з якими Браницькі підтримували тісні стосунки. Тут було окреме місце, т.зв. Царський сад, де зростали модрина і 7 американських лип, що були посаджені Олександром I, Миколою I, Олександрою Федорівною – дружиною останнього. Кожне дерево було обнесене чавунною огорожею, на якій під кро-

ною була мідна дощечка з написом ким і коли посаджене дерево.

Утримання парків, особливо великих, потребувало величезних коштів. До скасування кріпацтва, доки була дармова робоча сила, «Олександрія» розбудовувалась і підтримувалась належним чином. Реформа 1861 р. позбавила Браницьких безкоштовних робітників. З цього часу уповільнюється розвиток «Олександрії». Практично до 1917 р. в ньому виконувались тільки роботи з догляду за вже існуючими об'єктами (на початку XX ст. було лише закладено одну Ялинову алею на Палієвій горі та півколо каштанів поблизу). Художній образ парку поступово гіршає. Занепадала дорожня мережа, протоки замулювалися, острови зливалися з суцільним берегом, павільйони, зокрема «Руїни», ушкоджувалися й не відбудовуються. Деякі інші декоративні павільйони («Люстгаус») перетворилися на сараї.

Три покоління графів Браницьких розбудовували парк. Після смерті Олександри Браницької в 1838 р. парк та маєтки успадкував її син Владислав Ксаверійович (1783–1843 рр.). Наступним володарем був Владислав Владиславович (1826–1884 рр.). Останнім господарем маєтків до 1917 р. була дружина графа Владислава Браницького – Марія Євстафіївна

Марія Браницька. Художник Франц Ксавер Вінтергальтер (1865 р.)

Озеро Лебедине та Китайський місток. Дендропарк «Олександрія». Сучасне фото

Граф Станіслав Щенсний Потоцький із дітьми. Художник Йоганн Баптист Лампі-старший (1790 р.)

Софія Вітт-Потоцька. Невідомий художник (близько 1785 р.)

(1843–1918 рр.) з роду Сапег. За свідченням сучасників – це була напрочуд милосердна жінка, яка з добротою і повагою ставилася до простих людей.

Під час громадянської війни парк зазнав величезних втрат. Більшість архітектурних споруд було повністю або частково зруйновано. З «Олександрії» вивезли велику кількість цінних мармурових та бронзових скульптур, значні збитки були завдано й парковим насадженням. У повоєнний час постановою від 10 квітня 1946 р. Рада Міністрів СРСР передала парк «Олександрія» у віддання Академії наук УРСР. З цього часу розпочинаються роботи з відбудови парку, які набули значних розмірів після передачі «Олександрії» в 1953 р. Центральному республіканському ботанічному саду Академії наук УРСР. Нині це Державний дендрологічний парк «Олександрія» Національної академії наук України.

Софіївка

Знамениту «Софіївку», яку називають «Уманським дивом», було засновано на межі XVIII–XIX ст. за наказом польського магната Станіслава Щенсного (Фелікса) Потоцького, котрий володів на той час Уманню. У квітні 1798 р. у церкві в передмісті Тульчина вже немолодий граф обвінчався з Софією де Вітт, красунею з авантюрною вдачею. Після цього вони переїхали до Умані, де С. Потоцький того року заложив «Софіївку», названу на честь дружини Софії Вітт-Потоцької (подарував їй на іменини у травні 1802 р.).

Автором топографічного й архітектурного проекту та керівником будівництва парку в північній частині Умані обабіч р. Кам'янки було призначено військового інженера Людвіґа Метцеля, а безпосередньо всі роботи в парку виконали кріпаки Уманщини. Так з'явилася «Софіївка» – одна з видатних пам'яток садово-паркового мистецтва, споруджених у пейзажному стилі.

Як і у випадку з власником «Олександрії», господар «Софіївки» був впливовим польським магнатом, який брав активну участь у політичному житті тогочасної Центрально-Східної Європи, а після поділів Речі Посполитої перейшов у російське підданство. Узагалі, в історії створення обох парків існує багато схожих рис: «Софіївку» та «Олександрію» було засновано майже одночасно, збудовано в ландшафтному стилі, хоча й з певними відмінностями, і головне – парки створювалися заможними і впливовими чоловіками для своїх дружин – красунь Олександри Браницької і Софії Вітт-Потоцької. Утім, неоднаковим був статус цих комплексів серед володінь їх господарів. «Олександрія» – це парк-резиденція графів Браницьких і з кінця XVIII до початку XX ст. належала тільки цій родині (завдяки такому статусу парковий комплекс майже століття мав стабільний нагляд і не відчував фінансових проблем: кошти, зібрані на потреби Білоцер-

ківського староства, неодмінно використовувались і на його розвиток), натомість «Софіївка» призначалася для короткотривалих відвідин Потоцьких із метою відпочинку, іноді для прийому гостей. Якщо за життя Станіслава Потоцького фінансування «Уманського дива» здійснювалося достатньою мірою, то це виявилося не під силу його нащадкам, що призвело до довготривалого припинення робіт. «Софіївка», втративши постійного власника, переходитиме впродовж XIX ст. від одного відомства до іншого, часто відчуваючи брак виділених на її утримання коштів.

Утім, у XX ст., на противагу «Олександрії», яка втратить значну частку свого естетичного потенціалу, «Софіївка» продовжуватиме утримувати домінуючі позиції. Парковий комплекс нагадує своєрідну галерею картин, створених спільно природою і людиною, настільки майстерних, що важко визначити, кому з цих двох творців належить першість. У цьому напрочуд мальовничому куточку все поетичне, вишукано мистецьке. Є тут Єлисейські поля, Англійський парк із колекцією рослин, завезених із багатьох країн світу, Кавказька гірка, розкішні павільйони й альтанки, кам'яні гроти, каскади, підземний водний тунель. Відвідувачів повсюдно зачаровує срібляста симфонія води, зелена ошатність дерев і кущів.

Парк було створено в майже безлісній місцевості, розчленованій р. Кам'янкою, балками та ярами, які врізалися у гранітове підложжя, що часто виходило на поверхню. При створенні «Софіївки» було вдало використано рельєф, але без заздалегідь наміченого плану. У процесі завершення робіт на окремих ділянках висаджувалися місцеві й екзотичні деревно-чагарникові рослини, тоді ж було збудовано перші архітектурні споруди та прикрашено парк скульптурою, переважно на античні сюжети.

▲ *Острів Кохання у парку «Софіївка». Фото (кінець XIX ст.)*

▲ *Дендропак «Софіївка» Національної академії наук України. Сучасне фото*

▲ *Грот Венери. Дендропак «Софіївка». Сучасне фото*

▲ *Рожевий павільйон. Дендропак «Софіївка». Сучасне фото*

Головна композиційна вісь «Софіївки» проходить по річищу Кам'янки, де споруджено низку штучних басейнів та ставів: Верхній – понад 8 га, Нижній – близько 1,5 га та інші, водоспади (один із них 14 м висотою), шлюзи, каскади, підземну ріку Ахерон (завдовжки 224 м), водограї (найбільший – до 20 м) тощо.

Парк прикрашають штучно створені скелі (насамперед Левкадська (Бельведерська), Тарпейська), гроти (зокрема Венери, «Горішок», «Страху і сумнівів»), павільйони (Флори, Рожевий), альтанки, скульптури. Завдяки компонуванню різних порід дерев, поєднанню їх із водоймами, скелями й архітектурними спорудами, створено види й перспективи різних планів (Головна алея, Англійський парк, Єлисейські поля та ін.). Зачарований красою «Софіївки», польський письменник Станіслав Трембецький у 1806 р. присвятив парку однойменну поему, яку пізніше буде перекладено на кілька мов.

У 1832 р., після польського повстання проти Росії, частина правобережних володінь родини Потоцьких, а серед них і уманські землі з парком «Софіївка», були конфісковані й передані Київській казенній палаті. Того ж року Микола I подарував уманський парк своїй дружині – Олександрі Федорівні.

У 1836–1859 рр. «Софіївка» перебувала у віданні Управління військових поселень. Протягом цього часу парк зазнав чималих змін порівняно з тим, що зробив у ньому Л. Метцель. 1838 р. виникла вулиця

Садова, яка з'єднала парк із містом. Розширилася і була викладена бруківкою Головна алея, одночасно виводиться вода з центру парку до Головного входу. 1844 р. тут будуються дві башти в готичному стилі, які за вказівкою Миколи I (побував тут у 1847 р.) були знесені, а замість них під керівництвом уманського архітектора І. Макутіна за проектом зодчого О. Штакеншнейдера в 1850–1852 рр. спорудили башти в античному стилі. На терасі Муз було засипано грот Аполлона і встановлено обеліск «Орел». 1841 р. будуються альтанки «Грибок» та Китайська, у 1842–1845 рр. за проектом архітектора К. Раппонета – павільйон Флори, а на острові Анти-Цирцеї – Рожевий павільйон. Тоді ж із парку прибрали бюст Тадеуша Косцюшка та скульптуру Юзефа Понятовського. У цей період «Софіївка» називається «Царициним садом».

30 березня 1859 р. імператорським указом «Софіївку» було передано у відання Головного училища садівництва Росії, переведеного з Одеси до Умані. Парк продовжував називатися «Царициним садом», хоч в указі Олександра II його названо просто «Уманським садом Головного училища садівництва». З 1899 р. під керівництвом професора В. Пашкевича «Софіївка» поповнилася новими насадженнями (Англійський парк), де було зібрано понад 100 видів і форм рідкісних дерев та чагарників.

Після буремних подій 1917–1920 рр. парк почали називати «Садом III Інтернаціоналу». Постановою Раднаркому УСРР від 18 травня 1929 р. «Софіївку»

▲ *Імператриця Олександра Федорівна (дружина Миколи I). Художник Христина Робертсон (1840–1841 рр.)*

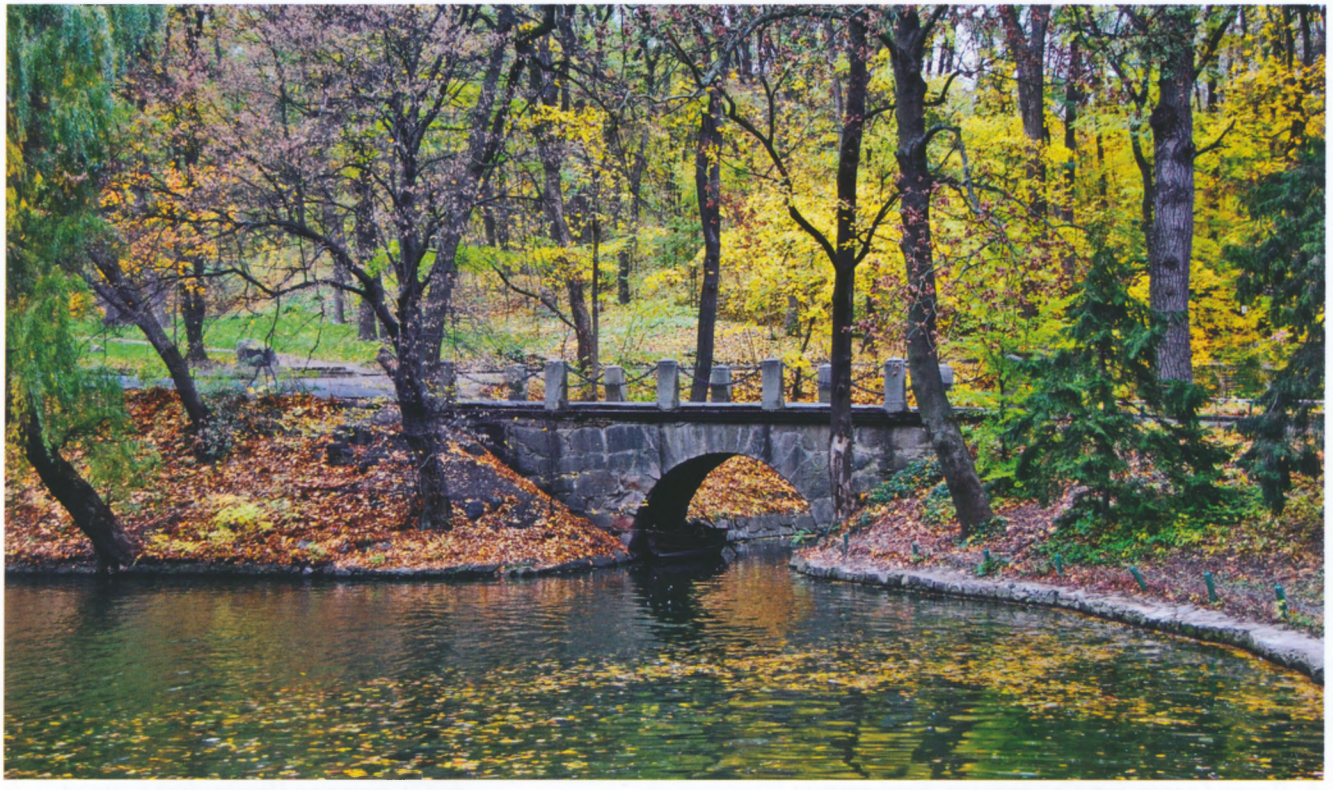

▲ *Венеціанський міст. Дендропак «Софіївка». Сучасне фото*

було оголошено державним заповідником, а 26 вересня 1955 р. дендрозаповідник «Софіївка» на підставі постанови Ради Міністрів радянської України переводиться до системи Академії наук УРСР і підпорядковується Центральному республіканському ботанічному саду. 28 лютого 2004 р. указом Президента України дендрологічному парку надано статус національного. Сучасна «Софіївка», будучи зразком садово-паркового мистецтва непересічного значення, має потужну матеріальну базу та високий науковий потенціал, розвинену інфраструктуру з обслуговування відвідувачів.

Сокиринці

«Українським Парнасом» називали сучасники палацово-парковий комплекс у с. Сокиринцях (нині Срібнянського району Чернігівської області) – родове гніздо відомого козацько-старшинського роду Ґалаґанів, що є найбільш характерним прикладом садово-паркової архітектури Лівобережної України першої половини XIX ст. У 1823 р. власником сокиринської садиби, якою з 1719 р. володіла родина Ґалаґанів, став Павло Григорович (1793–1834 рр.). Саме він заклав у Сокиринцях палацово-парковий комплекс, основа архітектурно-планувальної композиції якого в подальшому не змінювалась.

Для парку було відведено площу близько 600 га. Таку територію неможливо було впорядкувати за короткий час. Відтак південно-східний заозерний лісовий масив перетворили на лісопарк із широкими звивистими дорогами, затіненими віковою рослинністю, що надає пейзажу особливої виразності.

Північно-західну сторону площею близько 80 га було впорядковано з дотриманням усіх вимог паркового мистецтва. Планувальна й об'ємна композиція деревно-чагарникової рослинності у цій частині парку безпосередньо пов'язана з місцем розташування палацу, збудованого у 1824–1829 рр. Планування та проектування ансамблю належить архітектору Павлу Дубровському (1783–1850 рр.), учневі Доменіко Джилярді. Разом із відомим австрійським садівником І. Бістерфельдом вони й створили цю видатну пам'ятку доби розквіту архітектури і паркового мистецтва XIX ст. За проектами П. Дубровського й під його керівництвом було збудовано палац у стилі ампір та весь комплекс об'єктів, одночасно використаних також для оформлення входу до парку; ротонду, що міститься на насипній терасі біля ставка, готичний місток, альтанку й оранжерею (збереглися до нашого часу). Упорядкування парку здійснювалося одночасно зі спорудженням архітектурних об'єктів. Із 1834 р. роботами в парку керував садівник К. Христіані.

Вхід до парку оформлено двома важкими за своїми об'ємами пілонами. Їх нескладний силует, великі площини стін і чіткі членування контрастують з мережаними решітками воріт, хвірток і огорожі. У просвіті між пілонами виразно відкривається глибока перспектива головної алеї з палацом у центрі.

Білосніжний палац, що знаходиться у центрі парку, видається особливо красивим у глибині цієї перспективи. Компактність об'ємів споруди, мальовничий силует, чіткий іонічного ордера портик зі стрункими колонами та великий напівсферичний купол надають їй особливої виразності. У загальному архітектурному вирішенні палацу чітко виявлено функціональні особливості. Увесь комплекс складається з трьох основних корпусів – центрального та двох бокових. Перший виділяється своїм масивнішим об'ємом, завершеним куполом і восьмиколон-

Палац Ґалаґанів у Сокиринцях. Нині тут Сокиринський професійний аграрний ліцей.Сучасне фото

Скульптура Церери біля сокиринського палацу. Сучасне фото

Гнат Ґалаґан, козацький полковник, який 1708 р. зрадив гетьмана І. Мазепу і перейшов на бік Петра І. Невідомий художник (XVIII ст.)

Григорій Гнатович Ґалаґан. Невідомий художник (1740-і рр.)

Григорій Павлович Ґалаґан. Художник Василь Серебряков (1843 р.)

ним портиком, який акцентує вхід до палацу. Значно менші бокові корпуси, призначені для служб, вирішено скромніше. Вони мають з бічних фасадів самостійні виходи, прикрашені чотириколонними портиками. У палаці налічувалося 60 кімнат. Сама споруда, передпалацова площа, головна алея й оточуюча рослинність приведені в гармонійне ціле. Цей комплекс повністю ізольовано від навколишніх територій, у ньому чітко виражена осьова композиція, що акцентована центральною частиною палацу.

У 1829 р. родина Павла Григоровича Ґалаґана переїхала до нового палацу у Сокиринцях. Сюди було перевезено й художню колекцію, започатковану ще Григорієм Гнатовичем Ґалаґаном (1716–1777 рр.), прилуцьким полковником (1739–1763 рр.), яка складалася зі старовинних меблів, виготовлених на замовлення за кордоном, витонченого фарфорового та срібного посуду, коштовної зброї, чудових творів західноєвропейського та вітчизняного мистецтва, декоративних тканин, французьких шпалер тощо (створювалась протягом 1740-х рр. – початку XIX ст.). Зокрема, живописні твори у сокиринському палаці було виставлено у великій залі та вітальні, малюнки гуашшю «Виверження Везувію» та серія гравюр із картин Рафаеля містилися в більярдній. У кабінеті серед книг та документів знайшлося місце для зібрання зброї, орденів, шаблі і табакерки часів Петра І, перначів, срібних польських та шведських кубків. Стіни бібліотеки прикрашали зображення гетьманів, українських діячів XVIII ст., родинна портретна галерея.

Ротонда в парку біля палацу Ґалаґанів. Сучасне фото

Готичний місток сокоринського парку. Сучасне фото

▲ *Кобзар на шляху. Художник Лев Жемчужников (1854 р.)*

Інтер'єр палацу підкреслювали витончені меблі стилю Людовіка XV, а також дивани та гральний столик роботи майстрів-кріпаків. Зали було прикрашено кришталевими й кам'яними люстрами, дзеркалами, окремо вирізнявся рояль тонкої роботи. Тут навіть знаходився орган.

Значний внесок у формування фамільної колекції належить сину Павла Ґалаґана – Григорієві Ґалаґану (1819–1888 рр.), відомому громадському діячеві й меценату. Наприкінці XIX ст. художнє зібрання налічувало близько 1000 творів живопису, скульптури, графіки та декоративно-ужиткового мистецтва. Зокрема, там були шедеври Л. Жемчужникова, В. Штернберґа, І. Соколова, І. Айвазовського, Л. Лаґоріо, інших російських і західноєвропейських майстрів, старовинні портрети І. Мазепи (два), І. Скоропадського, Б. Хмельницького (два), П. Полуботка, Г. Кониського, Д. Ростовського (Туптала), М. Смотрицького. Крім того, зберігалися 12 народних картин XVII–XIX ст., 20 старовинних ікон, збірка італійських гравюр та багато ін. Зібрання мистецтва і старожитностей, створене кількома поколіннями родини Ґалаґанів, становить основу колекції сучасного Чернігівського художнього музею.

▲ *Пам'ятник кобзареві Остапові Вересаю у Сокиринцях (1978 р.). Сучасне фото*

За життя Григорія Ґалаґана Сокиринці перетворилися на значний культурний осередок Чернігівщини. Тут збиралися представники української інтелігенції та просвітництва. Г. Ґалаґан матеріально підтримував художників, замовляв їм твори, які поповнювали фамільну художню колекцію, запрошував жити й працювати в маєтку. Тут свого часу побували Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Лисенко, художники Лев Жемчужников (залишив у Сокиринцях свою відому картину «Кобзар на шляху»), Лев Лаґоріо, Олексій Волосков, канцлер Російської імперії Олександр Горчаков, кобзар Остап Вересай, який проживав тривалий час у селі Сокиринці, та ін.

Ґалаґан Григорій Павлович (15.08.1819–25.09.1888) – громадський діяч і меценат. Народився у с. Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії; за «Малороссийским родословником» Вадима Модзалевського – у Києві. 1840 р. закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Служив у Чернігівській палаті державних маєтностей. Протягом 1848–1851 рр. – предводитель дворянства Борзнянського повіту Чернігівської губернії. З 1858 р. – член Чернігівського дворянського комітету з поліпшення становища поміщицьких селян. Був експертом редакційних комісій при Головному комітеті з селянського питання, які готували проект реформи, а згодом як представник уряду – у Чернігівському губернському з селянських справ присутствії сприяв впровадженню у життя її положень.

Із 1865 р. Г. Ґалаґан енергійно і плідно працював у Полтавському земстві. Був головою з'їзду мирових суддів і предводителем дворянства Прилуцького повіту; як авторитетний фахівець на державному рівні брав участь у розробці питання зниження викупних платежів. З метою поліпшення становища селян сприяв заснуванню у Сокиринцях одного з перших в Україні ощадно-позичкових товариств (1871 р.). Як енергійну і послідовну у своїх діях та авторитетну людину, 1873 р. Г. Ґалаґана було обрано головою Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства, фактично першої легальної українознавчої установи. Також працював у Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, матеріально підтримував журнал «Киевская старина». Член Державної ради по департаменту законів (з 1882 р.).

Виявляв велику ініціативу у просвітництві. Завдяки зусиллям Г. Ґалаґана було засновано численні народні школи, чоловічу гімназію у Прилуках (1874 р.), училище в Ічні. 1876 р. склав для земства детальний план початкового навчання у Прилуцькому повіті, завдяки реалізації якого за числом учнів Прилуччина посідала у 1870–1880-х рр. перше місце в губернії. Був попечителем ремісничого училища в с. Дігтярі, для потреб якого пожертвував у 1876 р. власний маєток. Найважливішою справою мецената стало заснування 1871 р. в Києві приватного навчального закладу – колегії Павла Ґалаґана, одного з кращих у Російській імперії, який пізніше називали «школою академіків». Зі стін колегії вийшла ціла плеяда визначних діячів науки і культури. Був також одним із засновників Київської публічної бібліотеки (нині – Національна парламентська бібліотека України).

▲ *Григорій Павлович Ґалаґан. Літографія (1880-і рр.)*

Г. Ґалаґан мав багато друзів, у тому числі серед російських слов'янофілів, та все життя залишався українофілом, близьким до Старої громади. Листувався з Т. Шевченком, М. Максимовичем, П. Кулішем, В. Антоновичем та ін. Добре знав історію України, цікавився етнографією краю. Зокрема, видав своїм коштом «Сборник этнографических материалов, касающихся Малороссии», збірник М. Маркевича «Южнорусские песни» (1857 р.), «Подробное описание малорусской вертепной драмы, в том виде, как она сохранилась в с. Сокиринцах». Його статтю «О склонении малороссийских имен» надрукував «Русский архив» (№ 10, 1869 р.).

▲ *Григорій Ґалаґан (у центрі) серед викладачів і учнів заснованої ним у Києві колегії. Фото (1880-і рр.)*

Творець Тростянецького дендропарку Іван Михайлович Скоропадський. Фото (1870-і рр.)

Тростянець

Ще одну видатну пам'ятку садово-паркової архітектури XIX ст. на Чернігівщині – сучасний Державний дендрологічний парк «Тростянець» НАН України (знаходиться в однойменному селі Ічнянського району, площа 204,7 га) – було засновано завдяки зусиллям і на кошти Івана Михайловича Скоропадського (1805–1887 рр.) – нащадка відомого в історії України козацько-старшинського роду. Створення цього унікального парку стало головною справою його життя.

Відслуживши сім років в юнкер-гусарах, І. Скоропадський вийшов у відставку й 1830 р. одружився з Єлизаветою Тарновською (мав із нею трьох дітей – сина Петра та дочок Єлизавету і Наталію, але сімейне життя не склалося). У спадок від батьків Іван Михайлович отримав великий наділ землі з хутірцем на берегах річечки Тростянець, притоки Лисогору. Тут молодий поміщик вирішив збудувати власну садибу з парком. Ця місцевість на початку XIX ст. була типовою для лівобережного лісостепу відкритою рівниною з родючим чорноземом, розсіченою численними заболоченими балками. У південній її частині зростала дубова діброва, яка і зараз входить до складу паркових ландшафтів.

Садибу, до якої належали великий дерев'яний будинок із баштами та чотири господарських і гостьових флігеля, І. Скоропадський спорудив у 1833 р. поблизу р. Тростянець, на якій одночасно було зведено греблю, навколишні заболочені балки поглибили, завдяки чому утворився Великий став завдовжки 1,3 км і завширшки біля греблі майже 100 м, який розділяв парк посередині з півночі на південь. Із різних боків поблизу цього ставка створено два менших за розмірами – Лебединий та Куциха. Загалом водна поверхня, що становить понад 10 га, – один із важливих елементів Тростянецького паркового ландшафту. Ґрунтові води залягають на глибині 5–10 м, проте в низинній місцевості часто виходять на поверхню у вигляді відкритих джерел, завдяки яким у паркових ставках підтримується стабільний рівень води.

У 1834 р. на берегах ставків на площі 20 га було висаджено ялини європейські, тополі, берези, клени, дуби, липи. Молоді дерева з часом майже повністю

Місток через став. Тростянецький дендропарк. Сучасне фото

Бюст Івана Скоропадського. Тростянецький дендропарк. Сучасне фото

загинули, окрім тих, які були висаджені безпосередньо біля води. Такі результати спонукали І. Скоропадського до створення власного розсадника на території парку. Невдовзі у балці Богівщина у значній кількості почали вирощувати посадковий матеріал як місцевих видів, так і завезених з інших районів. Наприкінці першої половини XIX ст. серед насаджень з'явилися екзотичні види, саджанці яких доставляли із Риґи, Санкт-Петербурґа, Парижа, Києва, Нікітського ботанічного саду, акліматизаційного саду Івана Каразіна та ін. Звичайно, не всі екзотичні рослини приживались у нових умовах, але це дало поштовх для вдосконалення акліматизаційної роботи і застосування нових засобів, у т.ч. шляхом щеплення екзотів на місцеві види, наприклад південних дубів на місцевому дубі, кедра сибірського на сосні звичайній тощо. Зрештою, це дало позитивні наслідки: паркові насадження почали швидко збагачуватись новими оригінальними формами з незвичайними декоративними властивостями.

Одночасно з розвитком паркових ландшафтів виникла реальна необхідність створення захисних насаджень. Це здійснювалося шляхом заліснення степових ділянок розміром від 0,5 до 15 га за межами паркової території. Площу захисних насаджень було доведено до 155 га, з яких дві третини займали хвойні види. Таким чином, у 1840–1850-х рр. площа парку поступово збільшувалась. У цей час відомі садівники з Петергофа брати Євстигнєєви розробили план парку, а з 1857 р. його вдосконалював уродженець Ельзасу Карл Шлінґлоф, учений-ботанік, який і став садівником Тростянця. 1857 р. Іван Скоропадський відвідав Францію, де побував у замку де Фер'єр Джеймса де Ротшильда. Створений у вікторіанському стилі палацовий комплекс із прекрасним парком

Половецька кам'яна баба. Тростянецький дендропарк. Сучасне фото

справив на українця незабутнє враження. Особливе захоплення викликав штучно сформований рельєф.

У 1858 р. розпочався новий етап у розбудові Тростянецького дендрологічного парку – перетворення рівнинної місцевості на рельєфний ландшафт. На цей час Іван Скоропадський був досить заможним поміщиком, зокрема у Прилуцькому, Конотопському, Сосницькому і Глухівському повітах йому належало понад 2 тис. кріпаків, 7 тис. десятин землі, коне- та вівцезавод, кілька цукроварень і ґуралень, прибутки від яких спрямовувалися на облаштування парку.

Тростянецький дендропарк. Сучасне фото

Монументальна галявина у Тростянецькому дендропарку. Сучасне фото

Покровителька Наукового товариства імені Шевченка у Львові Єлизавета Милорадович-Скоропадська. Фото (1850-і рр.)

Спочатку роботи здійснювали на 5 га, а згодом площу було розширено до 30 га з обох боків від Великого ставу. Керував роботами головний садівник К. Шлінґлоф. Для створення гірського рельєфу на відведених ділянках частково вирубували існуючі насадження, а в місцях, де насипалися високі гірки, вони ставали каркасом і повністю засипались землею.

У результаті було створено гористий рельєф із пікоподібними вершинами, що нагадували профіль Альп (висота окремих гірок сягала 35 м – зокрема Сторожова, Дідова, Ротонда, Мохната). Гірки обсаджувалися деревами, здебільшого соснами та кущовидними рослинами. Між ними звивисто пролягали «ущелини», через які перекинулися місточки. Схили «гір» скріплювалися й декорувалися козацьким ялівцем. За майже 30 років робіт ландшафт парку було практично сформовано: захисні насадження займали площу 180 га, створення рельєфу безпосередньо на території парку закінчено (тільки на проект горонасипання було витрачено 100 тис. руб.), прокладено доріжки, встановлено кам'яні і дерев'яні лави та альтанки, скульптури, побудовано малі архітектурні форми, греблі й мости. Будівництво «Швейцарії» – одного з найбільш мальовничих куточків парку – було закінчено. У 1886 р. відбулася перша інвентаризація насаджень парку і складено топографічний план. Площа Тростянця становила 170 га, а склад насаджень налічував 574 види дерев і кущів.

Для паркової архітектури Тростянця характерна велика кількість галявин, алей і відкритого простору. Окремі галявини мають власні назви: Вестибюльна, «Вісім братів», Горіхова, «Три сестри», Сонячна, галявина Шевченка та ін. У парку є 4 половецькі баби – одна на Дідовій горі й три на берегах Великого ставу. Дендропарк «Тростянець» відомий і своєю фауною. Культурно-просвітницьке значення його посилюється також завдяки розташованим неподалік палацово-парковим ансамблям садибної та архітектурної культури XIX ст. у Качанівці та Сокиринцях.

Увага до парку не заважала Іванові Михайловичу вести громадську і культурно-просвітницьку роботу. У 1851–1853 рр. він – предводитель дворянства Полтавської губернії, з 1865 р. – голова Прилуцької повітової училищної ради. Дбаючи про освіту рідного народу, І. Скоропадський 1867 р. заснував пансіон для підготовки народних учителів. Його вихованцями були лише селянські діти – кращі випускники сільських училищ. 1870 р. відбувся перший випуск пансіону, після чого меценат закрив його, заснувавши натомість перше у Прилуках жіноче початкове училище, що працювало 10 років. Ще кілька шкіл та гімназій в Україні існували завдяки підтримці І. Скоропадського.

У своєму Тростянецькому маєтку меценат, як і власники сусідніх Сокиринців та Качанівки, облаштував культурний центр: у будинку господаря щотижня збиралися місцеві поміщики, які проводили диспути, ділилися враженнями від літературних новинок, влаштовували концерти. Постійними гостями І. Скоропадського були Ґалаґани, Тарновські, Милорадовичі, Маркевичі. На сцені домашнього театру виступали знамениті на той час українські музиканти Заремби – Владислав Іванович і його син Сигізмунд. Тут місяцями жили письменники, художники, артисти. Зокрема, у Тростянці тривалий час перебував і творив свої полотна видатний живописець Микола Ге.

Українськими патріотами виросли й діти Івана Михайловича. Особливо це стосується його доньки – Єлизавети Милорадович, котра за власний кошт видавала українські книжки, засновувала школи й бібліотеки. Та найбільша її заслуга перед вітчизняною культурою – суттєва фінансова участь у заснуванні 1873 р. Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Помер Іван Михайлович 8 лютого 1887 р. Поховали його в найчарівнішому куточку дивопарку, його улюбленого дітища. Ще й досі на залишках мармурового пам'ятника на могилі І. Скоропадського зберігається напис-заклик покійного до прийдешніх поколінь: «Любезный прохожий! Сад, в котором ты гуляешь, насажден мною. Он служил мне утешением в моей жизни; если ты заметишь беспорядок, ведущий к уничтожению его, то скажи об этом хозяину сада. Ты сделаешь доброе дело».

Із цього часу в історії дендропарку починається період занепаду. Маєток успадковує онук Івана

Надгробний пам'ятник на могилі Івана Михайловича Скоропадського. Тростянецький дендропарк

Скоропадського — Павло, який провів у Тростянці свої дитячі роки, але його цікавили інші речі. Як і колись його предкові, йому судилося стати ще одним гетьманом України — уже на початку XX ст.

Тільки з переданням дендропарку до Академії наук УРСР у 1951 р. в історії Тростянця почався якісно новий період розвитку (на цей час архітектурні будівлі майже не збереглися). Він став науково-дослідною установою, де вивчаються питання інтродукції та акліматизації рослин, реконструкції й відновлення паркових ландшафтів, вегетативного та генеративного розмноження інтродукованих рослин, проводиться ефективна культурно-просвітницька робота. Із часом дендропарк набув значення головного виробника декоративних саджанців для північних регіонів України, а також для Росії та Білорусі.

Лівадійський палац

В Лівадії, що нині є частиною Великої Ялти (Автономна Республіка Крим), розташовано унікальний палацово-парковий комплекс — Лівадійський палац. У XVIII ст. на цьому місці було невелике грецьке поселення, жителів якого 1778 р. за рішенням російського уряду було переселено в Маріупольський округ. Після приєднання Криму до Росії на лівадійських землях господарювали греки Балаклавського батальйону. Історія виникнення Лівадійського палацу почалася в 1790-х рр., коли батальйонний командир Ламброс Кацоніс заснував тут свій маєток, назвавши його на честь рідного міста Лівадія, що знаходиться у Центральній Греції. Після смерті Л. Кацоніса в 1804 р. маєток перейшов до наступного командира Балаклавського батальйону Теодосіоса Ревеліотіса. А вже в нього

Лівадійський палац. Лівадія, АР Крим. Сучасне фото

▲ *Малий Лівадійський палац (розібраний у 1904 р.). Архітектор Іполит Моніґетті. Поштова листівка (кінець XIX ст.)*

Лівадію придбав у 1835 р. польський магнат Лев Потоцький. Тут він збудував для себе палац і на прилеглій території в 40 десятин заклав ландшафтний парк із цінними породами субтропічних рослин і дерев: миртами, кедрами, магноліями, лавром, пініями, кримськими соснами та іншими, а також побудував два садибних будинки, церкву, житлові й господарські споруди. Комплекс було зведено за проектом одного з перших архітекторів Південного берегу Криму і Ялти – Карла Ешлімана.

У 1860 р. розпочався царський період історії палацу, коли маєток перейшов у власність російської імператриці Марії Олександрівни – дружини Олександра II. У 1862–1866 рр. під керівництвом придворного архітектора Іполита Моніґетті будинок, споруджений Левом Потоцьким, було розширено й перебудовано у т.зв. Великий палац, а також зведено Малий (Шоколадний) палац у східному стилі (мав схожість із Ханським палацом у Бахчисараї), дві

▲ *Церква Вознесіння з окремою дзвіницею – споруда, що дійшла до нас з 1864 р. Лівадія, АР Крим. Сучасне фото*

▲ *Одна з алей Лівадійського парку. Сучасне фото*

церкви (в тому числі у візантійському стилі) та службові будівлі (загалом 60 споруд).

Подальша розбудова палацового комплексу пов'язана з науково-технічним прогресом: 1863 р. тут було влаштовано водогін та резервуар для води на 700 тис. відер. У 1869 р. розширено площу фруктових садів, створено оранжерею, парники та молочну ферму. Наступного року розпочала роботу метеостанція. На початку 1890-х рр. було проведено телефон, у 1910-х рр. запущено електростанцію, завод із виробництва льоду, побудовано зимовий театр, гараж та велику кількість приміщень (загалом на 1914 р. кількість житлових будівель сягнула 100, а службових — майже 400).

У 1904 р. Великий палац було вирішено знести і на його фундаменті збудувати новий. Роботи розпочалися у квітні 1910 р. за проектом архітектора Миколи Краснова і тривали до вересня наступного року. Під час цієї генеральної реконструкції М. Краснов майстерно з'єднав церкву Вознесіння з побудованим за рекордні півтора роки новим Великим палацом (тепер лише хрест над західним фасадом підтверджує її наявність).

У 1861—1917 рр. Лівадійський палацовий комплекс, який складався з Великого палацу, Світського корпусу, палацу міністра двору барона Фредерікса, палацової церкви Вознесіння Чесного Хреста та Італійського дворика був літньою резиденцією російських імператорів: Олександра II, Олександра III та Миколи II.

Двоповерховий Великий палац, головний в ансамблі, було збудовано у стилі італійського Відродження. Його ще називають Білим, оскільки він зведений із білого інкерманського каменю. Білосніжні фасади прикрашено художнім різьбленням. Палацу судилося стати знаковою південнобережною спорудою. Напрочуд вдалою частиною комплексу вважається затишний Італійський дворик із кованими «флорентійськими ліхтарями» і мармуровими диванами.

▲ *Імператор Олександр III із родиною на відпочинку в Лівадії. Фото (травень 1893 р.)*

Саме в Лівадійському палаці 4—11 лютого 1945 р. відбулася Ялтинська конференція — саміт глав держав антигітлерівської коаліції: СРСР, Великобританія і США.

▲ *Затишний Італійський дворик — одна з окрас Лівадійського палацового комплексу. Сучасне фото*

▲ *Лідери держав антигітлерівської коаліції в Італійському дворику Лівадійського палацу. Фото (лютий 1945 р.)*

▲ *Граф Михайло Воронцов. Художник Томас Лоуренс (1821 р.)*

Алупкінський (Воронцовський) палац

Ще один шедевр архітектури XIX ст. – Алупкінський (Воронцовський) палац – також знаходиться на Південному узбережжі Криму, на території селища Алупка. Про його красу і розкіш убранства, про навколишній парк із захопленням згадували і згадують усі, кому довелося тут побувати.

Перша згадка про цей населений пункт припадає на часи владарювання у Криму хозарів (поселення називалося Алубіка). У XVI–XVIII ст. Алупка була одним з найулюбленіших володінь османських султанів. Після приєднання Криму до Росії у 1783 р. прибережні землі біля Алупки стали власністю князя Григорія Потьомкіна, а з 1823 р. вони перейшли у володіння новоросійського і бессарабського генерал-губернатора графа Михайла Воронцова і його дружини, відомої красуні і світської дами Єлизавети (в дівоцтві Браницької), які вирішили звести тут палац – літню парадну резиденцію.

Спочатку передбачалося побудувати його у класичному стилі під керівництвом архітектора Франца Боффо, який спорудив для М. Воронцова особняк в Одесі. У січні 1829 р. було затверджено проект палацу, обрано місце і розпочалися роботи з планування місцевості.

У 1830 р. та на початку 1831 р. було закладено фундаменти столового і центрального корпусів, проте на початку червня того року від М. Воронцова надійшло розпорядження про тимчасове припинення будівництва. У цей час граф перебував у Лондоні у зв'язку з важким станом здоров'я батька. Познайомившись із новими архітектурними віяннями у Західній Європі, М. Воронцов вирішив побудувати палац в Алупці в

▲ *Алупкінський (Воронцовський) палац. Південний фасад. Сучасне фото*

іншому стилі. Його англійські родичі посприяли у залученні придворного архітектора Едварда Блора (спроектував Букингемський палац у Лондоні), який і створив проект із включенням уже зведених частин палацу. Сам Е. Блор у Крим не приїжджав, але був добре обізнаний із рельєфом місцевості та етапами будівництва. Матеріалом став місцевий камінь вулканічного походження — сірий діабаз. Твердіший за граніт, він надав будівлям особливого середньовічного колориту.

У грудні 1832 р. почалося зведення за новим проектом стін столового та центрального корпусів. Проект центрального корпусу було залишено таким, як у Ф. Боффо, майже квадратним із глибокою нішею на південному фасаді. У цілому проект палацу, виконаний Е. Блором, принципово відрізнявся від початкового. Усіма будівельними роботами керували англійські архітектори: спочатку Френсіс Гейтон, а з грудня 1833 р. і до закінчення будівництва — Вільям Гунт (тривало до 1848 р.). Одно- і двоповерхові будівлі розташовано на вісі схід—захід із двома брамами. Західна брама головна, східна — менша за розмірами, але краща за естетичними ознаками. Північний фасад палацу виходить у маленький двір, з якого відкривається панорама гори Ай-Петрі.

Звернений до моря південний фасад палацу виконано в мавританському стилі, він чимось нагадує знаменитий палац арабських правителів Іспанії у Ґранаді Альгамбра. На фризі глибокої ніші фасаду шестиразово повторюється стилізований арабський напис, девіз халіфів Ґранади: «Немає переможця окрім Аллаха!». Перед фасадом простягався нижній парк, який має регулярне планування, а припалацова територія насичена скульптурами та фонтанами. Тут було влаштовано «Левову терасу», від якої маршами спускаються монументальні сходи з трьома парами левів із білого каррарського мармуру роботи італійського скульптора Джованні Бонанні і його учнів. Леви над верхніми сходами повторюють левів Антоніо Канови з гробниці папи Климента XII в Римі.

Задній (північний) фасад палацу і його західна частина — романтична, архітектурно нагадує неоготичний тюдорський стиль XVI — початку XVII ст. При погляді з боку гір корпуси палацу схожі на замки англійських аристократів. Різноманітність численних башт і башточок, різьблених карнизів, куполів, шпилів, ажурних балюстрад, «фортечних» і підпірних стін, контрфорсів, кам'яних труб, вікон-«бійниць», сходів, палацових інтер'єрів створюють незабутню атмосферу. Особливості місцевості — кам'яні глиби, маленький потічок, рідкий ліс — було вдало використано при створенні пейзажного парку на північній стороні маєтку.

▲ *Єлизавета Воронцова (в дівоцтві Браницька). Художник Джордж Гейтер (1830-і рр.)*

У прекрасній блакитній вітальні, оздобленій ліпниною, а також на терасах порталу південного фасаду було зібрано скульптурні зображення сім'ї Воронцових і їх близьких, копії скульптур античних богів та філософів. Зали прикрашали полотна італійських, французьких та англійських живописців. Тут був зимовий сад, характерний для європейських палаців XIX ст.

У палацовому комплексі налічується, включаючи підсобні приміщення, близько 150 кімнат. Вестибюль, передпокій, велика їдальня, більярдна і бібліо-

▲ *Алупкінський палац. Північна сторона. Сучасне фото*

▲ *Алупкінський палац. Південний фасад. Сучасне фото*

тека оброблені деревом у готичному стилі. Панелі, двері й стелі в них зроблено з мореного дуба (столярними роботами керував англієць Чарлз Уїльямс). У готичному стилі виконано каміни з полірованого діабазу. Їдальню прикрашали чотири панно французького художника XVIII ст. Юбера Робера. Убрання парадних

▲ *Парадна їдальня Алупкінського палацу. Сучасне фото*

▲ *Зимовий сад Алупкінського палацу. Сучасне фото*

▲ *Алупкінський парк. Сучасне фото*

кімнат доповнювали меблі з горіха, дуба, червоного дерева. На російських заводах було виготовлено бронзові канделябри, вази, вироби з кришталю, фарфору, малахіту. Проте палац не можна вважати простим повторенням англійських неоготичних споруд, перенесених на кримську землю. Його архітектура — це своєрідна інтерпретація тюдорського стилю.

Власниця палацу Єлизавета Воронцова опікувалася художнім оформленням будівель і парку. Маючи тонкий художній смак, вихована на лоні одного з найкрасивіших парків Європи — «Олександрії», вона намагалась вникати в найменші дрібниці всього, що створювалося в Алупці. Серед оточення родини Воронцових було багато митців, якими вони опікувалися. Зокрема, архітектором Георгієм (Джордже) Торічеллі, художниками Карлом Боссолі, Іваном Айвазовським, Григорієм Лапченком та ін. За власний рахунок багатьох митців навчали, посилали за кордон, заохочували замовленнями. Михайло та Єлизавета Воронцови використовували кожний виїзд за рубіж, щоб придбати нові картини, книги, цінні археологічні знахідки.

Алупкінській палац відомий і тим, що під час Ялтинської конференції 1945 р. керівників трьох союзних держав — СРСР, США і Великобританії — він став резиденцією британської делегації. Двічі (8 і 10 лютого) наради міністрів закордонних справ цих трьох держав збиралися в Парадній їдальні Алупкінського палацу. Саме тут 8 лютого 1945 р. було остаточно визначено число країн — учасниць установчої конференції Організації Об'єднаних Націй, час і місце її скликання.

▲ *Пальмова алея в Алупкінському парку. Сучасне фото*

Використана література та джерела

1. *Антонович Д.В.* Шевченко-маляр. – Київ, 2004.
2. *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – Москва, 2011.
3. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – Київ, 1996.
4. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996.
5. *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник. – 2-е вид. – Київ, 2005.
6. *Вечерський В.* Палацово-парковий ансамбль у Качанівці // Пам'ятки України: історія та культура. – 2000. – № 1. – С. 7–15.
7. *Волковинський В.М., Реєнт О.П.* Україна у Кримській війні 1853–1856 років (до 150-річчя Східної війни). – Київ, 2006.
8. *Горизонтов Л.Е.* Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). – Москва, 1999.
9. *Гирич І.Б.* Концептуальні проблеми історії України. – Тернопіль, 2011.
10. *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – Київ, 1996.
11. *Денисенко Г.Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. – Київ, 2011.
12. *Дзюба І.М.* Тарас Шевченко: Життя і творчість. – Київ, 2008.
13. *Довідник з історії України*: В 3-х томах. – Київ, 1996–1999.
14. *Донік О.М.* Купецтво України в імперському просторі. – Київ, 2008.
15. *Донік О.М.* Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII — перша половина XIX ст.). — Київ, 2011.
16. *Драгоманов М.* Вибране. – Київ, 1991.
17. *Енциклопедія історії України*: У 10-ти томах. – Т. 1–8. – Київ, 2003–2011.
18. *Історія українського селянства*: У 2-х томах. – Т. І. – Київ, 2006.
19. *Жаборюк А.А.* Український живопис останньої третини XIX – початку XX ст. – Київ; Одеса, 1990.
20. *Зайончковский П.А.* Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847). – Москва, 1959.
21. *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.
22. *Земський Ю.* Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX століття. – Хмельницький, 2011.
23. *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. – Москва, 2000.
24. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – Київ, 1999.
25. *Катренко А.М.* У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства (діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). – Київ, 2001.
26. *Катренко А.М.* Український національний рух XIX ст. – Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст.: Навч. посібник. – Київ, 1999.
27. *Катренко А.М., Катренко* Я.А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті рр. XIX ст.). – Київ, 2003.
28. *Київ.* Енциклопедичний довідник. – Київ, 1981.
29. *Кириллов В.В.* История реформ и контрреформ в контексте российской модернизации XVIII–XX веков. – Москва, 2005.
30. *Коваленко О.Б.* Родовід Тарновських // Хроніка-2000. – 1996. – Вип. 16. – С. 173–187.
31. *Ковалинский В.* Меценаты Киева. – 2-е изд. – Киев, 1998.
32. *Козак С.* Українська змова і месіанізм: Кирило-Мефодіївське братство. – Івано-Франківськ, 2004.
33. *Козирєв В.К.* Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII–XX ст.). – Запоріжжя, 2002.
34. *Косенко І.С.* Дендрологічний парк «Софіївка». – Умань, 2003.
35. *Костомаров М.І.* Закон Божий (Книга буття українського народу). – Київ, 1991.
36. *Круглашов А.* Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000.
37. *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – Київ, 1999.
38. *Лисяк-Рудницький І.* Структура української історії в XIX столітті // Історичні есе. – Т. І. – Київ,

1994. – С. 194–202.
39. *Литвин В.М.* Історія України: Підручник. – Київ, 2009.
40. *Марахов Г.І.* Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – Киев, 1967.
41. *Машкін О.М.* Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. – К., 2008.
42. *Микола Костомаров*: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / В.А. Смолій, Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь та ін. – Київ, 2005.
43. *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000.
44. *Мистецтво України.* Біографічний довідник. – Київ, 1997.
45. *Михайло Драгоманов*: автожиттєпис / Уклали І.С. Гриценко, В.А. Короткий, М.В. Томенко. – Київ, 2009.
46. *Мордатенко Л., Гайдамак В., Галкин С.* Дендропарк «Александрия». – Киев, 1990.
47. *Нариси з історії української дипломатії* / Відп. ред. В.А. Смолій. – Київ, 2001.
48. *Парский Д.* Севастополь и памятники его обороны. – Одесса, 1902.
49. *Політична система для України*: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; гол. ред. В.М. Литвин. – Київ, 2008.
50. *Політичний терор і тероризм в Україні.* XIX–XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін.; відп. ред. В.А. Смолій. – Київ, 2002.
51. *Полтавщина*: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького – Київ, 1992.
52. *Реєнт О.П.* До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 34–51.
53. *Реєнт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – Київ, 2011.
54. *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – Київ, 2003.
55. *Реєнт О.П.* Україна XIX–XX століть. Роздуми та студії історика. – Корсунь-Шевченківський, 2009.
56. *Реформы Александра II*: Законодательные акты / Сост. О. Чистяков, Т. Новицкая. – Москва, 1998.
57. *Рибалка І.К.* Історія України. – Ч. 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. – Харків, 1997.
58. *Родічкін І., Родічкіна О.* Старовинні маєтки України. – Київ, 2009.
59. *Россия–Украина*: история взаимоотношений. – Москва, 1997.
60. *Сарбей В.* Національне відродження України. Т. 9 [Серія «Україна крізь віки» у 15-ти томах] – Київ, 1999.
61. *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999.
62. *Севастополь.* Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000.
63. *Сергійчук В.* Що дала Україна світові. – 2-е вид. – Київ, 2008.
64. *Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине*: 19 – начало 20 вв. Сб. ст. / Под. ред. К. Мацузато. – Москва, 2005.
65. *Темірова Н.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.
66. *Троицкий Н.А.* Безумство храбрых: Русские революционеры и карательная политика царизма: 1866–1882 гг. – Москва, 1978.
67. *Турченко Г.* Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.). – Запоріжжя, 2008.
68. *Україна і Росія в історичній ретроспективі*: Нариси в 3-х томах. – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії / В.Ф. Верстюк, В.М. Горобець, О.П. Толочко. – Київ, 2004.
69. *Україна: хронологія розвитку.* – Т. 5: Імперська доба (1800–1917 рр.). – Київ, 2011.
70. *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – Київ, 1997.
71. *Ушкалов Л.В.* Тарас Шевченко: життя і творчість. – Харків, 2009.
72. *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – Київ, 2005.
73. *Шапаренко В.* Меценатська діяльність родини Ґалаґанів // Хроніка-2000. – Київ, 2001. – № 41–42. – С. 386–394.
74. *Шевченко В.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – Київ, 2008.
75. *Шевченко Л.* М.І. Пирогов і Україна. – Київ, 1996.
76. *Шкварець В.П., Гузенко Ю.І.* Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.: український вимір. – 2-е вид. – Миколаїв, 2010.
77. *Шпорлюк Р.* Імперія та нація. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Перед., пер., упоряд. Г. Касьянова. – Київ, 2000.
78. *Яковлев А.И.* Великие реформы в России. 1860–1870-е годы. – Москва, 2010.
79. http://uk.wikipedia.org
80. http://ru.wikipedia.org
81. http://wapedia.mobi
82. http://www.ukrmap.kiev.ua
83. http://www.history.org.ua
84. http://www.navy.ru
85. http://www.izbornyk.org.ua
86. http://histpol.pl.ua
87. http://www.narovol.narod.ru

Ілюстрації

1. *Віхи історії.* – Київ, 2003.
2. *Історія українського мистецтва*: У 5-ти томах. – Т. 4: Мистецтво XIX ст. – Київ, 2006.
3. *Михайло Драгоманов*: автожиттєпис / Уклали І.С. Гриценко, В.А. Короткий, М.В. Томенко. – Київ, 2009.
4. *Родічкін І., Родічкіна О.* Старовинні маєтки України. – Київ, 2009.
5. *Тарас Шевченко.* Живопис. Графіка: Альбом. – Київ, 1986.
6. *Тарас Шевченко.* Повне зібрання творів в 10-ти томах. – Київ, 1961–1964 рр. – Т. 7–10: Живопис, графіка
7. *Україна у старій листівці*: Альбом-каталог. – Київ, 2000.
8. *Україна: хронологія розвитку.* – Т. 5: Імперська доба (1800–1917 рр.). – Київ, 2011.
9. http://uk.wikipedia.org
10. http://ru.wikipedia.org
11. http://pl.wikipedia.org
12. http://wapedia.mobi
13. http://www.hrono.ru
14. http://www.oldkyiv.org.ua
15. http://serg-klymenko.narod.ru
16. http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples
17. http://bibliotekar.ru/muzeu.htm
18. http://www.artsait.ru/
19. http://histpol.pl.ua
20. http://slavs.org.ua/oborona_sevastopolya
21. http://picasaweb.google.com/izbornyk
22. http://www.pinakoteka.zascianek.pl
23. http://7chudes.in.ua
24. http://www.tretyakovgallery.ru/ru/collection
25. http://www.bn.org.pl/powstanie/zbiory/index.php/Fotografie
26. http://archunion.com.ua/history/
27. http://litopys.org.ua/shevchenko
28. http://kachanovka.com.ua
29. http://poluostrov-krym.com/dostoprimechatelnosti/svyatyni-kryma
30. http://gallery.crimea.ua
31. http://www.artscroll.ru
32. http://izbornyk.org.ua/rizne/ukr14.htm
33. http://www.ditext.com/drahomanov/selected/photos/photos.html
34. http://www.narovol.narod.ru/artmain.htm
35. http://www.hrono.ru/organ/ukaz_z/zemlyavolya70.php
36. http://viktorina-viktorina.mylivepage.ru/file/2785/7942
37. http://oldrussia.io.ua/album_1
38. http://www.interesniy.kiev.ua/zhizn-v-kieve/obrazovanie-i-nauka/
39. http://museum.totalh.com/?page_id=32
40. http://agritura.livejournal.com/17519.html
41. http://www.vashsad.ua/more/reserves/show/7946/
42. http://vokrugsveta.com/S4/nasledie/kachanovka.htm
43. http://tov-sergeant.livejournal.com/16266.html
44. http://ukrainaincognita.com/ru/kyivska-oblast/bilotserkivskyi-raion/bila-tserkva/dendropark-aleksandryya
45. http://bila-tserkva.in.ua/city-bila-tserkva/dendropark-alexandria/retro-photo-of-park-alexandria
46. http://klymenko.data-tec.net/Other_World/Ukraine.Aleksandriya.htm
47. http://www.karfagen.com.ua/tour/photos.php?g=4
48. http://iloveukraine.com.ua/tag/Тростянець
49. http://siver-obereg.at.ua/publ/2-1-0-25
50. http://io.ua/13643521
51. http://runivers.ru/gal/gallery.php?ID=209430
52. http://vivatfomenko.narod.ru/lib/pictures
53. http://www.art-catalog.ru
54. http://obodesse.at.ua/publ/1-1-0-4
55. http://www.liveinternet.ru/users/love_65/post169431266/
56. http://www.leonidzl.com/forum/viewtopic.php?f=44&t=3010
57. http://risu.org.ua/images/user_pages/uzviz/kostomarov_mol.jpg
58. http://www.ukrlit.ru/biography/kostomarov.jpg
59. http://galychankaif.com.ua/wp-content/uploads/2011/04/Yalta-Livad.jpg
60. http://www.archiportal.crimea.ua/yalta/maliy-i-bolshoy-livadiyskie-dvortsi.html
61. http://images.photoukraine.com/photos/100546.jpg
62. http://www.sebastopol.co.ua/categories.php?cat_id=119&page=12
63. http://sevastopol.ru.russian-women.net/Crimean_War.shtml
64. http://humus.livejournal.com/1107200.html
65. http://www.sofiyivka.org.ua
66. http://amnesia.pavelbers.com/Ulija%20Vrevskaja,Dasha%20%201901.jpg
67. http://www.karty.by/wp-content/uploads/2011/07/privisl.jpg
68. http://img-fotki.yandex.ru/get/4707/65455487.67/0_187c0d_ec7addc3_XL
69. http://www.archives.gov.ua/Sections/Chubynskiy/CDIAK/
70. http://law.spbu.ru/ru/Library/ExhibitionLib/ExhibitionLibTema/OtmenaKrepPrava/VelPeforma150OtmenKrepPrava.aspx
71. http://album.foto.ru/photo

Зміст

Вступ 3

Глава 1. Кирило-Мефодіївське братство: ідея слов'янської федерації 5

Глава 2. «Володар у царстві духу»: Тарас Шевченко 23

Глава 3. Східна (Кримська) війна й Україна 43

Глава 4. «Епоха великих реформ» 81

Глава 5. Польське повстання 1863 р. і Правобережна Україна 111

Глава 6. Український рух за правління Олександра II 137

Глава 7. Народництво в Україні: від нігілізму до терору 173

Глава 8. Палацово-паркові ансамблі України XIX ст. та їхні творці 201

Використана література та джерела 236

Ілюстрації 238

Науково-популярне видання

Донік Олександр Миколайович

УКРАЇНА: У ПЕРЕДДЕНЬ ТА В ДОБУ ЛІБЕРАЛЬНИХ РЕФОРМ 1860—1870-х РОКІВ

Відповідальний редактор *Н. М. Артем'єва*
Літературний редактор *В. В. Григор'єв*
Коректор *О. М. Квітка*
Комп'ютерна верстка та дизайн *Я. П. Максимчук*
Відповідальний кур'єр *О. А. Похилевич*

Формат 60×84/8. Ум. друк. арк. 22,32. Тираж 500 пр. Зам. № 259

Видавництво ТОВ «Кріон»
Пр-т Героїв Сталінграду, 6, м. Київ, 04210, тел.: 581-04-68 (69)
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3224 від 27.11.2008.
E-mail: krion.kiev@mail.ru
www.history-ua.org

Підготовка оригінал-макета до друку і друк
ТОВ «Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр» (КВІЦ)
Вул. Фрунзе, 19—21, м. Київ, 04080, тел.: 417-21-72, 417-53-70
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 461 від 23.05.2001.

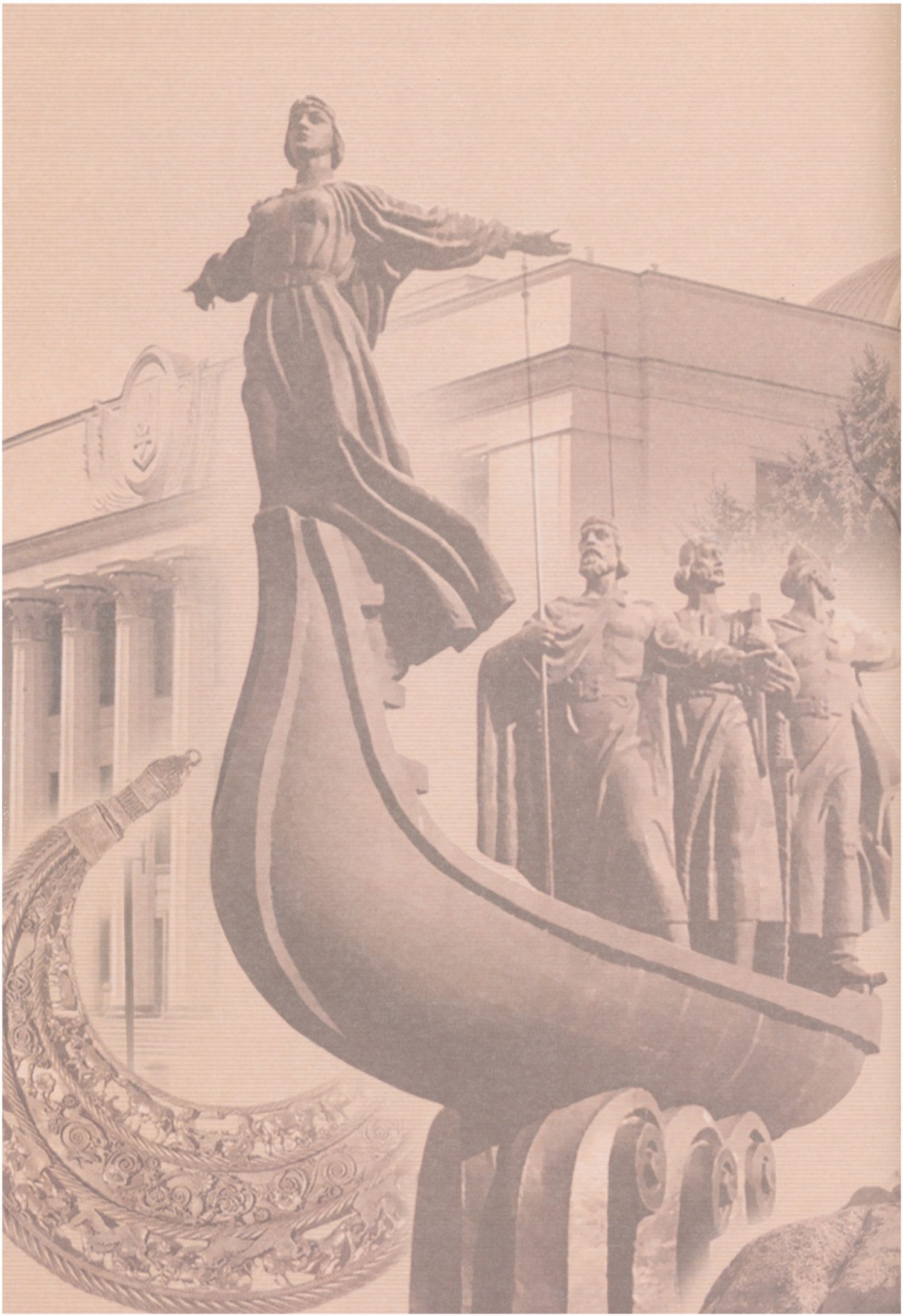

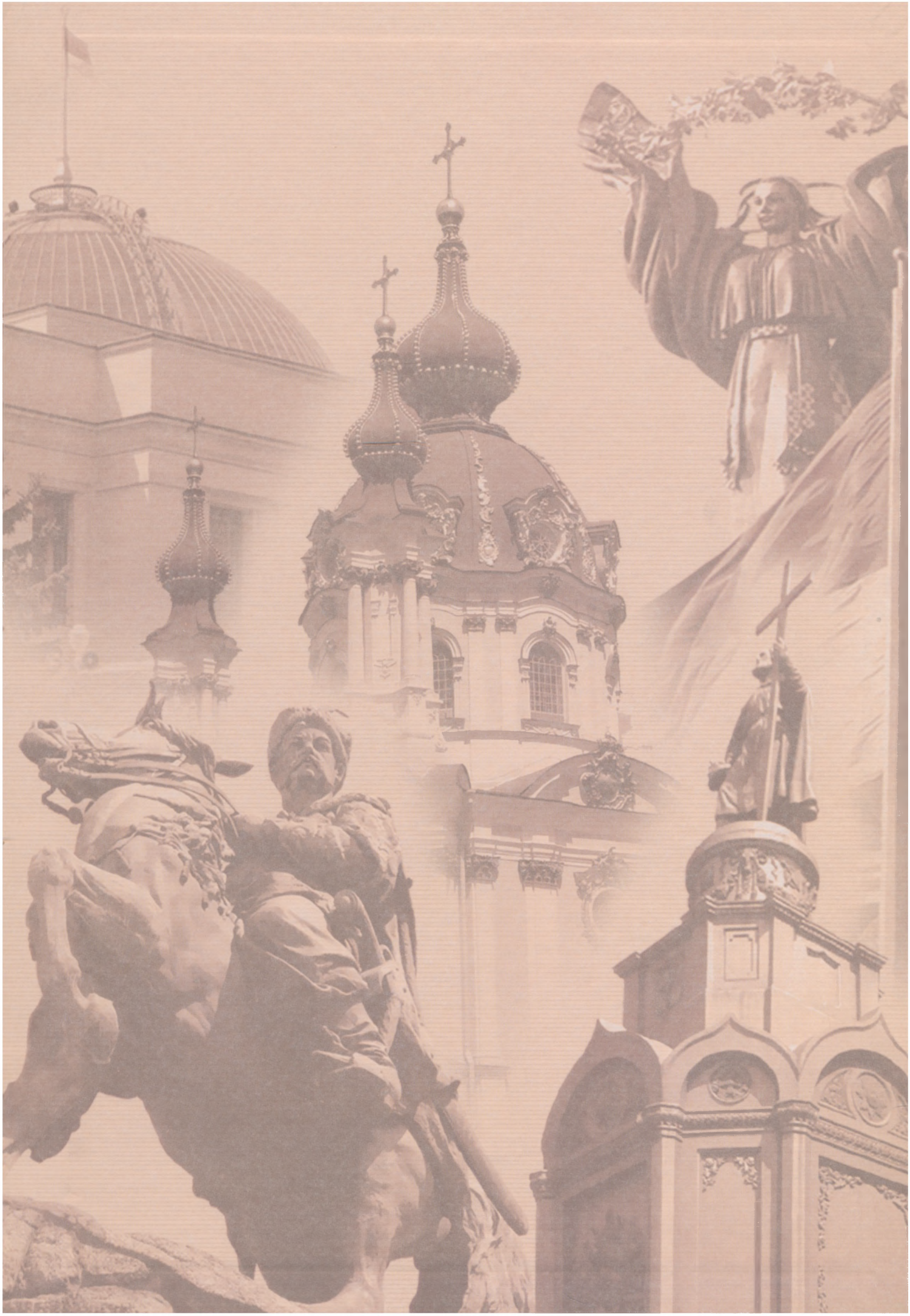

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині.
Не покидайте горе-лихе
Мене одного.
Прийдіть, сядьте
Мої голубоньки,
Мене за думами сумними
Утешьте, розважте
Та кучерями чорними
Вовнове убоги
Мене, сироту, на волю
Ще помолюсь Богу.
Прийдіть, мої думи,
Тихими снами
Прийдіть до мене вночі
У темницу до мене.

Т. Шевченко

ISBN 978-966-1658-72-0
9 789661 658720